MILAN KANGRGA

NACIONALIZAM *ili* DEMOKRACIJA

Razlog

Milan Kangrga

NACIONALIZAM ili DEMOKRACIJA

RAZLOG d.o.o.
Zagreb, 2002.

Izdavač
RAZLOG d.o.o.
Zagreb, Palmotićeva 70/II

Urednik
STIPE ŠUVAR

Oblikovanje korica
BORIVOJ DOVNIKOVIĆ BORDO

Kompjuterska priprema
BRANKO NOVAKOVIĆ

Tisak
TISKARA PULJKO

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 323.1 (497.5)"199"
172.15

KANGRGA, Milan
Nacionalizam ili demokracija / Milan Kangrga. - Zagreb : Razlog, 2003.

ISBN 953-6985-01-2

I. Nacionalizam - Hrvatska
II. Nacionalizam - Filozofsko gledište

430110043

PREDGOVOR

U proteklih desetak teških godina, zgranut događajima, u kojima su novi barbari na ovom tlu u bezumlju uništavali rezultate naše polustoljetne izgradnje i prijetili uništenjem svega ljudskoga – prihvatio sam se gotovo prosvjetiteljskoga posla, da putem dnevnih novina objasnim, što nam se događa i što nam je činiti za jedan ljudskiji i smisleniji život. Teškom sam se mukom probijao do čitatelja, jer je bilo malo urednika novina, koji su htjeli objavljivati moje tekstove. I oni koji su ih prihvaćali, nisu istrajavali, pa je suradnja bila prekidana, te sam nakon *Novog lista* (Rijeka), *Feral Tribunea* (Split) i Republike (Zagreb) – *zašutio.*

Tako je nastao ciklus tekstova, a od kojih neki nisu bili objavljeni, u kojima sam nastojao objasniti samu bit odnosa nacionalizma i demokracije. Ti radovi dio su cjeline, sadržane u ovoj knjizi, povezane zajedničkim naslovom *Nacionalizam ili demokracija* budući da je upravo to glavna misao vodilja, oko koje se problematizira, i koja je za ovu našu sredinu bivše Jugoslavije bila, a čini se da će još dugo biti - aktualni problem našeg cjelokupnog života.

Trudio sam se s različitih aspekata osvijetliti nacionalizam, taj gorući problem, a moglo bi se reći: tu strašnu sudbinu ljudstva na ovom napaćenom tlu kroz stoljeća - koji će vjerojatno u stopu pratiti i buduće generacije.

Budući da još uvijek među nama ima deklamatora, koji žele - nakon svega što nas je zadesilo u prošlom stoljeću i sve do današnjeg dana - prodavati rog za svijeću svojim tezama o "nacionalističkoj demokraciji" ili "demokratskom nacionalizmu", naglašavam da bi i sâm naslov ove knjige - jer je u tom duhu i pisana - trebao glasiti: *Ili* nacionalizam, *ili* demokracija, *tertium non datur!* To jednostavno glasi, da se nacionalizam i demokracija *apsolutno isključuju!*

U Zagrebu, veljača 2002.

Autor

NAPOMENA

Većina priloga u ovoj knjizi objavljena je u hrvatskim listovima i časopisima (*Novi list*, *Republika* - dnevni, *Republika* - mjesečni, *Zarez*, *Feral Tribune*, *Medijska istraživanja*, *Hrvatska ljevica*).

A po prvi put se u ovoj knjizi objavljuju prilozi: *Što je to - "dobar nacionalizam"?; Obavezuje li Ustav (RH) svakog građanina?; Humanizam u Marxovu tragu; "Izbjegavanje zamke utopije?"*

ŠTO JE TO – "DOBAR NACIONALIZAM"?

Pripada to obrazovanju, mišljenju kao svijesti pojedinačnoga u obliku općosti, da se ja shvaćam kao opća osoba, u čemu su svi istovjetni. Čovjek važi tako, jer je čovjek, a ne jer je Židov, katolik i protestant, Nijemac, Talijan itd. Ta svijest, kojoj je važna misao, od beskonačne je važnosti.

G. W. F. Hegel

Izbor ovih tekstova treba početi upravo navedenom temom: *što je to – "dobar nacionalizam"?* Ne samo zato što se na prostorima bivše Jugoslavije, tj. među narodima i plemenima što nastavaju južnoslavensko područje uvijek nalazilo, a posebno posljednjih decenija, ideologijskih zastupnika onoga što se općenito naziva nacionalizmom, ali na taj način što su takvi ne samo prije svega isticali "nešto dobro" u tom pojmu, nego i zato što ta deklarirana upornost u isticanju nečega vrijednoga, velikoga i plemenitoga u nacionalizmu toliko očito protivuriječi tim ideologijskim "lijepim deklamacijama" njihovih zagovornika na svim stranama svakidašnjega života, da svaki razuman čovjek mora posumnjati u tu očitu "glorifikaciju" nacionalizma. Zato je svakako potrebno i početi tom temom i malo opširnije pozabaviti se njome. Što bi, dakle, imao biti taj "dobar nacionalizam", i da li takvo nešto uopće postoji ili može postojati, a da se ne bismo obmanjivali upravo u bitnome?

Iako se u prilozima ove knjige nalazi jedan kratak napis pod naslovom: "Da li je Edip već zbilja stigao u Hrvatsku?", ipak je ovdje primjereno mjesto da se samo u natuknici započne upravo tim problemom! Njemački filozof Hegel navodi ovaj primjer, u kojemu Sfinga kao simbol zagonetke postavlja Edipu pitanje: što je to što ujutro ide četveronoške, u podne dvonoške, a uvečer tronoške, na što Edip od prvoga odgovara – to je čovjek! Hegel u tom Edipovu odgovoru vidi *početak europskoga duha*. O čemu je tu riječ? I što Hegel time, tj. tom kvalifikacijom želi kao bitno naglasiti? Ukratko ovo: povijesni prodor onoga bitno novoga (a Hegel kaže: europskoga) u Edipovu odgovoru, nakon kojega se Sfinga strovaljuje u ponor, jer je odgovoreno na najvažnije pitanje čovjekova života, leži u tome što Edip prije nekoliko hiljada godina još nije zapravo – s obzirom na "historijsku nezrelost" tadašnjeg života – ni mogao, ni trebao dati upravo takav odgovor, nego bi bilo primjerenije da je odgovorio npr.: to je Tebanac, Spartanac, Atenjanin itd., pa bi čak i pojam Grk kao općost tih određenja bio "prenagljen", a Edip već odgovara: *čovjek!* Takvo duboko i dalekosežno "prekoračivanje" svojih usko-etničkih, upravo rodovsko-plemenskih međa, granica i posebnih ograničenosti života i njemu primjerene svijesti, značilo je anticipirati čitavo kretanje – sada s Hegelom treba reći: – iduće europske historije sve do današnjeg dana! Pa, u čemu je onda tu problem?

Aktualni odgovor na to pitanje mogao bi biti ovaj: u naše krajeve Edip još nije i ne bi mogao stići (vjerojatno zato što nema vize, pa su ga zaustavili na granici negdje?), jer bi odgovor *našeg Edipa* bio i mogao biti samo jedan: to je Hrvat, Srbin, Slovenac, Musliman, Albanac, Makedonac... i da se ne nabraja dalje! A do čovjeka taj "jugoslavenski Edip" još nipošto ne bi stigao, pa bi se valjda čak i čudio da mu kažete s grčkim Edipom da ovdje žive – *ljudi!* Ma, kakvi ljudi, kakav čovjek, što mi tu brbljate neke gluposti, toga kod nas nema, i mi ne priznamo nikakva čovjeka, jer mi smo svoji na svome, pa tu nema mjesta za tog vašeg takozvanog čovjeka! Idite doma, odakle ste i došli!

To je pravi i jedini odgovor našeg – ne čovjeka, naravno – *nacionaliste!*

Treba, međutim, ovdje malo temeljitije ući u taj pred nas postavljeni problem u određenju "dobroga nacionalizma", pa ćemo mu najprije pristupiti s ove strane: veliki filozofi klasične njemačke filozofije (Kant, Fichte, Schelling, Hegel) tragali su za odgovorom, gdje ili u čemu leži ko-

rijen, tj. gdje je podrijetlo – *zla.* Čovjek je u čitavoj svojoj historiji, jer je na to nailazio na svakom koraku u svom životu, tragao za odgovorom na pitanje: *odakle zlo u svijetu?* Klasični su filozofi to nazvali "radikalno zlo" (radix latinski znači: korijen), pa su konačno dospjeli do pregnatnog odgovora koji glasi: *zlo je podizanje partikulariteta na nivo općosti.* Dakako da u tom sažetom stavu leži razrađena i produbljena artikulacija i argumentacija, koja se u svojoj biti svodi na najdublje mišljeni povijesni problem. To *radikalno zlo (das radikale Böse)* znači izigravanje posebnosti i pojedinačnosti na račun ili protiv općosti, pa bi to u njihovoj terminologiji značilo miješanje i zamjenjivanje *generalnosti* (kao općosti vrste) s *univerzalnosti* (kao općosti roda). Na djelu je, dakle – jednostavno rečeno – bitna razlika između (životinjske) *vrste* i (ljudskoga) *roda.* Ili drugačije rečeno za naš problem: čovjek *kao* čovjek (što ovdje znači: bit čovjekova) prestao je da bude puki pripadnik vrste (poput biljke i životinje, koje se upravo zato daju *svrstati* u svoju vrstu kao svoju jedino primjerenu općost), a čovjek je pripadnik roda, te je on rodno ili *generičko biće* (koje se za razliku od životinje ne da nikamo naprosto svrstati, pa ako se sâm svrsta ili ga drugi nekamo svrstaju, onda on negira svoju vlastitu bit i prestaje biti čovjekom kao rodnim bićem *zajednice.*

Etimologijski pojam *zajednica* u kojoj je neposredno vidljiv pravi smisao riječi, znači: biti zajedno, ili još čistije: moći-biti-za-ono-jedno kao zajedničko ili bitno povezujuće. Što je to što čovjeku omogućuje da bude zajedno s drugim čovjekom (koji je, dakako, različit od njega!), odnosno, što je to *jedno* koje omogućuje i jednoga i drugoga da uopće budu zajedno u nekoj zajednici? Hegel je dao odgovor na to pitanje, kad je tragao za tom mogućom *bitnom vezom* među ljudima (najprije je mislio naći je u ljubavi, ali je odmah vidio da mu je to "prekratko" i nedostatno), i našao je u – *duhu.* Duh je ono opće, zajedničko i povezujuće koje omogućuje pojedincu čovjeku da se kao univerzalno biće roda uopće razumije s drugim čovjekom, pa je njihova za-jednička veza i moguća i dana, ili bolje tek izborena samo u duhu i po duhu.

Povijesno pak sada postavljeno znači taj stav i čitav taj krucijalni čovjekov problem, da je čovjek već biće kulture, običaja, historije kao već proizvedenih uvjeta njegova života, i to već s drugima u određenoj zajednici u kojoj je i sam proizvodni rad tek moguć, i to je već to po njemu osvojeno tlo, što i jeste ta kultura (kao kultivirano tlo njegova – sada već ljudskog – obitavanja).

Sada i tako dolazimo do svih ovih povezujućih ili uzajamno povezanih pojmova-određenja: duh kao ono moći-biti-za-jedno, zajednica i kultura, pa se onda za klasične filozofe odmah otvara i odgovor na osnovno postavljeno pitanje: odakle zlo na svijetu ili to "radikalno zlo", a on glasi: onaj koji sve to skupa neće, to jest koji ono "ja pa ja" suprotstavlja svemu i svima drugima, i svoju puku (sada valja reći: čisto apstraktnu) pojedinačnost ili posebnost podiže kao jedinu vrijednost, važnost i općevaljanost kao tu "opću mjeru" svega postojećega, taj – kao što bi rekao Hegel – "humanitet gazi nogama". To jest, u vezi s rečenim, on je anti-duh, antipovijesno biće, dakle upravo ono "radikalno zlo", jer se isključio iz one mogućnosti biti-za-ono-jedno kao duh ili baš to univerzalno biće zajednice koja ga zapravo bitno omogućuje kao čovjeka.

Time se nameće pravi zaključak: nacionalizam je to insistiranje na (nacionalnoj) posebnosti, ali – to treba ovdje baš naglasiti – protiv općosti kao univerzalnosti ljudskoga, pa je nacionalistička svijest bitno usmjerena samo na ono svoje (ovdje valja reći: puko na-rođeno, rodovsko i plemensko kao samoniklo i u sebe zatvoreno spram svega drugoga), a *protiv* svega i svakoga drugoga (i drugačijega), što se ne priznaje i smatra se manje vrijednim ili posve bezvrijednim, kao "tuđe tijelo" u onome što je "samo naše". Tako se *nacionalizam* pokazuje i djelatno potvrđuje upravo kao to – *radikalno zlo!* A to znači – kao što smo rekli – da se odjelovljuje kao – *anti-duh.*

Ovdje je nužno problematiziranje samo tog pojma ili sintagme – *"dobar nacionalizam"*, i to u vezi s određenjem pojma – *dobar.* Taj je pojam po svom podrijetlu i po svom smislu prije svega *etička kategorija.* Da ovdje ne ulazimo u dublje razmatranje, valja u vezi s tim pojmom i problemom pojednostavljeno reći slijedeće:

Kad bi čovjek po *svojoj prirodi* (kao što ga je tako, ali ipak sa specifičnim smislom toga određenja pokušao odrediti J. J. Rousseau u 18. stoljeću), kao i svijet koji ga okružuje *bio već dobar,* do pojma i tog određenja dobra (kao i njegova relata: *zao)* ne bismo mogli ni dospjeti, pa ne bi ni postojali. Ovdje možemo odmah reći kako je upravo ono postojeće, doživljeno i shvaćeno kao zlo, to jest kao nešto čovjeku protivno, ne-ljudsko, neprimjereno ili čak neprijateljsko bilo ta osnovna pretpostavka, startna osnova, uzrok ili poticaj da se uopće dođe do toga razlikovanja spram dobroga, pa je Hegel i došao do određenja: bitak jednako zlo, od čega treba i početi. Priroda ili puka prirodnost (ovdje za naš pro-

blem možemo dodati: puka *na-rođenost,* pri kojoj se onda želi i ostati, pa je čak i podizati na nivo najviše vrijednosti i glorificirati je), postavlja se pred čovjeka u njegovu historijskom razvitku (te je upravo historija ta njegova po njemu proizvedena i tek uspostavljena priroda, kao "druga priroda"), kao ono što njegovom djelatnošću i čitavim njegovim životom ima biti *prevladano,* pa je on neprekidno i prevladava u tzv. dijalektički ukinutom obliku.

Ako se sad vratimo na ta određenja: *dobro-zlo,* onda proizlazi da se za to "dobro" ne može reći da ono naprosto već postoji, jer bi to prije bilo primjereno reći upravo za ono zlo, nego da se to dobro mora tek *izboriti, proizvesti, uspostaviti,* te je za to potrebno mnogo truda borbe i zalaganja u toku čitava ljudskog života. Kad je na primjer Kant odredio čovjeka kao bitno *moralno biće,* onda je time mišljeno u skladu s njegovom etičkom mišlju upravo i samo to, da čovjek tek *treba* da bude ili postane to moralno biće (ili drugačije rečeno: *dobar čovjek).* A to znači ne samo da čovjeku to nije i ne može biti naprosto *dano* (da bi se on naime već rodio kao – dobar!), nego da on to treba da *postane,* odnosno da stalno *postaje* i čovjekom i *dobrim* čovjekom.

Nacionalisti bi pak htjeli tvrditi i svakoga uvjeriti upravo suprotno, naime da je čovjeku dovoljno da se na-rodi i ostane puko prirodno biće, pa ne samo da bi mu to bilo dovoljno da ga zovemo čovjekom, nego bismo morali taj koncept – da smo, naime, na-rođeni kao Hrvati, Srbi, Makedonci... itd. – nazvati još i "dobrim nacionalizmom", ili pak, što je isto, da je taj nacionalizam sâm po sebi nešto jako – *dobro!?* A on je po svojoj prirodi, na kojoj toliko insistira, upravo nešto zlo, jer je usmjeren protiv same srži humaniteta. Zato je ovdje svakako instruktivno i "jako dobro" upravo protiv svakoga koncepta i prakse nacionalizma navesti jedan otrežnjavajući Hegelov stav iz njegove poznate *Fenomenologije duha* (a nacionalisti svih boja, kad im spomeneš *duh, čovjeka i drugoga kao drugačijeg od njega,* poput Goebbelsa: mašaju se za kamu ili revolver!):

"Time što se obični ljudski (ovdje čitaj: nacionalistički, op. M. K.) razum poziva na osjećaj (čitaj: nacionalni osjećaj, op. M. K.) kao na svoje unutrašnje proročište, on je obračunao s onim (čitaj: svakim druge nacionalnosti i vjeroispovijesti, op. M. K.) tko se s njim ne slaže; on mora izjaviti kako nema ništa više da kaže onome koji u sebi ne nalazi i ne osjeća to isto; drugim riječima, taj (čitaj: nacionalni i nacionalistički, op. M. K.) razum korijen humaniteta gazi nogama. Jer priroda je hu-

maniteta u tome da teži za suglasnošću s drugima (sjetimo se: pojam duha kao ono opće i povezujuće, op. M. K.), a njegova je egzistencija samo u realiziranom zajedništvu svijesti (sjetimo se: pojam zajednice kao ono moći-biti-za-ono-jedno kao istinski ljudsko!, op. M. K.). Ono protivuljudsko, životinjsko sastoji se u tome da zastaje u (čitaj: nacionalnom, op. M. K.) osjećaju i da sebe samo njime može saopćiti "(čitaj: ne priznajemo ničiji i nikakav drugi i drugačiji nacionalni osjećaj osim našega!, op. M. K.)."

Ma, što nam taj Nijemac Hegel brblja te svoje švapske mudrolije, što on zna o našemu nacionalnom osjećaju, neka on priča tamo o svojim njemačkim osjećajima! A nas neka pusti na miru, naime tako da se koljemo s drugima, ne samo za te naše osjećaje, nego i za tuđe teritorije, koje su ionako – *naše!*

Treba, međutim, ovom našemu problemu pristupiti i s jedne druge strane, koja nas vodi do najdublje razine same stvari: ovdje smo odmah ujedno na samom historijsko-povijesnom tlu, gdje se i odvija čovjekova "prava egzistencija", odnosno njegova sudbina koja ga prati u stopu poput njegove sjene. Ako kažemo da Bog (ako postoji) jeste to savršeno biće već po svom bitnom određenju, kojemu se pridaju svi najviši atributi onim – naj..., to se obično shvaća nečim normalnim i samim po sebi razumljivim. Međutim, ako se pored toga kaže i za životinju da je ona po svojoj biti savršena, onda ta teza lako zbunjuje svakoga tko dublje ne razmisli smisao te teze. Međutim, životinja je savršena u – *svojoj vrsti*, pa se u vezi s tim može postaviti pitanje: što na primjer fali (nedostaje) jednoj *glisti?* Odgovor je: *ništa!* Ona je savršena u svojoj *glistosti* kao njezinoj biti, a to znači da je ona *identična* sa (svojom!) prirodom kao vrstom, pa joj kao takvoj doslovno ništa ne nedostaje. Jedino ako netko misli da se toj glisti može i treba mahnut prstom i zaprijetiti joj rekavši: čuj, ti glista, ti bi morala biti drugačija, ili nešto drugo i bolje, recimo da postaneš miš ili lav, itd. A znamo da nikome tako što ne bi ni palo napamet. Znači, time smo glistu s pravom proglasili savršenom (u njezinoj vrsti, dakako!). Što se onda tome čudimo? Pa, ne čudimo se, zar ne?!

A sad se vratimo čovjeku! Hoćemo li i za njega kazati da je on savršeno biće? Pa ćemo kao i za glistu naglasiti ono: u svojoj *vrsti?* Kojoj to vrsti? U koju vrstu spada čovjek? Jedino, ako hoćete u – *nacionalnu?* Pa, čovjek nije životinja, i nemojte ga vrijeđati. Ne možete ga nikud svr-

stati, jer on naprosto nije podoban za to. A samo kao pripadnik *vrste*, on bi bio i mogao biti ujedno savršen poput gliste i svake druge životinje. Zato sada treba naglasiti ovo: čovjek je za razliku od Boga i životinje jedino živo biće koje je po svojoj biti *konačno i ograničeno!* On je time i povijesno i vremenito i slobodno biće, kad i ako prekoračuje svojim djelom i svojom mišlju tu svoju ograničenost, pa je time i duhovno biće i biće zajednice. A to pred čovjeka uvijek iznova biva postavljeno kao *zadatak*, te mu je ta njegova na-rođenost (kao određena nacionalnog bića) tek prvi i apstraktni *početak* (otvorena mogućnost) na putu njegova cjeloživotna *postajanja čovjekom*, pri čemu mu je to i *jedini bitni zadatak* u životu. Kad je svojim vlastitim djelom prestao biti pripadnik (životinjske) vrste, i postao pripadnikom (ljudskoga) roda, on je na putu da se vlastitim zalaganjem izbori za tu svoju ljudskost, čime negira svaku svoju pojedinačnost i posebnost koja bi se suprotstavljala tom rodu kao svojoj vlastitoj autentičnoj općosti. Time ni ta pojedinačnost ni ta njegova posebnost svih oblika života nipošto ne bivaju anulirane nego upravo oljuđene i oplemenjene, dakle obrazovanjem i odgojem oblikovane i osmišljene. Nikakva tzv. prirodnost, osim ove djelatno i misaono posredovane, ne može se ovdje postaviti kao (još k tome: najviši?) kriterij, jer bi upravo to bila radikalna i najdublja negacija ljudskoga u njemu i oko njega samoga. Pa kao što je rečeno: izlaženje iz svoje puke prirodnosti (koja bi kao takva bila usmjerena protiv njezine povijesne oblikovanosti) i konačnosti i ograničenosti jest dimenzija – *duha.*

Utoliko sad i Darwinova *evolucija* u njegovoj teoriji podrijetla i postanka vrsta važi samo za životinje, ali na toj evolutivnoj *granici* prestaje evolucija čovjeka, jer se njegova evolucija odmah njegovim vlastitim historijskim djelom pretvara u *re-evoluciju*, tj. u revoluciju, pa je re-evolucija sama *bit* čovjekova. Budući da čovjek nije ono što već naprosto jest, nego ono što on tek treba da bude i postane, on sve svoje ima "pred sobom", te je on time *u-topično*, a to znači upravo: *budućnosno biće*, pa mu tu nikakav koncept nacionalizma neće i ne može pomoći da postane čovjekom. Jer čovjek mora upravo negirati i prekoračiti taj horizont puke danosti, prirodnosti i na-rođenosti, ako želi postajati čovjekom! To prekoračivanje jeste dimenzija stvaralaštva, a to je upravo ono na čemu nacionalist ni po koju cijenu ne želi isticati, jer mu je dovoljno da je pripadnik svojeg "čopora". Utoliko je nacionalizam po svojoj biti povratak u – *zoologiju čovječanstva.*

U vezi s rečenim valja naglasiti kako se nacionalisti svih boja stalno kao na svoj osnovni princip pozivaju na – *narod,* pri čemu čak ni ne razlikuju taj pojam od nacije, i to stalno miješaju kao da je riječ o jednom te istome. Zato valja ukratko pojasniti i sâm pojam tog naroda.

Treba uputiti na ovo: gledano u općim crtama, historija se kreće po liniji: *rod-pleme-narod-nacija-država-internacionalno-univerzalno.* To su "etape" u razvitku čovječanstva, tj. njegove *historije,* koja se u moderno vrijeme pretvara u – *povijest* (koju bismo mogli "locirati" s početkom Francuske revolucije od 1789. godine, kad se čovjek u svojoj samonikloj historiji počinje osjećati kao povijesno biće, koje svoju opću sudbinu može kreirati kao subjekt svoga bitnog događanja, pa tu valja praviti razliku: historija-povijest, što smisleno nije jedno te isto.). Pri tome za naš problem ovdje treba naglasiti, da je samo rodovsko-plemenska zajednica kao takva u svojoj još samonikloj rudimentarnosti – *homogeni kolektiv,* u kojem s jedne strane još ne dolazi do raslojavanja unutar toga kolektiva, a s druge strane isto tako ni do *osamostaljenja pojedinca,* tj. do njegove individuacije kao osobe i ličnosti, koji na sebi samome pronosi i razvija novonastali oblik zajedništva kao naroda i društvenosti. U europskom historijskom okviru upravo je *Sokrat* paradigma i začetnik (duhovno-moralni začetnik) tog individualiziranja, koje znači preuzimanje na sebe moralne odgovornosti i odluke za novi smisao i novonastali kvalitet života u toj već raslojenoj zajednici. Ovdje je sa Sokratom na djelu i sama mogućnost *moralne* (tj. etičke) problematike, jer se ono moralno može odnositi samo na osamostaljena pojedinca, u odnosu kao spram drugih pojedinaca, tako i spram cjeline zajednice, a onda i prema samome sebi kao ljudskom oblikovanu i samoizgrađenu biću. To je početak utemeljenja i razvitka onog što se naziva *samosviješću,* pa je i ta tzv. moralna svijest po svojoj biti samosvijest, koja na samu sebe preuzima odgovornost za svoje čine, a nasuprot nekadašnjoj zajednici kao *polisu,* koji je dotada bio jedini pravi kriterij za sve odnose u tako oblikovanoj prvobitnoj zajednici.

Narod, dakle, kao taj viši historijski oblik zajednice kao društvenosti, prestaje da bude neki homogeni kolektivitet, on se raspao na slojeve, klase, posebne staleške, grupne i individualne interese. Upravo u toj i zbog te raslojenosti društva nastaje potreba *politike,* pa tu politika i ima svoje "mjesto rođenja". Utoliko se na toj osnovi i zbog tih često disparatnih, suprotstavljenih pa i sukobljenih i neprijateljski položenih po-

sebnih i pojedinačnih interesa i može i mora istaknuti nešto nacionalizmu i njegovoj kako svijesti, tako i praksi, suprotno – da *nacionalnost nije ni ne može biti ni osnova za politiku, ni politička kategorija, ni politički program!*

Politika je, dakle, i moguća i potrebna tek unutar nekog (već raslojena) društva ili određena naroda, i tek kao takva znači ono što se tako često naglašava – *umjetnost ili umješnost mogućega.* Čega mogućeg? Pa, upravo koordiniranja i usuglašavanja svih tih u društvu različitih i suprotnih interesa, kako se društvena zajednica ne bi raspala na sve te svoje divergentne dijelove. Tu i leži pravi smisao politike, a nacija joj nije osnova, nego okvir u kojemu se odvija ta politička praksa. Samo u totalitarnim sistemima i režimima društvenog ustrojstva postaje nacija i ono nacionalno politička platforma i osnovna parola, kao što je to bilo u Hitlerovoj nacističkoj Njemačkoj, Mussolinijevoj fašističkoj Italiji ili Francovoj Španjolskoj. A na ovim prostorima u Tuđmanovoj Hrvatskoj i Miloševićevoj Srbiji, na primjer.

Dakle, unutar društva i pojedinog naroda (koji je prestao da bude ta običajnosna zajednica kao homogeni kolektivitet) zastupaju se i dolaze do izražaja posebni, grupni, staleški, klasni i pojedinačni interesi, koji se međusobno potiru ili čak do ekstrema sukobljavaju i do revolucionarnih promjena, u borbi za prestiž, vlast, a prije svega za materijalne interese i vladanje njima, to jest za vladanje i upravljanje *državom.* Država tu i istupa svagda kao ta "nacionalna vladavina", kao tobožnji zastupnik i predstavnik *općih interesa,* ali je zapravo uvijek samo provoditelj u djelo posebnosti (partija ili stranaka), pa svaka vlast formalno nastupa u ime cijele nacije, premda je to svagda vladavina *posebnog nad općim.* Marx je to dobro uočio i rekao: država je umjetna i otuđena zajednica i pervertirana općost. Ona je nadomjestak zajedništva, kao posrednik između čovjeka i njegove istinske društvenosti i ljudskosti, otuđeni posrednik između čovjeka i njegove slobode.

Nacionalisti se u vezi s tim pozivaju na – *nacionalni osjećaj,* te je to svagda dobro smišljena, lukava i dobro iskoristiva – "moneta za potkusurivanje", na koju taj tzv. narod vrlo često "dobrovoljno" pada. Vidjeli smo što Hegel govori o tom (ovdje: nacionalnom) osjećaju, kada on postaje jedina veza među ljudima, i tu na toj osnovi nije moguća nikakva istinski ljudska veza i povezanost, nego nešto upravo suprotno. No, možemo to prikazati i jednom slikom koja bi išla ovim tokom:

Sretnu se dva prijatelja ili znanca na ulici, pa jedan upita drugoga: – O, zdravo, kako si, kako se osjećaš? – I sad bi čovjek očekivao sve moguće odgovore koji bi izražavali najrazličitija stanja i situacije u kojima se dotični može naći: radosno, žalosno, utučeno, neraspoloženo, nevoljko, pospano, umorno, baš dobro i zdravo, ili bolesno, ili pak zaljubljeno... itd. i tome slično. Ali ne! Taj drugi odgovara na prijateljevo pitanje: – Osjećam se kao Hrvat (Srbin... itd.) pa sad – ako imamo pred sobom tu (recimo: filmsku sliku iz nekog humorističkog skeča) pomislimo kako je to dobar "štos" ili vic, ali nije tako! To je vrlo ozbiljna stvar, jer ovaj to ozbiljno i misli, posrijedi nije nekakva lakrdija i moguće zafrkavanje nekog humoriste, nego vraški ozbiljna stvar koja graniči s paranojom ili shizofrenijom! Njegov je "nacionalni osjećaj" povukao u sebe (ili: popapao!) sva njegova ljudska stanja i odnose sa svijetom oko njega i sveo ga monomanski samo na jedno: on se osjeća Hrvatom, i to je ne samo dovoljno, nego sve bitno i važno u njegovu životu. Može li se taj i takav "nacionalni osjećaj" nazvati specifičnom bolešću, pa ako je bolest, čime se ona može liječiti ili izliječiti? Gdje su ti doktori (psihijatri?), koji bi, i kojim sredstvima, mogli onda tu bolest liječiti?

No, navedeni primjer sa susretom dvaju prijatelja nisam izmislio! Sreo sam u Zagrebu jednog Talijana iz Trsta, koji me je u razgovoru odjednom upitao:

– Nećete se uvrijediti, ako vam kažem nešto malo kritički? – Pogledao sam ga začuđeno i rekao: – Što bih se uvrijedio, recite, o čemu je riječ? – Znate, kaže on, vi Hrvati ste malo paranoični, i pogleda me upitno. – Zašto, upitam, kako to mislite? – A on kaže: – Pitam ovdje ljude: kako ste?, a oni me mrko gledaju, videći da sam stranac i da ne govorim baš dobro vaš jezik, pa mi odgovaraju: – A što vi imate protiv nas Hrvata!? Ja sam Hrvat, i što onda?! – Vidite, nastavlja Tršćanin, ja ga pitam kako je, a on mi odgovara da je Hrvat! Pa, vi Hrvati zbilja ste malo paranoični, oprostite što vam to kažem!

Zamislio sam se nad tim i dao mu za pravo jer ova – doista paranoična – opsjednutost hrvatstvom graniči s bolešću. Zato ti nacionalistički "maheri" dobro uočavaju gdje treba da "bace svoju domoljubnu udicu". Jer to još uvijek "dobro pali"! A tako dugo dok to još uvijek dobro pali na ovim našim prostorima, to je najdublji dokaz da se mi još uvijek krećemo (bolje rečeno: natopljeni smo, kupamo se u) u rodovsko-plemenskim vodama, i svaki nas "domoljubni kesoljubac" može žedne prevesti preko vode!

Tako dolazimo ovdje i do – mogli bismo reći: jednog od bitnih – problema, koji jeste ili bi trebao da bude u središtu našeg zanimanja s obzirom na suvremenu društvenu situaciju u svijetu, a posebno u Europi danas. To je ono pitanje što smo ga stavili u naslov ove knjige to jest *odnos nacionalizma i demokracije.* Budući da se kroz gotovo sve priloge ove knjige na različite načine i u vezi s raznim momentima toga odnosa govori o toj temi, ovdje se možemo zadržati samo na općim naznakama onoga bitnoga. Na osnovi rečenoga, naime, valja ovdje naglasiti jednu stvar, jer se time manipulira na najbezočniji i najbeskrupuloznij način, te su nam već pune uši tih nacionalističkih ljeporječivih tirada, deklaracija i deklamacija o svojoj – *demokratičnosti.* Zato treba unaprijed iskazati osnovnu tezu s obzirom na odnos nacionalizma i demokracije: *nacionalizam je ne samo antipod, nego i bitni protivnik i najljući neprijatelj i zatiratelj demokracije!* Nema nacionalističke demokracije ili demokratskog nacionalizma. Ne treba se ovdje čak ni pozvati na zloćudnu "teoriju" i katastrofalno antiljudsku, zločinačku naci-fašističku, konclogorsku praksu u Europi prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata, pa da nam se kosa diže na glavi. Po svojoj prirodi nacionalizam počiva, bitno i najdublje i najkonsekventnije, na apstraktnom, plemenskom kolektivitetu, koji ne samo da prerasta, nego je već utemeljen na despotizmu, etatizmu, totalitarizmu, nacizmu i tiraniji svih vrsta i oblika. Na njegovim osnovama pojedinac, tj. čovjek kao misaono-djelatni konkretum, osposobljen i formiran na osnovu svog vlastitog djela, umješnosti, talenta i sposobnosti za individualno stvaralaštvo biva posvemašnje anuliran kao posebna vrijednost po sebi. Sve njegove prerogative prenesene su na državu-naciju, a on sâm po sebi nije i ne znači doslovno – *ništa.*

Upravo je ovdje mjesto da se navede jedan duži citat iz Hegelove kritike Platona, tj. njegova koncepta tzv. idealne države, u kojem Hegel ukazuje na *bitni nedostatak* upravo te platonovski mišljene apstraktne općosti, koja ne samo da ne vodi računa o pojedinačnosti i posebnosti, nego je posve isključuje kao ono *nebitno:*

"Platon prikazuje supstancijalnu običajnost u njezinoj idealnoj *ljepoti* i *istini;* on međutim s principom *samostalne posebnosti,* koji se u njegovo vrijeme (a ovdje misli Hegel upravo na *Sokrata* i njegov pojam individualnog *daimoniona,* kao to sada "unutrašnje proročište" za razliku od *polisa* kao objektivne i izvanjske običajnosti kao dotadašnje *jedinog* principa života, op. M. K.) izbio u grčku običajnost, nije mogao

izići na kraj drugačije, nego da mu je suprotstavio svoju samo *supstancijalnu državu...* To je *nedostatak* koji ne da da se uvidi čak ni velika *supstancijalna* istina njegove države, koja se onda smatra obično nekom sanjarijom apstraktne misli, što se često običava nazvati pukim *idealom.* Princip *samostalne u sebi beskonačne ličnosti pojedinca, subjektivne slobode* ne dolazi u onoj samo supstancijalnoj formi zbiljskoga duha do svojega prava. Taj je princip povijesno kasniji od grčkoga svijeta, a isto je tako i filozofijska refleksija koja uranja u tu dubinu kasnija od supstancijalne ideje grčke filozofije." *(Filozofija prava,* § 185).

S jedne strane, ovaj nas Hegelov stav i njegovo duboko povijesno uviđanje same biti stvari upućuje na istovjetnost platonovski koncipirane države u smislu apstraktnoga kolektiviteta, u kojemu nema mjesta za kao što kaže Hegel – vrijednost i veliko značenje ličnosti, s ovim suvremenim (da li baš: suvremenim, ili bi to imala biti puka arhaična prošlost, to je otvoreno pitanje) nacionalističkim "konceptom" – države ili nacije iznad i prije svega. A s druge strane, na djelu je Hegelova anticipacija svega što nam se – ne više u starogrčko doba prije dvije i pol hiljade godina – danas događa na ovima našim jugoslavenskim prostorima, i to doista kao najarhaičniji – *pluskvamperfekt!* A to bi trebala biti tragična spoznaja, da živimo još u vrijeme, kakvo je svojom moralno mišljenom individualnom koncepcijom čovjeka-pojedinca "prekoračio" već Sokrat!

A time dolazimo i do tog odnosa sa suvremenim pojmom i praksom moderne građanske demokracije, koja je najdublje suprotna nacionalizmu time, što počiva na *pluralizmu, pojedincu i građaninu.* I to pojmu građanina ne kao *bourgeoisa* (kao privatno, isključivo na svoje privatne interese upućeno samoživo biće), nego kao *citoyena,* kao već političkog bića koje se potvrđuje na općedruštvenu planu i bori ujedno za općedruštvenu potrebu svoje posebnosti i pojedinačnosti. Utoliko u nacionalističkoj ideologiji *suveren* je (kao i u feudalizmu, da ne idemo u daleku prošlost!) hrvatski: vladar, poglavnik, vođa, poglavar (poput indijanskog poglavice, kako ih gledamo u filmovima), a u demokraciji je suveren *građanin kao pojedinac,* koji bira na slobodnim izborima svoje političke predstavnike u parlament, u kojemu se raspravlja o bitnim općedruštvenim, ali i svim drugim posebnim i pojedinačnim interesima i problemima zajedničkog života u državi. Time taj građanin postaje pred zakonom jednakopravni *državljanin.* Taj pojam građanina kao državl-

ljanina ima svoje artikulirano podrijetlo u spisima Rousseaua, koji je u vezi s tim napravio razliku između interesa svih, tj. *volje svih* (volonté de tous) i općih interesa, tj. *opće volje* (volonté generale). Opća je volja kao uspostavljena rezultanta pojedinačnih i posebnih interesa i volja kao političkih upravo mišljena kao *novi kvalitet* koji uopće omogućuje opstanak društvene zajednice, pa mora biti nužno *kompromisni rezultat* pojedinačno-posebnih silnica u društvu, koji bar uvjetno zadovoljava sve posebne i pojedinačne interese.

Nacionalizam je najdublja suprotnost tome, i u njegovu ideološkom horizontu nema i ne može biti utemeljeno i u djelo provedeno bitna zasada i komponenta demokratskog ustrojstva društva. Jednostavno rečeno i na bitno usmjereno, valja ukazati samo na osnovnu razliku između nacionalizma i demokracije: kad bi nacionalizam kao svoju osnovu imao *građanina i čovjeka,* on bi u samom svom temelju *negirao samoga sebe.* Zastupati, naime, građanina i isticati čovjeka kao takvoga kao svoj vrhovni princip, znači prije svega *ravnopravnost* svih građana i ljudi u određenoj društvenoj zajednici, njihovu *jednakost* pred zakonima, slobodu čovjeka u svim njegovim posebnim i pojedinačnim manifestacijama: vjerskim, nacionalnim, rasnim, manjinskim i specifično personalnim, kao i mogućnost jednakopravnog potvrđivanja sebe u svojem iskazivanju vlastitih sposobnosti i talenata na svim linijama svakidašnjeg života. Tu pojam *zemljaka* nema što da traži, a "krv i tlo" (Blut und Boden) vode samo u dobro poznati – *rasizam.*

Možemo na kraju ovog kratkog uvodnog razmatranja reći još samo sljedeće: nacionalizam, pogotovu u svom sirovu i rudimentarnom obliku, jedan je od momenata *najdublje rezignacije* nad svojom ljudskošću. On je izraz istinske patnje nad vlastitom nemoći da čovjek-pojedinac u sebi izgradi, treba reći: *oplemeni* svoju ljudsku, povijesnu jezgru, pa u zdvojnosti nad samim sobom traga i za svojom pravom društvenošću i nad svojom ljudskošću *na krivom putu,* odnosno putovima svoje još nedefinirane ili već posve izgubljene egzistencije u tokovima vrlo složena života današnjice. Čini se da je prava osnova tome svagda ipak *linija manjeg otpora,* čiji je izvor i pravo podrijetlo u samoj dokraja neartikuliranosti vlastite unutrašnjosti. Naime, to "prazno mjesto" poput šupljine u nama ima svoje najdublje usidrenje u tome, što nam naprosto nije kao čovjeku dano da budemo dostatni samima sebi time što smo se *na-rodili* u jednom određenom na-rodu, i da bi to bilo jedina osnova

za potvrđenje našeg cjelokupnog života. Čovjekom se – za razliku od životinje – nije dostatno samo roditi (za životinju se kaže da se – izlegne), nego je za to potrebno mnogo truda, zalaganja, rada na sebi samome, rizika, hrabrosti, oblikovanja svoje unutrašnjosti kao svoje vlastitosti, umijeća, sposobnosti i talenta za određeno nešto kao djelatni i formirani konkretum posebne ličnosti – kako bi rekao *Ernst* Bloch – "uspravnoga hoda" u borbi za očuvanje bar minimuma svog ljudskog dostojanstva. A nije ni lako ni jednostavno uspraviti se da se ne poklekne pred svim mogućim neprilikama i teškoćama u životu, pa se onda traži "zaklon" iza fraza o svojoj pukoj nacionalnoj pripadnosti. To je prividna, šuplja i promašena egzistencija upravo u onome bitnom. Zato se nekome ne samo čini, nego je doista lakše u ovom slučaju svoj *identitet* (kao tobože općeg bića zajednice) potražiti u tom čisto prirodnom elementu biološke srodnosti s drugima i poistovjećivanju sa svojim rodom i na-rodom. A ako se dobro promisli, u temelju leži težnja i čežnja za svojom društvenošću i ljudskošću, za drugim čovjekom koji nam jest ili treba da bude sličan, čak isti, da čovjek-pojedinac ne bi svisnuo u svojoj od drugih odvojenoj usamljenoj pojedinačnosti, jer je to i egzistencijalno najdublje nepodnošljivo i neizdrživo. Već je *Aristotel* odredio čovjeka kao *zoon politikon,* tj. kao društveno biće, pa to i ostaje njegovo bitno određenje. No, da bi se on uzdignuo i do postajanja ljudskim, čovječnim bićem, to mu nije dano njegovom pojmovnom određenošću, jer mu to jedino nije naprosto dano: on se za to tek treba izboriti prije svega u sebi, a onda i oko sebe. I to mu ostaje jedini istinski zadatak kroz čitav njegov život.

Čovjek je – u slijedu rečenoga – ne samo jedino konačno i ograničeno biće, koje jedino od svih ostalih bića, to što po svojemu pojmu tek treba da postaje, nego je i najdublje *krhko* biće, pa vrlo lako zaluta na svojem životnom putu, jer su pred njim otvorene sve mogućnosti njegova odjelovljenja i potvrđenja kao čovjeka, pri čemu to "lutanje" katkada osjeća mnogo lakšim i komotnijim od napora da se iz sebe nešto učini svojim vlastitim djelom. Tako je i uklapanje u "čopor" ugodnije, lakše i jednostavnije, nego postati i biti *izuzetak* kojim se postavlja na samoga sebe, što je svagda i osebujni rizik koji traži određenu smjelost. Hegel je točno rekao – misleći na čovjekov težak historijski put do samoga sebe kao razvijene ličnosti i samosvjesnog bića – da se *samo u izuzetku* iz apstraktnoga kolektiva (kako ga želi "njegovati" i isticati kao princip upravo nacio-

nalistička pozicija svih boja) postaje čovjekom kao osebujnim, individualnim, samosvjesnim bićem zajednice.

Zato i tako je suvremeni nacionalizam ne samo historijski arhaizam i anakronizam, nego i posvemašnja kapitulacija pred svojom ljudskom nemoći i frustriranosti zbog nje same. Kada pak takav nacionalistički (u obitelji, porodici, sredini, školi i društvu oko sebe) *indoktrinirani* pojedinac – jer se samo na taj način odgojem postaje nacionalistom, a nije nitko već takav rođen – dođe na vlast, a upravo takvi ambiciozno do iznemoglosti čeznu za takvom i samo takvom šupljom manifestacijom (jer, kao nitko postaješ bogat i moćan bez ikakva truda!) i svojim "samopotvrđenjem", onda je to najveća opasnost po čitavo društvo, zajednicu, okolinu i zemlju u kojoj živi i "upravlja" i "gospodari" takav nikogović, koji onda postaje "profesionalni" Hrvat, Srbin... itd.

Kada pak nacionalistički propagatori i inicijatori mržnje među narodima (posebno na ovom tlu), a među njima čak i takozvana intelektualna elita, u prvom redu zatvaraju oči (ili čak – uživaju pred takvim scenama?) pred televizijskom scenom koja je obišla čitav svijet, kad nakon razaranja Vukovara grupa četnika maršira njegovim razorenim ulicama i pjeva: "Hajde Slobo, šalji nam salate, mesa ima, klat ćemo Hrvate!" – onda je takav "ideološki kanibalizam" kao pravi rezultat tog "plemenitog nacionalnog osjećaja" najniži ljudski pad čovjeka kao čovjeka. Iza toga ne treba nitko da nam deklamira o "veličini svoje nacije", jer su je svojom nacionalističkom gorljivošću srozali u prah i ništavilo!

Zato bismo ovdje nakon svega dosada rečenoga, na naše naslovno pitanje: što je to – dobar nacionalizam? – mogli odgovoriti samo jedno: dobar nacionalizam jest – drveno željezo, ili ako to želimo "logički" formulirati i pojasniti, onda je to – *contradictio in adiecto!* I to upravo zato što mu ovaj atribut "dobar" najdublje protivuriječi. I to iz ovog bitno razloga: nacionalizam insistira na pukoj prirodnosti (na-rođenosti) kao danosti i gotovosti jednom zauvijek, a dobro se tek treba izboriti, proizvesti i uspostaviti. A samo to *dobro i zlo* kao relati mogući su opet samo uz pretpostavku *slobode,* pa se ono ne nalazi u pukoj prirodnosti. A ostajati puko prirodno biće i ne htjeti postajati čovjekom svojim vlastitim djelom, to su klasični filozofi – kao što je rečeno – povijesno odredili kao – *radikalno zlo.* Nacionalizam jest i ostaje posvećenje tog radikalnog zla u čovjeku i oko njega.

Možemo utvrditi, kako nacionalizam ne samo da nije nešto dobro, nego je velika povijesna laž, nedostojna čovjeka današnjice. On je svođenje čovjeka na nivo biologije, ili čak zoologije, budući da je čovjek prestao biti puki pripadnik *vrste*, nego se svojom historijom podigao na nivo (ljudskoga) *roda*. I samo na tom već jednom izborenom nivou događa se i može se dogoditi sve ono za njega pozitivno ljudsko.

"DOMOLJUBNA ETIKA"

Svakoga čitatelja koji je iole (čak i površno) upućeniji u to što se ima razumijevati pod – *etikom,* vjerojatno će i sama formulacija gornjega naslova dovesti u nedoumicu. On, naime, zna bar toliko da je etika nauka (ili nauk) o *dobru* i *zlu.* Ili određenije, da je tu riječ o dobru ili zlu čovjeku kao takvome. Onda će u tom slijedu vjerojatno upitati dalje: da li je takva "domoljubna etika" uopće moguća, što bi to zapravo imalo značiti, odnosno, da li nešto takvo postoji?! Ako pak načas ostavimo po strani pitanje načelne mogućnosti te "domoljubne etike", ostaje ipak činjenica da se taj pojam i to određenje pojavilo u javnosit i kao takvo "kotira" kao nešto samo po sebi razumljivo. Inače, o njoj ne bismo ni govoriti. Naročito posljednjih godina opstanka samostalne Hrvatske nastoji se iz političko-ideoloških krugova postojeće vlasti ne samo inaugurirati, nego i u život Hrvatske realno i na sve strane uvesti i potvrditi kako nužnost, tako i potreba i postojanje takvog nečega poput – "hrvatske domoljubne etike". I ona je faktički svakodnevno snažno na djelu! Gore spomenuti upućeniji čitatelj srest će se, dakle, ne više ili primarno s određenjem dobroga ili zla čovjeka, nego samo s određenjem "dobar" ili "zao" Hrvat! Mogli bismo za početak ovoga raspravljanja bez ustručavanja ustvrditi, da nema nikoga ni u Hrvatskoj, niti igdje na svijetu, koji bi nam razložno bar približno mogao odrediti značenje pojmova "dobar Hrvat" i "zao Hrvat" upravo u tom – *etičkom smislu!* Dakako, mogli bismo najopćenitije i u posve banalnom i tautologijskom smislu kazati: dobar je Hrvat onaj tko radi za dobro ili na dobrobit Hrvatske, a

zao bi pak bio onaj koji ne čini dobro za Hrvatsku, pri čemu bismo bili očito prikraćeni za konkretan odgovor: što to znači činiti dobro ili zlo za Hrvatsku, kao i tko su jedni, a tko su drugi? Jer – samo kao primjer koji se svakodnevno stalno prakticira – ako netko o Hrvatskoj ili o nečemu lošemu u Hrvatskoj govori bilo što kritički, taj je već samim time ispao iz određenja – "dobar Hrvat"!

Međutim, pitanje uopće nije točno postavljeno, jer s gledišta te "hrvatske domoljubne etike" – i u tome leži srž same stvari – postoji samo – "dobar Hrvat", ili zaoštreno formulirano: samim time što je netko Hrvat – on je dobar Hrvat. Nema zlih Hrvata! O tome je riječ. Naime, čak i onda kad je Hrvat ratni zločinac, on ostaje dobar Hrvat, i ne samo to, nego on postaje i kao takav se slavi – *vitez i heroj!* Najčešće je dovoljno ako je taj Hrvat – *domoljub,* što se postaje vrlo jednostavno: treba se samo javno busati u prsa i staviti ruku na srce pri sviranju himne, da se samim time (ako se – da ga svi vide – ide i u crkvu i "bogobojažljivo" se križa pred oltarom, čak i kao nekadašnji "komunistički general JNA", a sada predsjednik države!), pa da se samim time postane "dobar Hrvat".

Zato Hrvati samim time što su Hrvati ne mogu činiti zlo: oni ne mogu biti lopovi, kradljivci, pljačkaši narodne imovine, oni ne mogu biti ni ratni zločinci, jer su se "borili za Hrvatsku" tako, što su u jeku najžešćeg "domovinskog rata" za obranu Hrvatske od agresora opljačkali tu svoju domovinu do temelja i obogatili se toliko, da su u samo nekoliko godina postali pravi kapitalistički milijunari. Zato se ta takozvana hrvatska domoljubna etika odnosi zapravo samo na njih i na njima slične, tj. na one na vlasti i pri vlasti kao Predsjednikovi pravi hrvatski odabranici. Hrvatska domoljubna etika odnosi se, dakle, samo na te – "podobne Hrvate", jer oni koji bi možda i u vezi s tom "domoljubnom" pljačkom (a naročito oni!) imali bilo kakvih kritičkih primjedbi na vlast i sve oko nje, ni nisu "pravi Hrvati", nego ili izrodi ili neprijatelji hrvatstva, dakle srbofili ili jugonostalgičari, pa se na njih ta domoljubna etika ni ne odnosi!

Problem je, međutim, mnogo dublji i složeniji, i ima svoje historijske korijene. Što se Hrvatske tiče, ta – nazovimo je tako – "historijska atmosfera" kao osnova za rađanje te "hrvatske domoljubne etike" ima svoje začetke sve tamo od prvih godina buđenja tzv. Ilirskog preporoda polovicom 19. stoljeća. Njime počinje prvo pravo buđenje nacionalne svijesti u Hrvata, u kojemu – u doba tadašnjega konsolidiranja i etabli-

ranja građanskih revolucija u Europi – i biti Hrvat i osjećati se takvim dobiva s pravom dignitet posebne samosvjesnim postale vrijednosti po sebi. Neprilika – ako se to može tako nazvati, jer tu leže mnogo dublje stvari – bila je i ostala u cjelokupnom tom previranju i nacionalnom buđenju tada i kasnije sve do današnjih dana u tome, što se nije doprlo dalje od toga. Jer, buđenje nacionalne svijesti samo je jedan od momenata u građanskome konstituiranju jednog naroda, pa i hrvatskoga, te se na tome i zastalo kao polovično izvršenom povijesnom zadatku. Tako, dok je francuska građanska revolucija 1789. (kao i sve kasnije građanske revolucije u tom tonu) u svom povijesnom prijelomu epohalnog značenja ne samo za Europu donijela svoju *Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina*, Hrvati su dospjeli samo do svoje *Deklaracije o hrvatskom jeziku* (1967.). I to, naravno, bez istinske svoje *građanske revolucije*, pa je ni do danas nisu proveli. I tu onda leži taj po Hrvate presudni i poput utega teški, još uvijek nenaplativi i neplaćeni povijesni "kratki spoj". Gledano, dakle, s gledišta europskih povijesnih mjerila, to je razlika u rasponu od kojih dvjesta-trista godina historijskog zaostatka. A to se ne da tako lako "preskočiti", jer tu realno nema i ne može biti nikakva pukog preskakanja! Tako se može reći da upravo tu počiva i pravo tlo za mogućnost i takvog nečega poput te "hrvatske domoljubne etike". Vidimo da su Hrvati povijesno – *jako skromni!* A Goethe i Hegel naglasili su u određenu smislu da je skroman samo – prostak, tj. onaj koji nije *dostatno samosvjesno* biće, pa do sebe kao čovjeka ne drži dovoljno.

Ako bismo sad u vezi s tim čitavu stvar i problematiku što iz nje proizlazi postavili u kontekst civilizacijsko-kulturno-duhovno povijesnog raspravljanja, onda je svakako simptomatično da Hrvatska čak ni sada svojim osamostaljenjem kao država (dakle: ne više pod "tuđom vlašću", na koju smo se stoljećima pozivali kao na bitnu smetnju vlastitom sveopćem razvitku), nije donijela svoju deklaraciju o pravima čovjeka i građanina, i, čini se, nema ni početne namjere da to učini. Tako da bi se – kad bi netko bio zlurad, a nije riječ o tome! – moglo i povijesno i odatle logično tvrditi, kako Hrvat još nije postao ni čovjekom, ni građaninom, pa je sljedstveno tome to *hrvatstvo* ostalo jedino njegovo "pravo mjerilo" i isključivo određenje?! Možda bi se upravo u tu vezu moglo i moralo dovesti ovo povijesno lutanje, u kojem se i etika nužno pretvara samo u tu i takvu – "hrvatsku domoljubnu etiku"? Tu smo onda ostali "prekratki" ne samo s obzirom na svoju vlastitu, nego prije svega i na cjelokupnu svjetsku historiju.

KRISTOVA REVOLUCIONARNOST

Za bitnu karakteristiku *europskog duha* (a mi želimo pripadati Europi, bar deklarativno, ako već ne i zbiljski!) značajan je za nas ne samo naprijed rečeni Edipov odgovor na Sfingino pitanje, nego i bitni i osnovni princip *kršćanstva,* u čijim se tokovima kreće i naša historija sve od dolaska na ova područja, po kojemu su sve ljudska bića – *jednaka pred Bogom.* To je bilo prvo pravo europsko zacrtavanje temelja za realno pretvaranje rodovsko-plemenski određena ljudskog bića u slobodnog čovjeka. Prvo i još nepotpuno zato što ta jednakost (pred Bogom) nije imala potpuno usidrenje u cjelini čovjekova života tadašnjeg i kasnijih vremena. Ona je tako bila i ostala *humansitička parola* u mučnim i teškim borbama čitavih generacija kroz historiju čovječanstva, posebno europskoga kulturnoga kruga, da bi tek u najnovije građansko doba zadobila mogućnost svog potvrđenja u svakidašnjoj zbilji modernih građanskih kretanja i uređenja na osnovi izborene *demokracije.*

No, u traganju za tim duhovnim začecima mučnog i teškog probijanja i osvajanja realnog očovječenja čovjeka kroz historiju, dolazimo nezaobilazno na samoga *Isusa Krista.* Zašto? Upravo zato što je on bio jedan od prvih i najvećih duhovnih revolucionara u historiji čovječanstva (bez obzira sad na eventualno nagađanje o njegovoj realnoj historijskog egzistenciji, jer je to pitanje za ovo i mnoga druga slična raspravljanja posve irelevantno, jer je riječ izgovorena). Po čemu i na koji je način Krist bio revolucionaran, i na osnovi čega možemo doći do te njegove kvalifikacije? Odgovor glasi: na osnovi njegova stava-izreke od epohalna značenja, što ga on iskazuje svojim učenicima (apostolima i svima onima koji žele slijediti njegov nauk): "Pustite mrtve da pokapaju svoje mrtvace, ostavite sve i pođite za mnom u život vječni!", a zatim na tragu one čuvene (upravo: novozavjetne, u suprotnosti s onom starozavjetnom: "Oko za oko, zub za zub"!): "Ljubite bližnjega svoga kao samoga sebe!".

No, ostaje ovdje naravno upitno, prije svega, na što Isus misli onime: "ostavite sve"?! Ono prvo s mrtvacima znači, da treba ostaviti prošlost kao kriterij za ono buduće, pa neka mrtvaci doista ostanu briga za one koji i kao živi žele živjeti kao mrtvaci, okrenuti samo u prošlost kao jedini mogući oblik i način života. Što pak znači ono "sve"? Što je to "sve", i zašto to "sve" treba ostaviti za sobom? To "sve" odnosi se prije svega i

u prvom redu u svoj aktualnosti tadašnjega života konkretno na svu dotadašnju židovsku tradiciju i cjelokupni duh njihova načina života. To pak historijski gledano znači – i tu leži bitni smisao te Kristove izreke koja zacrta novu epohu čovječanstva – da treba napustiti svoje isključivo rodovsko-plemensko (u ovom slučaju židovsko) određenje koje je postalo (po Kristovu mišljenju postalo) sasvim preusko za *ljudskiji način života.* Naime, upravo zato što se odnosilo isključivo na Židove *kao* Židove, s njihovim hiljadugodišnjim prenošenim navikama, običajima, tradicijama i načinima života, ali ne ujedno tako da bi to važilo za sve ljude, dakle za čovjeka *kao* čovjeka (a kad se kaže: *kao,* onda se time misli i pogađa sama čovjekova *bit!).* Isus ne govori stoga: Židovi, ljubite svoje Židove!, pa on dosljedan svojem nauku ne bi nama govorio: "Ljubite, Hrvati, (samo) Hrvate i nikoga drugoga!". On zato kaže: "Ljubite svakoga čovjeka kao samoga sebe!". Riječ je, dakle, već ovdje o čovjeku *kao* čovjeku! Kristova se revolucionarnost i sastoji upravo u tome, što se on od (isključivo) Židova želi pretvoriti ili preobraziti u (mogućeg i zahtijevanog) čovjeka kao takva.

On dakle ostavlja, napušta židovstvo kao *posebnost* (ne da bi je posve anulirao, nego da je uzdigne na viši nivo!) za volju čovječnosti čovjekove kao općosti, dakle ljudske *univerzalnosti,* čime se upravo misli rodna, *generička* bit čovjekova, čime su svi, a ne samo Židovi jednako vrijedni sami po sebi i kao takvi potvrđeni. Obred krštenja ili tzv. "firmanja" ima upravo taj i takav smisao: isprati se od sveg starog i prošlog, što me koči od ulaska u "život vječni", a to sad već unaprijed znači: *ono buduće kao ljudski moguće,* dakle život u duhu i za duh kao ono opće i zajedničko, da bismo odsada svi skupa živjeli – ne više kao isključivo Židovi, Hrvati, Srbi, Nijemci itd. nego – kao *ljudi.* Krist je u tom smislu prestao biti (isključivo) Židov, da bi postao čovjekom! Tek tako mogao je on postati i *bogočovjekom,* a ne bogožidovom, bogohrvatom, bogosrbinom... kao "nebeskim narodima"... (Nisu valjda samo Srbi – što si oni to utvaraju!? – "nebeski narod" nego i mi Hrvati, pa nećemo mi zaostajati za njima, jel' tako?!).

Taj Kristov nauk u liku kršćanstva već je, dakle, od samog početka i po svom *osnovnom principu* utemeljen kao – *univerzalan.* On transcendira, prekoračuje, napušta svaku partikularnost i čvrste okove nacionalne i svake druge posebnosti dovoljne samoj sebi, a za volju izboravanja čovječnosti u svakom ljudskom biću kao takvom. Ne, dakako, za-

to da bi se ta posebnost i pojedinačnost zatrla i odbacila, nego da bi se podigla – kao novi kvalitet – na nivo općega i sada ljudski zajedničkoga, a to onda znači na *nivo duha* (koji se onda u tom smislu s pravom naziva "duhom svetim", te se vrlo pogođenom metaforom slikovno prikazuje u liku goluba koji "lebdi nad svima nama", pa je i aureola ovdje posve primjerena kao znamen duha samoga. Treba je samo brzo uhvatiti, da nam ne "pobjegne" iznad nas!). No, u hrvatskim se crkvama posebno danas sve manje, ili nikako govori o – duhu, ali zato sve više ili jedino o – hrvatstvu, pa su propovjedaonice ideološke tribine, i to isključivo za – desničarske ili ultradesničarske stranke kao ono katoličkim popovima "najbliže srcu"!.

Ako pak sada uvidimo karakter odnosa hrvatske države i Katoličke crkve kao reprezentanta kršćanstva u nas, kako on dolazi do izražaja u sadašnjim društveno-političkim zbivanjima u svojoj punoj aktualnosti, onda će se vrlo lako uočiti, kako se po istoj logici (budući da je hrvatstvo poistovjećeno s katoličanstvom) paralelno hrvatskoj domoljubnoj etici formira i *hrvatsko domoljubno kršćanstvo* u liku aktualne Katoličke crkve u Hrvata. I to usprkos Papina eksplicitna upozoravanja (za vrijeme njegova boravka u Hrvatskoj) u nekoliko navrata. Kakva upozorenja? Upravo ukazivanjem na sve očitije napuštenje univerzalnosti kršćanske nauke, a za volju nemaštovita i neplodna prenaglašavanja "nacionalnih vrijednosti", koje se time nužno pretvara u propagiranje nacionalizma najrigidnije vrste. To ide tako daleko, da se hrvatskom katoličkom vjerniku gotovo svakodnevno sugerira s propovjedaonica kao "prava kršćanska vrijednost" da se ono Kristovo "ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe" pretvara u stav "ljubi samo Hrvate", a svi drugi su prvima – "neprijatelji"!). Pri svemu tome na djelu je najočitije protivurječje već u samom pojmu *katolikós* (što grčki znači opći, dakle univerzalan!), pa je i sama sintagma "hrvatska katolička crkva" očita *contadictio in adiecto* (ali koga briga još i za takve – sitnice!).

DOMOLJUBNA ETIKA U PRAKSI

Da ovdje ne bismo ostali samo na općim stavovima, koji bi mogli zvučati i nategnuto, ishitreno i neuvjerljivo, zadržat ćemo se na nekoliko dosta upečatljivih primjera iz naše svakidašnjice, kako bi se vidjele neke bitne karakteristike ove naše hrvatske domoljubne etike.

Prvi primjer: Posljednjih dana pune su (čak i tzv. državotvorne) novine o slučaju pukovnika Vojne policije Željka Maglova, koji je sa čitavom grupom svojih (vojnih) suradnika organizirano krao automobile (one najbolje, među kojima su se neki našli i u Predsjednikovoj "štali") po Hrvatskoj, pa čak i u inozemstvu. Svakako neugodno zvuči kad jedan tako visoki državno-vojni funkcionar masovno krade automobile, i još ih – kako je naglašeno – preprodaje našim "neprijateljima" Srbima i Crnogorcima, to je točno. No, Bože dragi, pa lopova i kradljivaca ima svagdje po svijetu, pa ako ih ima i kod nas, u čemu je to neka novost i neobičnost? To se može na pr. i sudski procesuirati, istražiti i kazniti po postojećem zakonu, i gotova stvar! Dakako da treba na svaki način sprečavati slične lopovske pothvate i stati im na kraj – ako se to hoće?! To jest, ako se to – *politički* hoće!

No, nije stvar u tome. Jer, nakon izlaska u javnost čitave te kompromitantne stvari, koji dan iza toga na press-konferenciji se pojavljuje nitko drugi nego general Tolj, inače ideološki zadužen za uzgoj pravog lika hrvatskog vojnika, a to znači ujedno i za njegov moralni profil, te on novinarima izjavljuje, pored ostaloga, kako je pukovnik Maglov, doduše, krao automobile (za rukovodstvo države!), ali – a sad smo na onom bitnom – gospodin general Tolj kao njegov pretpostavljeni naglašava – *da je Maglov pravi domoljub!* I što da se sad kaže o svemu tome? Čovjek (visoki oficir i šef vojne policije) krade automobile ali je ujedno i dobar domoljub?! Pa onda pučanstvo s pravom pita osnovno pitanje: kako netko može biti i lopov i dobar domoljub ujedno? On potkrada tu svoju domovinu, zarađuje na tome, opskrbljuje automobilima svoje pretpostavljene (i Predsjednika Republike usputno!), ali je ujedno – domoljub!? Pa, tu ipak nešto "ne štima", zar ne?! Međutim, ti i takvi kritičari, kao i oni koji se tome čude nemaju pravo (oni su "kritizeri" i sumnjivci!), jer oni ne znaju što je to – domoljubna etika! To je to!

A čitava stvar sastoji se u tome: dok se čitavo čovječanstvo (ili bar narodi Europe), od Edipa i Krista naovamo, trudi da se izvuče iz svojih rodovsko-plemenskih ograničenosti i pravih zaostalih okova, iz začahurenosti života u svoju palanačku svijest, kako bi se taj član apstraktnoga plemenskoga kolektiva konačno pretvorio u čovjeka, domoljubni Hrvati treba da idu obrnutim historijskim smjerom! I time se onda još i hvale kao nečim naročito vrijednim? Tako bi taj general Tolj hrvatskim vojnicima svakako trebao utuviti u glavu, da postanu "dobri hrvatski do-

moljubi", a krasti mogu i dalje koliko ih volja. A nakon svega ispostavilo se još i to, da je Maglov po vlastitoj izjavi sve to radio po – *naređenju odozgo!*

Drugi primjer: Na jednom zasjedanju Sabora (hrvatskog parlamenta) raspravljalo se o stanju u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na socijalno-ekonomsko stanje u zemlji. Pri tom su neki zastupnici ukazivali, pored ostaloga, i na stalna otkrića korupcije, malverzacije i pljačke što se događaju u vlasti ili oko vlasti, odnosno pod njezinom direktnom ili indirektnom zaštitom. Jedna saborska zastupnica (SDP, a to se događa u vrijeme Tuđmanove vlasti) izjavljuje da je ta vlast korumpirana, na što je oštro reagirao potpredsjednik Sabora, rekavši da zastupnica vrijeđa Sabor koji je vrhovna vlast u Republici Hrvatskoj i samu tu Hrvatsku! I sad se nijedan zastupnik nije "dosjetio" notorne činjenice, koju doživljavaju pri svakom zasjedanju Sabora, i da odgovore kako ni Sabor u cjelini, ni pojedini zastupnici nipošto ne vrijeđaju vlast, budući da taj Sabor nema u Hrvatskoj *nikakve vlasti,* nego služi samo kao "demokratski dekor" autoritarnoj vlasti kojom upravlja i odlučuje *jedan jedini čovjek osobno,* tj. Predsjednik Republike! Ta tzv. opozicija ili doista nema duha ni sluha, ili je pak doista fascinirana postojećom vlašću, ili je pak – što dokazuje mnogim svojim stavovima – toliko "nacionalno preparirana", da zaista poistovjećuje postojeću vlast i njezina Predsjednika s – Hrvatskom!?

S obzirom na ovu i ovakve "zgode" u Hrvatskom saboru neodoljivo se nameće sjećanje na jedan historijski saborski kuriozitet, koji bi se mogao nazvati povijesnim: prije punih stotinu godina u Hrvatskom se saboru dogodilo za Hrvatsku i Hrvate nešto "nečuveno", kad je jedan saborski zastupnik dao banu Khuenu Hedervaryju, pri njegovu izlasku iz sabornice, nogom u dupe! To je bila tolika uvreda za njegovo preuzvišeno dupe, da se o tome nije smjelo ni govoriti, ni pisati u novinama. Tako se taj nemili događaj – "nije i desio" zapravo! Pa, zar se danas ne može isto tako pojaviti bar jedan saborski zastupnik, koji bi imao toliko "kuraže", da kojem bezobraznom predsjedniku ili potpredsjedniku Sabora dade – *nogom u dupe?!* Čime ipak ne bi baš "čitava Hrvatska" dobila to isto!

Treći primjer: U nedavnim diskusijama oko donošenja novoga Kaznenog zakona (a uz to i o medijima i novinarstvu posebno) jedan od njegovih autora, prof. dr. Željko Horvatić, profesor Pravnog fakulteta u Zag-

rebu, na pitanje novinara izjavio je pored ostalog slijedeće: *"Riječ je opasna!"* Sad su se svi logično upitali: Za koga opasna? A odgovor je bio: zna se – za postojeću vlast! No, mnogi su se i dalje pitali: pa, kakva je to vlast, za koju je riječ tako opasna, da to čak i autor tog Zakona mora posebno naglasiti? Odgovor je opet bio: zna se, za autoritarnu vlast u totalitarnom sistemu, u kojemu slobode medija, dakle slobodne riječi – *nema!* Pa, tu i ne bi bilo baš ničega novog i spomena vrijednog, jer to je i našem vajnom znanstveniku gospodinu Horvatiću posve "jasno ko pekmez"!

Ima tu, međutim, jedan drugi, mnogo dublji problem, kojega naš veliki znanstvenik nije, dakako, ni svjestan, jer njegova misao ne doseže baš tako daleko i duboko. On, naime, ne vidi što je izrekao svojim toliko apodiktičkim stavom "riječ je opasna". Ako je, naime, čovjek postao čovjekom upravo i prije svega svojom riječju, svojim govorom i svojim jezikom, onda bi prema logici g. Horvatića bilo bolje da čovjek nije postao čovjekom, nego da je ostao majmunom. Tada ne bi bilo nikakve opasnosti, jer majmuni – ne govore, pa ne bi bili opasni po vlast i g. Horvatića. Zato bi vjerojatno za g. Horvatića i njegovu HDZ-ovsku vlast bilo najbolje da se osnuje jedna "hrvatska majmunska država", u kojoj bi, naravno, on bio i predsjednik, pa tu nikakve opasnosti od (usmene ili pisane) riječi za njega ne bi bilo. Treba Hrvate vratiti na majmunski nivo, kako oni ne bi svojom opasnom riječju bili smetnja državi i vlastodršcima. To, dakako, također – prema mišljenju gospodina profesora Horvatića – spada u tu takozvanu hrvatsku domoljubnu etiku, jer ne treba se igrati "opasnim riječima", koje osim toga "uznemiruju" mirne i tihe, a prije svega poslušne hrvatske građane. A naš znanstveno potkovani pravnik "hrvatskog tipa" dobro zna, kako doskočiti tim opasnim riječima. Inače kod nas, naravno, nema verbalnog delikta, kao što to tvrdi nekadašnji "stručnjak za verbalni delikt" – g. Vladimir Šeks!

Četvrti primjer: Jedna naša zagrebačka novinarka (čini mi se da se zove *Dunja Ujević)* izjavila je jednom u svojoj nezadrživoj nacionalnoj ponesenosti i obuzeta "do kosti" euforičnošću u odnosu na hrvatsku domoljubnu etičnost: *"Ako treba, ja ću i lagati za domovinu!"* Ona je, dakle, novinarka, pa je svakako interesantno pitanje, kako će kao takva profesionalno obavljati svoj posao na temelju tako jasno iskazanog svog "novinarskog principa"?! Čini se, međutim, da dotična novinarka nije posve svjesna svoje izreke, tj. pravog smisla tog stava. Ne može joj se

odreći nešto, čega je intimno ipak svjesna: *svoje laži!* No, po svemu sudeći ta drastično neukusna i licemjerna laž mora njoj – tako ona vjeruje – poslužiti kao sredstvo za njezinu "hrvatsku" promociju, za karijeru, za njezinu možebitnu dobrobit, za bolje plasiranje u realno postojeće uvjete sadašnjeg društveno-političkog i ekonomskog života, koji je impregniran tim "hrvatstvom", utemeljenim na laži, i u kojem je na djelu, do posljednjih konsekvencija, upravo rečena domoljubna etika koja ne preza ni pred čime, samo ako se proglasimo dobrim Hrvatima, jer je onda osobna korist zajamčena, itd.

Ono što je pri svemu tome doista ružno, a čega novinarka nije svjesna, leži u tome što ona time svoju domovinu deklarira kao lažnu, kao neistinitu, kao pokvarenu, kao krivu, kao isfalsificiranu zemlju, koju – a to je ono najgore – poistovjećuje sa državnim i partijskim lažljivim rukovodstvom kojemu se na taj način ulaguje, tako da budu jednaki u tome. A ipak nisu svi građani Hrvatske ti lažljivci i takvi lopuže, ako su to već "oni gore", da bi njima bila potrebna ta laž jedne lažljive novinarke, jer im nije potrebna takva međunarodna reputacija, kakvu želi promovirati ona. Jer, jedna licemjerna obična lažljivica koja nema ni trunka stida za taj blasfemični stav nedostojan novinara, nije i ne može biti reprezentant cjelokupnog javnog mnijenja u Hrvatskoj, pa je to s njezine strane krivo izabrana profesija! Ona, naime, misli, da ako ona laže, onda i cijela njezina domovina na koju se poziva treba da laže, i to čak smatra nečim – *posve normalnim,* jer su je u to uvjerili njezini državno-politički rukovodioci?!

Zato se treba čuvati ovakvih gnusnih podvala s bilo koje strane one dolazile, a što se prodaju upravo pod firmom rečene "hrvatske domoljubne etike"!

Jedini istinski i pravi medium, u kojemu se novinarstvo u svim svojim oblicima dovodi u vezu s etikom, tj. etičko-moralnim problemom, jest *pojam istine* (što, naravno, implicira stav kako laž nije i ne može biti taj medium, jer upravo na tome novinarstvo raste ili pada!). Kad kažemo: *pojam istine,* onda je ovdje samo ukratko i moguće i potrebno posve pojednostavljeno ukazati na to, da je ovdje riječ ne o nekoj "znanstvenoj istini", koja spada u sasvim drugo područje duhovna života, nego o – nazovimo to uvjetno tako – "praktičkoj istini", ili ako hoćemo: upravo etičkoj istini koja se *neposredno potvrđuje djelom.* Stoga ni etika ne može biti *znanost* (njem. Wissenschaft), nego *nauk* (njem. Lehre),

dakle latinski: *doctrina* a ne *scientia*. Etika se tako može naučavati kao određeni *način djelovanja*, prakse ili života uopće u odnosu na druge i prema samome sebi. Riječ je, dakle, o tome – i tu i samom formulacijom leži *sama bit* etičko-moralnog fenomena – kakvo to djelovanje (praksa) ili taj zajednički ljudski život *treba da* bude, a još nije. Etička nauka bavi se dakle – obično rečeno – životom kakvim ga *tek treba* uspostaviti i realizirati. Čovjek se ne rađa ni dobar, ni zao, nego to tek *postaje*, odnosno: treba da postaje svojim vlastitim djelom i cjelokupnim svojim načinom života. Zato on nije već na-rođen ni *kao čovjek* (i to je ona moderna, s *Kantom* tek produbljeno filozofski argumentirana i elaborirana istina koja čini epohu!), pa, dakle, ni kao dobar čovjek, nego sve uvijek iznova stoji pred njim kao vlastiti životni *zadatak*. Istina, pa prema tome i ta takozvana etička istina ne iscrpljuje se u *pukom znanju* kako i što nešto *jest* (filozofijski rečeno: *bitak*), nego se potvrđuje u *istinskom opstanku* kao konkretnom djelatnom *načinu života* i odnosa sa svijetom kao svojim vlastitim horizontom ljudske mogućnosti, dakle u naporu ozbiljenja smisla života zajedno s drugima.

Istinska *profesionalnost* novinarstva leži, dakle, u naporu da se taj i takav izboreni istinsko-smisleni život jednog društva i zajednice *posreduje* vlastitom istinitom riječju, koja tako kao *kritička riječ* ne samo da za pravo otvoreno društvo nije "opasna" (u Horvatićevu smislu), nego je potrebna poput "nasušna hljeba". Novinarska, dakle, riječ ako se bori za istinu, ohrabruje na život dostojan čovjeka, postaje svojevrsni regulator međuljudskih odnosa, doslovno *stvara javno mnijenje* kao "četvrti element" demokratske vlasti (pored zakonodavne, izvršne i sudske) i odigrava presudnu ulogu u demokratiziranju i humaniziranju cjelokupna života zajednice. I tu leži – *poziv*, a ne puki otaljavani posao kao *struka*, u svim njegovim manifestacijama. Novinarstvo je tako po svojoj biti javno posredovanje istine, istine života.

A domoljubnu etiku – i u novinarstvu i u cjelokupnom društvenu životu – prepustimo drugima, jer nije dostojna čovjeka, budući da ona do čovjeka nije ni doprla. Ona je, naime, svjesno ili nesvjesno podržavanje najgorega primitivizma u našem svakidašnjem životu. Opasna, najdublje opasna upravo je ona, a ne kritička riječ.

ETIKA I NOVINARSTVO

Problem odnosa etike i novinarstva (novinstva) star je gotovo isto toliko koliko i novinarstvo samo. Ono svoje porijeklo ima već u antičko doba (u Rimu), ali novinarstvo u pravom značenju te riječi počinje tek u novije doba, s građanstvom, nakon (Gutenbergova) iznalaženja modernog tiska i sve usavršenijih tiskarskih strojeva, što je sa sobom donijelo novinarstvo kao "posebnu struku" i specifično zanimanje. Novinstvo postaje tako univerzalni medij modernog oblika komunikacije, a svoj pravi i puni razmah i zamah dobiva prije i u toku velike francuske revolucije 1789. godine. Koliko pak novinarstvo već početkom 19. stoljeća daje golemi pečat svome vremenu, može se ilustrirati na primjer izrekom najznačajnijeg (ne samo njemačkog) filozofa G. W. F. *Hegela*, da je svakidašnje čitanje novina postalo moderna čovjekova – "jutarnja molitva"!.

Već u tom velikom značenju *novinarstva* – posebno u posljednjih dvjesta godina – koje se je nametnulo kao gotovo jedini proizvoditelj i pronositelj *javnog mnijenja*, kao jednog od bitnih stupova u formiranju i učvršćenju demokratskih odnosa u društvu današnjice, a to znači ujedno i specifičnog "usmjeravatelja" određena načina života suvremena čovjeka u svim njegovim oblicima, došlo je do izražaja pitanje njegova najunutrašnjijeg odnosa s – *etikom*. Zašto, Zato što je *bitni medium* toga odnosa upravo pojam i problem – *istine*. Stoga ćemo se u sklopu teme odnosa etike i novinarstva posebno pozabaviti upravo tim pojmom i problemom istine. No, prije toga predstoji nam da u najkraćim crtama, pri-

mjerenima ovom našem raspravljanju, ukažemo na opće značenje tih naših ovdje razmatranih relata: *etike i novinarstva.*

ETIKA

Ovdje nam, dakako, nije ni moguće, ni potrebno dublje filozofski ulaziti u bitni etički problem, jer bi nas to odvelo predaleko.

Najopćenitije: etika se od svojih prvih historijskih početaka (u europskom duhovno-kulturnom krugu, gdje, uostalom, i ima svoje pravo porijeklo sa *Sokratovom* naukom u staroj Grčkoj) određuje kao – *nauka o moralu.* Rekli smo već u prethodnom prilogu da etika nije i ne može biti znanost, jer je bitni etički problem moguć tek u dimenziji *trebanja* (njem. *Sollen),* dakle onoga što bi tek trebalo da bude, a nije ili još nije. To bi filozofijski značilo da se etičko-moralni problem i njegovo rješavanje ne može tražiti u sferi *bitka* (njem. *Sein),* tj. onoga što već jest, jer bi time ono eminentno etičko (moralno) bitno "palo u vodu"! Utoliko je, da usputno kažemo, i onaj pojam tzv. "moralne činjenice" unutrašnje bitno protivurječan (to se zove: *contradictio in adiecto),* jer ta tzv. moralna činjenica mora tek biti proizvedena, tj. moralnim činom uspostavljena, da bi uopće nešto bila, a nije naprosto dana. Što se, dakle, samog pojma "nauka" tiče, možemo ga usporediti s pojmom "vjero-nauka". Vjeronauk se, naime, poput etike ne može konstituirati kao znanost, nego samo kao *naučavanje* određena načina života (tu su stoga vjeroučitelji, kad žele biti teolozi u priličnoj neprilici, ukoliko svoju nauku vjere žele, a svagda žele, *znanstveno* utemeljiti i potkrijepiti, kao da je Krist sâm htio biti znanstvenik kad je naučavao svoju vjeru!?).

Pojam *morala* pak dolazi od lat. *mos, moris, mores,* a znači običaj, običajnost, ćudoređe, čudorednost, što dolazi opet po svom značenju od onoga što se odnosi na *red,* način čovjekove *ćudi,* tj. njegova ponašanja spram drugih i samoga sebe. *Običajnost* je primjereniji pojam za ono – *mos* ili grčki *ethos* (odakle onda pojam etike). Tako etika kao nauk o moralu ima zadatak – bez obzira kojega oblika ona bila i u kojem se sistemu pojavljivala u svojoj i općoj historiji – da govori o čovjeku i njegovu (društvenom) životu: kako i kakvi bi oni trebalo da budu, da bi, naime, bili primjereni svojoj vlastitoj *ljudskoj biti.* U tom bismo smislu mogli kazati kako je etički impuls i pravi motiv kroz čitavu historiju čovječanstva bio zapravo kompenzacija za istinski ljudski život koji se realno – *nema i ne živi.* Ako pak ono *moralno* poistovjetimo s *dobrim,* on-

da se može kazati da je *zlo kao postojeće* poticaj za svaku etičko-moralnu misao i način života, tako da jedno ne ide bez drugoga. U samom pojmu etike leži, dakle, *zahtjev* (Kant to naziva *postulatom)* za bitnim *prekoračenjem* (transcendiranjem) postojećega načina života koji se doživljava i živi kao bitno nedostatan ili kao što se etički kvalificira – zao, tj. kakav on već po svojoj danoj prirodi *jest.* Svako drugo ili drugačije bitno usmjerenje etike bilo bi – *bitni promašaj* (ili bi bilo riječi o nečemu drugome).

Razumije se samo po sebi da svako razdoblje u historiji čovječanstva, kao i različite duhovno-kulturne sredine, uvijek iznjedri sebi primjerenu etiku (odnosno specifičan oblik morala) a u filozofijskoj se etici onda to izražava u različitim *etičkim pravcima* kroz historiju. *Kriterij* za njihovo razlikovanje leži u tzv. *vrhovnom etičkom principu,* koji ima da sankcionira svako čovjekovo djelovanje, postupke ili ponašanje u društvu ili zajednici (na primjer: sreću, blaženstvo, osjetilni ili duhovni užitak, korist, dužnost ili moralni zakon i tome slično, pa djelovanje i življenje prema tom principu dobiva atirbut *moralnoga).*

Ovdje je, međutim, neophodno naglasiti – jer se to neposredno tiče nas samih kao pripadnika tome duhovno-kulturnom krugu, kojemu bar načelno i deklarativno želimo pripadati – slijedeće: do svoje *prave biti* dospijeva etički problem tek u najnovije *građansko doba,* koje proklamira *slobodu kao čovjekovu bit* ,što eksplicitno i najjasnije biva izraženo u *Deklaraciji o slobodi i pravima čovjeka i građanina,* što je donosi francuska revolucija (1789.). Tek onda, naime, kad je već riječ o čovjeku *kao* čovjeku (pa onda tu nužno postaju sekundarna određenja njegove rase, boje kože, nacionalne pripadnosti, vjeroispovijesti, zanimanja, materijalnog stanja, porijekla, političkog opredjeljenja i uvjerenja, staleške i klasne pripadnosti itd.), to jest kad se čitav problem može podignuti na nivo *univerzalnosti* (kao čovjekova roda), a to znači kad jest ili može biti riječ o *čovječnosti čovjeka,* može se uopće u pravom smislu postaviti etički problem kao takav. Osnovna etičko-moralna određenja *dobro i zlo* mogu se tako i tek tada odnositi na čovjeka *kao* čovjeka, tako da npr. pojmovi "dobar Hrvat, Nijemac, Talijan" itd. dobivaju time isključivo političko-ideologijsku (upravo sada već: nacionalističku) konotaciju, i time atakiraju direktno na samu *čovjekovu bit.* Jer, može se govoriti samo o dobrom ili zlu *čovjeku,* a to on postaje samo *svojim vlastitim djelom* (ukoliko nije rođeni defektni monstrum, pa takav ne ulazi u pojam

čovjeka kao bitno samosvjesna bića), a to znači čitavim svojim životom. Čovjek mora sebe *potvrditi* u onome što jest, a ovome *jest* prethodi ono *treba da* koje ga i omogućuje kao ljudsko, a ne životinjsko biće, te on samo kao takav prema samome sebi i spram drugih u odnosu podliježe etičko-moralnom prosuđivanju i procjenjivanju, dakle tzv. *moralnom vrednovanju.*

Valja ovdje odmah naglasiti, kako to vrednovanje s etičko-moralnog stanovišta nipošto ne može na sebe preuzeti pretenziju, da tako kažemo, "pokrivanja" ili čak iscrpljivanja cjeline čovjekova života. Jer, čovjek po svojoj biti nije isključivo i samo *moralno biće.* On se potvrđuje i iskazuje na različite načine i u raznim oblicima svoga života, u skladu sa svojim društveno-historijski nastalim životnim oblicima, kao npr. političko biće, religiozno biće, državljanin određene države, pravna osoba, umjetničko-estetsko biće, ljubavno biće, član obitelji ili porodice, pripadnik neke profesije, prijatelj itd. Ali u svim tim odnosima kao cjelini konkretuma života pojedinca često je na djelu upravo ujedno i onaj etičko-moralni moment, koji nas prati poput sjene kao određeni kvalifikativ tzv. "pozitivnoga i negativnoga" u vlastitu karakteru, a suvremenu građanskom svijetu (kapitalističkom sistemu gospodarenja i odnošenja) na djelu je i onaj tzv. *ethos rada,* koji je ne samo bitni princip tog načina života, nego i osebujan motiv ili poticaj za čovjeka da u određenu obliku (proizvodne) djelatnosti za koji ima talenta i sposobnosti učini nešto od sebe i za sebe, jer to je onda on kao autentično individualno biće.

Najopćenitije rečeno, etika po svojoj biti smjera na to da u društvu na specifičan način – svojim "nepisanim zakonima" ili zahtjevima – *regulira* međuljudske odnose tako da u drugom čovjeku vidi i potvrđuje *najvišu vrijednost* (i to je ona "beskonačna vrijednost subjektiviteta", kao što je naziva Hegel), a to znači vrijednost ljudskog života kao takvoga – što je opet bitna karakteristika europskog duha – da u drugom čovjeku poštuje i ne povrijedi njegovu čovječnost, a to znači *njegovu slobodu* kao samu bit čovjekovu. *Ljudsko je dostojanstvo* upravo s jednog istinskog etičko-moralnog stanovišta *nepovredivo,* ako se u nekom društvu želi sačuvati bar minimum mogućnosti međuljudskog odnošenja, koje ne bi bilo zagađeno mržnjom, netrpeljivošću i zloćudnošću svih mogućih vrsta, a što sa svoje strane ne može do kraja regulirati oficijelno sudstvo. Inače, takav život postaje i ostaje bitno ljudski – *nepodnošljiv* i narušen

u samoj svojoj srži. A to je onda najbolji znak *raspada* jedne ljudske zajednice, pretvara se u specifični "zvjerinjak", pa je onda neminovno bremenita velikim opasnostima za svakoga njezina pripadnika.

Međutim, u sklopu ovih etičko-moralnih problema koji zadiru u samu srž našega društvenog života, valja se čuvati jedne dosta uhodane i proširene obmane, ili bolje rečeno: *samoobmane,* koja biva najopćenitije formulirana u smislu, kako nam zato tako loše ide u životu (u društvu), *jer je popustio moral* u njemu! O tome će još kasnije biti nešto opširnije riječi, ali ovdje se može samo naglasiti, da se time, jednostavno rečeno, *posljedica pretvara u uzrok!* Nije, naime, moral, tj. njegov "nedostatak" uzrok sistema u kojemu caruje npr. pljačka narodne imovine, mafijaško gospodarenje i otimanje tuđega, nesloboda i nepravda u svim vidovima i uništavanje zemlje, itd., nego je raspad moralnih principa i vrednota zajedničkog života upravi *posljedica* onog prethodno navedenoga i mnogo čega drugoga. Nema, naime, morala u *bespravnom* društvu, u kojemu se zatiru sami temelji slobode, te je u tom smislu *vladavina prava* (tzv. pravna država) pretpostavka i mogućnost obnove, ili uopće utemeljenja istinskog moralnog odnosa u društvu. Beskrupulozan odnos prema narodu i građanima od strane vladajućih rađa nužno rastakanje bilo kakvog normalnog odnosa među ljudima, i stvara nevjericu u bilo kakav moralni odnos među njima. To je stvaranje i njegovanje *homo homini lupus* društvenih i svih ostalih odnosa.

NOVINARSTVO

Pojam novinarstva sadrži u sebi nekoliko aspekata i područja djelatnosti, te mu se tako treba i pristupiti. U vezi s našim problemom njegova odnosa spram etike dobiva i odnos spram složenosti tih različitih djelatnosti svoje posebno osvjetljenje.

Puko *prenošenje vijesti,* dobivenih od nekoga (a upravo je taj netko u pitanju kao subjekt vijesti) iz određena izvora za prikupljanje vijesti, čisto je mehanički posao, a ako je riječ o radiju ili televiziji, onda bi tu osnovni problem bio znati dobro, jasno i razgovijetno pročitati danu vijest (pa ni to mnogi ne znaju, ali su "podobni"!). Uzet ovako sâm za sebe, taj aspekt novinarstva nema još *neposredno* veze s etičkom problematikom. Samo u širem smislu društveno-političkoga konteksta takav novinar i takvo tobože "neutralno" novinarstvo podliježe etičko-moralnoj valorizaciji: novinar kao glasnogovornik vlasti koja obmanjuje jav-

nost prenosi očite dezinformacije i laži, kojih je i sâm svjestan kao takvih, pa takav čin biva moralno osuđen od javnosti. Njega kao takvoga samo smjena vlasti može sankcionirati otpuštanjem s toga mjesta, ako i ta "nova vlast" nije i sama korumpirana.

Drugi oblik novinarstva sastoji se u *traganju za vijestima,* tj. za važnim ili interesantnim događajima, koje se onda moraju *provjeravati,* te je riječ o činjenicama ili događajima, koji kao takvi ne smiju biti iskrivljeni ili polovično prikazani, odnosno čak i falsificirani u određenom interesu ili koristi.

Treći bi oblik ili aspekt novinarskog zanata bio tzv. višeg ranga, a sastoji se od određene *interpretacije* nekog događaja ili činjenice iz različitih područja društvenog, političkog, gospodarskog, kulturnog ili znanstvenog i umjetničkog života. Taj je oblik novinarskoga rada već jako vezan uz jedno etičko prosuđivanje, jer je tu na djelu *određen stav* i implicitno ili eksplicitno valoriziranje predmeta izvještavanja. Kvaliteta tog posla ovisi ne samo o poznavanju "materije", nego ujedno ili čak pretežito o "habitusu" novinara, što uključuje gotovo čitav njegov životni "pogled na svijet" i specifično opredjeljenje za ili protiv, pri čemu je *maksimalna objektivnost* najviši zadatak i dostignuće tog posla. Taj zadatak mogu izvršavati i u njemu se usavršavati samo *vrsni novinari,* koji imaju talenta za taj posao, koji onda na taj način postižu odgovarajući ugled ne samo unutar svoje struke ili profesije "među svojima", nego – što je tu mnogo važnije – i u široj društvenoj sredini, ili čak i u inozemstvu.

I napokon dolazimo do tzv. *autorskog, tj. analitičkog ili istraživačkog novinarstva,* koje zaista zahtijeva kompletnog čovjeka s posebnim "nervom" kako za novinarstvo samo, tako i za samostalan, originalan, moglo bi se reći i stvaralački pristup predmetu obradbe. Novinar se tu kao takav potvrđuje kao osebujna ličnost (osobnost), koja drži do sebe i svog posla kao *zanimanja* i *poziva* (njem. *Beruf),* tako da ni na koji način ne pristaje na bilo kakav "diktat" izvana ili u okviru svog "ceha", nego insistira na samosvojnosti i nezavisnosti svog stava, profesije i vlastita ugleda po svaku cijenu, pa i po cijenu gubitka zaposljenja, što onda ovdje doista znači ostajati nepokolebljiv i dosljedan svojemu *moralnom dignitetu* ili *integritetu,* što vodi do stamene obrane svog *ljudskog dostojanstva,* koje se ne da ničim "potkupiti" i derogirati. Time onda odmah dolazimo do neposredne veze i odnosa etike i novinarstva kao našeg problema. Rekli smo da je pojam istine *pravi medium* između etike i novi-

narstva što im stoji u osnovi, pa ćemo se ukratko pozabaviti onim – "i" među njima.

POJAM I PROBLEM ISTINE

Čitavo novinarstvo i svi njegovi oblici i aspekti na ovaj ili onaj način podliježu etičkom prosuđivanju i vrednovanju, jednostavno zato što je riječ o *javnoj djelatnosti,* i to u njezinoj dimenziji u kojoj isto tako *javna odgovornost* dolazi do punog izražaja.

Ako je pak – kao što je rečeno – *istina* medium njihova odnosa, onda ta novinarska javna djelatnost i njezina javna odgovornost raste ili pada na tom *ispitu istine.* Međutim, već smo na početku ovog razmatranja, ukazujući na razliku između pojmova: *doctrina i scientia* (nauk i znanost – njem. *Lehre* i *Wissenschaft)* insistirali na tome da se uoči, kako – sada ćemo to tako formulirati – *etička istina* spada u područje *praktičke nauke* (bolje: nauka!), a ne u područje tzv. znanstvene spoznaje. Riječ je, dakle, o nauci ili nauku koji ujedno *obvezuje* odnosno bolje reći: *primarno praktički* obvezuje (nalaže, zahtijeva, zapovijeda, nameće, traži poštivanje, realiziranje, realno potvrđenje, djelo), i to upravo u smislu potvrđivanja te etičke istine kao unutrašnje samoobvezatnosti, koja bitno smjera na mogućnost *uspostavljanja zajedničkog života ljudi* na nivou – i tu leži sama bit toga odnosa – uzajamnog omogućivanja i poticanja na ono eminentno ljudsko u čovjeku, što je etimologijski sadržano već u samom pojmu zajednice: *moći biti za ono jedno što nas povezuje!* A to jest i može biti samo *ono opće* (što je duh sâm), kao *naše opće,* u kojemu će se osjećati potvrđenim svako individualno ljudsko biće sa svojim posebnim i pojedinačnim interesom i potrebom. Svaki je pojedinac, naime, po svojoj biti *idealni totalitet* društvenosti i ljudskosti.

Međutim, upravo u odnosu na novinarstvo koje primarno smjera na *informaciju* (koja se obično smatra pukim prenošenjem vijesti u čisto neutralnom smislu), valja ovdje ukazati na onu tradicionalnu novovjekovnu – spoznajnoteorijsku i metafizičku – definiciju istine kao *adaequatio rei et intellectus* (podudaranje stvari i intelekta, pri čemu se pod pojmom intelekta ovdje razumije spoznavalački usmjereni subjekt, odnosno razum). Ta adekvacija ili podudaranje (slaganje, jednakost *istost,* odakle i naš pojam *istine)* počiva na shvaćanju svijeta (prirode, zapravo!) kao nečega gotova, stvorena, naprosto za spoznaju danoga, nepromjenljivoga, vječnoga, dakle istoga. Smisao toga određenja istine mo-

že se shvatiti samo kao *točnost suda o predmetu,* pri čemu se i pojam predmeta uzima ovdje posve krivo kao nešto *puko dano,* a to predmet nije i ne može biti. Naime, bit predmeta nije *danost,* nego *proizvedenost,* i to je ono što se filozofijski određuje kao *predmetnost predmeta.* To je na najdublji i najkonsekventniji način elaborirano i do kraja provedeno u klasičnoj njemačkoj filozofiji (Kant, Fichte, Schelling i Hegel), te otada pojam istine dobiva sasvim drugo, upravo povijesno određenje, po kojemu se u samom predmetu kao konstitutivno za nj nalazi *aktivitet subjekta,* dakle čovjek u totalitetu svoga djelatno-spoznajnog *odnosa* (tj. svojom proizvodnjom tog odnosa) sa sada već svojim vlastitim svijetom. I sâm predmet pojavljuje se bitno kao taj svagda *specifični odnos.* Predmet je tako već svagda i nešto drugo nego što i kako se za svijest pojavljuje, budući da je za nj konstitutivno ne samo ono što se izvanjski prikazuje, nego i proces njegova uspostavljanja i proizvođenja. Stoga iza tzv. *činjenice* uvijek stoji *činitelj,* što je već etimologijski implicirano, pa i pojam činjenice dolazi od *u-činjenice,* tj. nečega što je prethodno moralo biti učinjeno, da bi uopće bilo. Stoga i pozivanje na činjenice bez pravoga činitelja iza njih promašuje u bitnome, ako se ujedno ne pita: *za koga* ili *po kome* su to činjenice.

To je u novinarstvu važno imati u vidu – kao što rekosmo – upravo s obzirom na sâm pojam *informacije.* Informiranje o činjenicama bez navođenja činitelja koji stoji iza njih kao subjekt bitno je promašen posao. Nema, naime, informacije *in abstracto!* Iza nje uvijek stoji netko tko je daje, u ovom slučaju *novinar,* ili pak onaj tko mu je to "servirao" kao činjenicu. Ekstremno rečeno, on je ne samo puki prenositelj, nego i autor, tj. proizvoditelj informacije, jer je on daje i prenosi iz *svoga kuta* gledanja, shvaćanja, poimanja, interpretiranja, i to je doslovno tada *njegova* informacija (ako nije prihvatio tuđu laž ili dezinformaciju kao istinitu), pa joj on pristupa kao konkretni *subjekt* i određeno kompleksno društveno biće. Upravo zato treba naglasiti kako je on čitav prisutan u svakoj informaciji koja time postaje opće ili objektivno dobro kao nešto vjerodostojno, te se novinar stoga i ne može "skrivati" tobože iza nečega što *nije njegovo,* jer je to navodno "nečija druga" činjenica. Prema tome, upravo način *njegova iznošenja* činjenice može doći pod lupu jedne – *etičke kvalifikacije* ili *valorizacije.* Mi, naime, ne živimo kao neka apstraktna izvandruštvena il izvanhistorijska, dakle vanvremenska i vanprostorna bića, nego smo "duboko ukopani" u sva događanja oko nas i s

nama, pa smo svagda neodvojivi dio toga zbivanja i života, koji nas se tiče i koji je hoćeš-nećeš i naš konkretni život. Kad bi se baš etički sada stvar zaoštrila, mogli bismo to formulirati i tako: svi smo mi *odgovorni* za kvalitet života koji se proizvodi i s nama i najčešće protiv nas i za nas i u nama samima! Jer, sa svoje strane (čak i kad tobože "ništa ne činimo", što je vrlo slab izgovor ili "isprika", pa Hegel kaže: "Upravo zato što nisi ništa učinio za nešto dobro, ti si ostao – zao!"), pridonosimo tome da nam je život baš takav kakav jest, dakle loš!

Koliko god određenje istine kao točnosti suda o predmetu sačinjava samo *jedan moment* istinitosti, toliko je on u novinarstvu s obzirom na *informaciju* nezaobilazna osnova i pravi medium svake istinske komunikacije. Riječ je, naravno, baš o *točnosti* ili *korektnosti* informacije, koja je proizvod korektnog novinara, jer netočna ili nekorektna informacija više to nije, nego se pretvara u hotimičnu ili nehotičnu – *dezinformaciju,* te je onda upravo *neistina* na djelu. Međutim, u skladu s onim pojmom istine koji se više ne zadovoljava samo pukom točnošću, nego pledira za *istinit* ili *istinski život* (s drugima), pa smo to uvjetno nazvali i *etičkom istinom,* koja smjera na realizaciju tog istinskog (a to ovdje znači: *dobrog, a ne zlog)* života, upravo je novinarstvo jedan od bitnih, danas gotovo presudnih, faktora u oblikovanju određena načina, kvalitete i smisla života suvremena čovjeka. I upravo ovdje leži veliki zadatak i još veća odgovornost novinarstva s obzirom na istinu čovjekova života.

Ako već u samoj informaciji može da leži sugeriranje određena načina života i usmjeravanje u određenu pravcu djelatnosti i mišljenja, kao što je rečeno, onda je to u najpunijem smislu na djelu u htijenju ili nehtijenju novinara da se izbori – svojim toliko moćnim medijskim sredstvom, koje ima dalekosežan učinak na svijest ljudi – za život dostojan čovjeka u ovim našim današnjim uvjetima, koji u historijskom razvitku zaostaju za razvijenom Europom. I upravo tu leži ta rečena veza ili ono "i" između etike i novinarstva. A u toj "etičkoj istini" implicirana je jedna velika stvar, koje obično nismo ni svjesni: ako oko sebe *širiš mogućnost* (života), a to znači borbu za taj istinski i istinski vrijedan život sam po sebi, onda će ti se ta mogućnost (a ne nužnost kao izvanjska nepogoda) mnogostruko vratiti kao *tvoja vlastita mogućnost* da živiš kao čovjek, tj. kao aktivni sudionik u kreiranju tog zajedničkog kvalitetnijeg života! Sve drugo ispostavlja se prije ili poslije (kad je već kasno?) kao – laž, tj. kao *najočitija samoobmana* ili – bumerang! A onda zaista ne-

mamo nikakva prava tužiti se na sve moguće prilike kao neprilike oko sebe, jer smo ih na svoj način i sami omogućivali.

Utoliko je (novinarska) borba za istinu ujedno borba za slobodu i socijalnu pravdu, a to znači za dostojan život svakog čovjeka. Stoga je istina kao *bitno univerzalna* iznad svake posebnosti i pojedinačnosti (pa Hegel točno kaže da ne posjedujem ja istinu, nego istina posjeduje mene!, čime je iskazana njezina objektivnost).

NOVINARSTVO U AUTOKRATSKOJ DRŽAVI

Samo u tiraniji, dakle u jednom autokratskom društveno-političkom sistemu života (samovlašću) *laž* kao opći oblik komunikacije, pa prema tome i novinarstva, postaje ne samo normalnim načinom života, nego se čak podiže na nivo vrhovnog principa svih odnosa u društvu i javnosti. Sloboda mišljenja ovdje je ionako onemogućena ili je naprosto zabranjena, te se onda ta laž kao princip javnog života odjelotvoruje u – *cenzuri,* a u vezi s tim odmah ujedno i u – *autocenzuri.* A ona je za tzv. "mentalno zdravlje" njezina subjekta, poput uzgajanja crva u svojoj unutrašnjosti, još opasnija i pogubnija od više manje javno obznanjene cenzure, pa se tako zna čime se može i smije računati u javnosti. Novinarstvo je u tim i takvim uvjetima samo puki glasnogovornik struktura vlasti i njezine sveprisutne politike (a zapravo običnog politikantstva), tj. politike kao beskrupuloznog provođenja u djelo njezinih interesa, koji se manifestiraju u pljački naroda u svim segmentima života, a prije svega u gospodarstvu, gdje se proizvode materijalna dobra.

Novinarstvo tu gubi svaki *raison d'être,* pa se srozava – kao što bi to rekao *Georg Lukacs* – na "opću prostitutku društva", jer mu drugo ni ne preostaje, nego da se prostituira, kako bi se naprosto preživjelo, svemu usprkos. Sloboda medija u takvom društvu ne postoji, te se tu ne može doći čak ni do najobičnije informacije kako u tuzemstvu, tako i iz inozemstva, jer je upravo sama informacija opasna za takvu vlast. Jer, u inozemstvu se nalaze sami "neprijatelji" takvog sistema, te je prema tome i svaka iole benigna informacija "iz svijeta koji nam nije sklon" tretirana kao neprijateljski akt uperen protiv "naše države". Poznato nam je to već jako dobro: "Čitav svijet je protiv nas i svi nas mrze!" Tako je na djelu totalna blokada bilo kakve komunikacije sa svijetom, jer mi želimo biti samo "svoji na svome", tako da nesmetano od drugih lakše pljačkamo i uništavamo svoju zemlju, a "sve za njezino dobro", u smislu poz-

nate parole: "Sve za Hrvatsku, Hrvatsku ni za što!", ili one: "Imamo Hrvatsku!", pa je vlastodršci doista imaju kao svoje privatno opljačkano vlasništvo!

Na taj se način dotično društvo nužno nalazi u potpunoj stagnaciji i propadanju po svim linijama u svim područjima života, a ljudski se život pretvara u puko vegetiranje od danas do sutra bez ikakve perspektive. Sadašnjost i budućnost izbačene su iz igre, a na djelu je samo – ideologijski dobro preparirana, idealizirana i mitologizirana, posve selektivno odabrana i "prosijana", dakle isfalsificirana – *prošlost.* Tu nema mjesta da istinsko novinarstvo i slobodna riječ dođu do minimalnog izražaja, jer je na djelu dobro smišljena – *kultura i politika laži,* koja postaje vrhovni princip komunikacije.

NOVINARSTVO U DEMOKRACIJI

Ovdje valja prije svega ukazati na jednu važnu, nikada dosta naglašavanu historijsku činjenicu, koja za nerazvijena ili autoritarna društva, kao i za zemlje u razvoju može i treba da služi kao uzor, ako uopće žele bar donekle izići iz svoje zaostalosti na svim područjima života i ući u krug razvijenih zemalja (prije svega) Europe. Ta činjenica sastoji se u slijedećem: demokratska (građanski konstituirana) društva Zapada počivaju, temelje se na – *pojmu prava.* Zato govorimo o tzv. *pravnoj državi* ili *vladavini prava.* Pravni je odnos u tim državama i društvima nezaobilazna pretpostavka samog funkcioniranja čitava sistema života do u najdublje njegove pore. Kada to pravo ne bi funkcioniralo, urušio bi se čitav sistem u svojim temeljima! U građansko-kapitalističkom načinu gospodarenja – da uzmemo samo jedan banalni primjer za pojašnjenje rečenoga – nezamislivo je potpisati *ugovor* za razmjenu robâ, robu preuzeti i – ne platiti! Takav poduzetnik može u tom slučaju odmah samo – "zatvoriti svoju butigu" i dospjeti pred sud i biti primjereno drastično kažnjen. Ali od njegova posla nema više ni traga. On je jednostavno – propao. U nas je to ne samo moguće, nego je to sâm princip poslovanja, kao i *neplaćanje poreza* i obaveznog davanja za zdravstveno i mirovinsko osiguranje. A pečat tome daju primarno upravo tzv. *državna poduzeća,* ili poduzeća pod direktnim ili indirektnim nadzorom državne vlasti. Tako je "gospodarski krug" zatvoren na bazi *bespravnog odnosa* kao temelja "funkcioniranja" društva u cjelini.

Građansko-demokratsko društvo funkcionira, dakle, na osnovama pravno konstituirane države kao općeg regulatora nesmetane proizvod-

nje i razmjene robâ, koja upravo diktira *slobodu medija* (novinarstva), što omogućuje i pospješuje nesmetani razvitak ne samo gospodarstva, nego i cjelokupnog društvenog i političkog života. Kapital-odnosu neophodna je – gotovo poput žile kucavice – nesmetana, brza i točna cirkulacija najrazličitijih informacija, a mediji postaju (sa svojim prijenosom reklamâ) time ne tek sama srž u protoku razmjene robâ, nego i jedan od najunosnijih poslova, a time i moćna društvena sila (tzv. sedma sila). Ta se sila manifestira, dakako, i kao *politička sila,* te je samo u takvom sistemu društvena života moguće da dvojica novinara (pomognuta, dakako, sa strane) mogu prisiliti na ostavku jednog predsjednika najmoćnije države svijeta (Nixon, SAD), u čuvenoj "aferi Watergate".

Traganje za vijestima, događajima i "činjenicama" iz različitih sfera života postaje u tim demokratskim uvjetima primarno stvar *profesionalnosti* novinara, a u tom pojmu "profesionalnosti" leži ne samo *korektnost* obavljanja posla, što se tada podrazumijeva samo po sebi, nego je u njoj kao nešto nezaobilazno sadržana ona *etička istina* kao napor za održanjem određena nivoa kako dostojanstva i ugleda u obavljanju (novinarskog) posla, tako i samog novinara kao čovjeka koji "drži do sebe" kao samosvjesno, slobodno i odgovorno biće, u struci i uopće u životu. U etičkom aspektu mogli bismo ovdje (zajedno sa njemačkim sociologom *Maxom Weberom)* govoriti o zanimanju sa dostojanstvom – *poziva,* koji se izboruje i potvrđuje upravo dosljednom profesionalnošću rada, a onda i prije svega htijenjem *promicanja općeg društvenog interesa.* Time to zanimanje kao poziv dobiva na posebnom *ugledu* kao njegov pro-nositelj na djelu, u ovom slučaju tzv. novinar od ugleda.

Ono pak što je pri svemu tome odlučno za jedan demokratski poredak leži u tome, da u njemu upravo novinarstvo, ne samo kao tzv. *posrednik* nego jedan od bitnih *proizvoditelja javnosti,* dakle upravo te *demokratske javnosti* (javnog mišljenja od općeg značenja), postaje *su-kreator* i jedan od bitnih elemenata same *demokratski konstituirane vlasti* (pored zakonodavne, izvršne i sudbene) i time za cjelokupni društveni život odigrava presudnu i odlučnu ulogu! Tu, dakle, i leži *osnovni zadatak* novinarstva, kad ili ako se ono ozbiljno profilira u svojoj modernoj građanskoj biti.

Istina je ovdje – kao što je rečeno – i osnova, i veza, i zadatak i cilj pravog novinarstva, pa ondje gdje je istina "opasna" za određeni – upravo autoritarni i nedemokratski – društveni poredak, tamo ni novinar-

stvu "ne cvatu ruže", jer mu je pored *slobode* oduzeta samim time i mogućnost promicanja *istine,* jer one uvijek "idu zajedno". Ono etičko-moralno, što raste ili pada s *autonomnošću* subjekta-pojedinca, nema u takvim uvjetima što da traži, jer mu je osakaćena njegova prava srž. Samo jedan istinski demokratski društveni poredak sačinjava *načelno* (a to znači nipošto u svakom pojedinačnom slučaju, budući da se i taj demokratski princip slobode znade izigravati) onaj opći "humus", na kojemu može procvjetati istinsko i slobodno novinarstvo. Za to se ovo naše društvo (kao i svako drugo slično ovome) tek treba izboriti, jer još uvijek nije provelo svoju građansku revoluciju. A sami novinari moraju biti – i to u prvim redovima – među glavnim kreatorima i propagatorima u toj realizaciji demokratskih odnosa (parlamentarne demokracije) u ovoj zemlji, jer ih sâm karakter profesije, dakle *zanimanje kao poziv* na to – poziva.

BIT EUROPSKOG DUHA

U prethodnom smo razmatranju odnosa etike i novinarstva naglašavali demokratski karakter suvremenih društava i država zapadne Europe, a u vezi s tim i neke osnovne karakteristike tog "europskog duha". Pritom je bilo istaknuto da je upravo u tom povijesnom početnom revolucionarnom nastupanju građanstva, u njegovoj borbi protiv feudalizma, stvorena ona neophodna opća pretpostavka za samu mogućnost pravog utemeljenja i formiranja same biti etičko-moralnog fenomena. Sama *srž moraliteta* leži naime u *univerzalnosti,* dakle samo na onoj – sada s građanstvom otvorenoj i realiziranoj – pretpostavci, na kojoj se uopće već može govoriti o čovjeku *kao* čovjeku. U historiji etičke nauke taj se "opći fundus" kao *conditio sine qua non* mogao samo "kompenzatorski idealno" naslućivati, pa je i ostajao samo proklamirani postulat, jer čovjek *kao* čovjek u realitetu je produkt najnovijeg vremena Europe.

Da ne bismo pak ostali pri apstraktnim tezama, ovdje ćemo se posebno pozabaviti nekim bitnim karakteristikama onoga što smo nazvali – *europskim duhom.* Bez obzira na to što se ova problematika odnosi na mnoge, naročito demokratski i građanski nerazvijene zemlje (ne samo jugoistoka Europe), ovdje ćemo se primarno zadržati na aktualnom stanju Hrvatske.

Od osamostaljenja Hrvatske i njezina priznanja od strane Europe i svijeta stalno se vode rasprave o njezinu odnosu spram Europe (u stilu: Hrvatska pripada Europi – ona ne pripada Europi, i tome slično). Stoga je i vrijedno i potrebno i zanimljivo pozabaviti se tim problemom, aktu-

alnost kojega je u svakom slučaju neupitna, jer je u pitanju smjer njezina daljnjega aktualnoga kretanja, pa i sama sudbina njezinih građana. Pritom je dakako – što je tu najvažnije – na djelu i pitanje njezine bliže i daljnje – *budućnosti.*

Interesantno je prethodno napomenuti, kako iz istih izvora, tj. od strane postojeće (tuđmanovsko-hadezeovske) vlasti i njezinih ideologa, novinara, kao i njoj bliskih stranaka, dolaze različiti stavovi, a često i suprotna i protivurječna mišljenja o navedenu odnosu Hrvatske spram Europe, a najčešće se uopće ne zna što bi se pod tim "Europa" imalo razumijevati, pa se onda i brblja u prazno!

Najprije čujemo kako smo mi "od stoljeća sedmog europska zemlja", zatim kako smo mi zapravo "najstarija zemlja u Europi" (bilo bi dobro da govorimo samo za "unutrašnju upotrebu", kako ne bismo u inozemstvu doživjeli opravdane podsmjehe!). Čujemo, kako bismo se "trebali vratiti u Europu" (što bi značilo da smo već u Europi bili, ali sada ipak nismo!?), onda slijedi stav kako "konačno trebamo ući u Europu" (a to opet znači da ipak sada još nismo u Europi). Ima, međutim, u odnosu na Europu mišljenja i odlučnih stavova, suprotnih prvima, "pozitivnima" u odnosu na Europu, koji su spram tog "ulaska u Europu" posve "negativni", a dolaze uglavnom od strane desno-nacionalistički orijentiranih stranaka i pojedinaca, dakle od zastupnika i glasnogovornika zatvaranja od Europe kao nečega "hrvatskom narodu neprijateljskoga, neprimjerenoga i opasnoga" (pa onda tu Europa dobiva same ružne epitete, što ih je bolje ne navoditi, da se ne sramotimo). Taj "duh palanke" podržavaju i njeguju oni koji su sami sebe točno procijenili i primjereno "detektirali" kao nemoćne za suočavanje sa svijetom, koji se za njih, za njihov "palanački habitus" i njihovu zaparloženu svijest pojavljuje gotovo poput "strašila", s kojim nemaju snage suočiti se. Zato je bolje biti zatvoren u svoju kuću i "svoj na svome", jer je to lakše, komotnije i udobnije, i tako se može bolje prosperirati bez mnogo truda (Europa tu i za takve služi samo kao mjesto, s kojega se šverca roba i skuplje prodaje u toj svojoj "kućici slobodici", i ništa drugo).

Nije, dakle, jednostavno snaći se među svim tim i takvim, često protivurječnim stavovima spram Europe, kako ih nalazimo u službenim, poluslužbenim i privatnim izjavama. Moglo bi se sad ukazati na to, kako se dobrim dijelom, ako ne i u svom bitnom pogledu, ta teškoća u detektiranju "pravog" stava u odnosu Hrvatske spram Europe temelji up-

ravo u *pomanjkanju principa i kriterija* u samom određenju onoga što nazivamo – *europskim.* Naime, u kojoj i kakvoj Europi Hrvatska *hoće* ili *neće* biti, u kakvoj je bila, nije bila, u koju se hoće vratiti itd., to iz svih ovih stavova i želja nipošto još nije jasno. I teško bi se moglo čak i naslutiti, o čemu se to *konkretno* raspravlja, o kakvom je tu odnosu riječ i o kakvoj to Europi govorimo, itd.?! Dok se to ne raščisti bar u osnovnim crtama, sve te i takve rasprave, polemike, suprotstavljanja mišljenja, htijenja i želje ovoga ili onoga ostaju plivanje u magli neodređenosti, iz kojeg onda nužno dolazi i do "skakanja u vlastita usta": sad jedno, pa onda odmah nešto posve drugo, i tako u nedogled. Osim toga, ni sama ta Europa nije neki jednom zauvijek dani i isti entitet, nego je *proces historijskoga kretanja,* ima i svoju vlastitu historiju, i u njoj samoj započinje ono što nazivamo *poviješću i vremenom.* Ili jednostavno rečeno: u njoj samoj razlikuje se i mora se – upravo bitno – razlikovati građansko-revolucionarni stadij uspona Europe s francuskom revolucijom 1789. godine kao paradigmom i neposredno poslije nje, od kasnijeg njezina razvitka, sve do današnjih dana, s njezinim oštrim klasnim sukobima i raslojavanjima, revolucijama i mirnodopskim razdobljima. Zatim, nagli njezin industrijski i svaki drugi (znanstveno-kulturno-duhovni) razvoj, naročito u 20. stoljeću, sa svim mogućim, njoj imanentnim unutrašnjim protivurječnostima i ograničenostima, što često dovode do najtežih kriza i padova, koje opasno narušavaju njezin daljnji napredak, itd. No, usprkos svemu tome, valja tragati za onim što sačinjava samu bit toga "europskoga", dakle za onim što se može nazvati – *europskim duhom.* Tek to onda može biti *kriterij* i *putokaz* u traganju za mogućnošću odnosa – u ovom slučaju – Hrvatske spram Europe. Bez toga se neće znati o čemu se zapravo govori.

KARAKTER EUROPSKOGA DUHA

Valja ovdje odmah reći ovo: pojam *duha* određuje i označuje ono – *opće i zajedničko.* Odatle i pojam zajednice dolazi u našem jeziku etimologijski od onoga *za-jedno,* što znači: mogućnost pojedinačnog, posebnost, raznolikog, različitog i suprotstavljenoga (interesa, htijenja, potreba, želja i tome slično) da bude ili postane za ono *jedno,* sa čime se svi slažu, podudaraju, što žele, hoće, za čim idu, u čemu vide svoju vlastitu i tuđu mogućnost, realizaciju svojih interesa, koristi, ambicija, sklonosti, aspiracija i bitnih potreba. To "jedno" kao zajedničko sačinjava

tako jedan *novi kvalitet,* koji kao takav može objediniti sve ono posebno i pojedinačno kao svoje vlastito, koji se, dakle, s jedne strane *izdiže* nad pojedinačne i posebne interese, a s druge ih strane bitno zadovoljava i potvrđuje *na višem nivou,* koji tek tako i omogućuje zajednički život upravo u jednoj *zajednici raznolikoga.* Zajednica je tako realizacija općih interesa, pomoću koje svatko može naći svoje zadovoljenje, ali nikada u apsolutnom smislu: to bi inače značilo da smo svi apsolutno jednaki (a ni dva lista na grani nisu ista, pa ipak sačinjavaju skladno drvo, koje se baš tako i zove – drvo).

Već je starogrčki filozof *Aristotel* odredio čovjeka kao *zoon politikon,* to jest kao društveno biće, dodajući da bi on suprotno tome, ako ne bi htio biti biće zajednice *(polisa)* bio ili zvijer ili bog. Društvenost je ovdje mišljena kao općost koja omogućuje zajedničko življenje (po određenim principima, regulama, običajima, zakonima koji svagda pretendiraju na *opće važenje,* tj. kojih se svaki pojedinac ima držati i poštivati ih).

PRAVO I SLOBODA

S ovim određenjem čovjeka *kao* čovjeka – do kojeg *Aristotel* ipak nije dospio i nije mogao dospjeti u svoje doba, pa je smatrao da je npr. postojanje robova nešto "posve prirodno" – kao bitnom pretpostavkom novog vremena s usponom građanstva dolazimo i do samog pojma *slobode.* Ono što se ovim epohalnim novumom događa u svom kako povijesno-realnom, tako i u duhovnom obliku, mogli bismo pojednostavljeno izreći ovako: kad priznaš čovjeka *kao čovjeka,* a što se zbiva već s modernim (građanskim) pojmom prava, u kojemu se taj "drugi" priznaje kao *osoba,* onda se i ti i on nalazite u *dimenziji* ili *horizontu slobode.* Ovdje je uzajamno omogućivanje i priznanje u općosti i posebnosti vaših života *kao takvih* upravo tek sada pravi medium vašeg susreta kao jednakopravnih individua. To pak – gledano historijski – znači: dok je s kršćanstvom došlo do prvog, ali još uvijek samo *formalnog* priznanja čovjeka kao takvoga, u stavu kako su *svi ljudi jednaki pred Bogom* to je određenje dobilo svoju realnu potvrdu u francuskoj revoluciji, koja je svojom *Deklaracijom o slobodi i pravima čovjeka i građanina* – nije rekla: samo Francuza! – istaknula svoje povijesno epohalno značenje u geslu: *sloboda-jednakost-bratstvo (liberté-egalité-fraternité),* čime je ujedno pored artikuliranja modernog pojma *slobode* zacrtan put u novovjekovno poimanje (za razliku od starogrčkoga) *demokratskog* uređenja

društva. Ono bitno (i za naš problem specifično važno!) ovdje se nalazi u slijedećem: sve *posebnosti* čovjekova određenja postaju sad isključivo njegova *privatna stvar:* konfesija, nacionalna pripadnost, profesija, imovno stanje, zanimanje i poziv, boja kože itd.

Sve je to *politički irelevantno,* pa je onda ne samo besmisleno, nego i nemoguće npr. nacionalnost istaknuti kao *politički program* (osim u nacizmu i fašizmu najnovijeg doba, koji su zato i morali propasti).

Sloboda se tako pokazuje i realno prakticira kao sama *bit* čovjekova, a time je odmah utvrđeno i poštivano njegovo nepovredivo *ljudsko dostojanstvo.* Samo u onome općemu kao zajedničkome leži, dakle, mogućnost priznanja i poštivanja *drugoga* kao različitoga, te je isključivo insistiranje na posebnosti bilo koje vrste (baš: vrste, jer je čovjek rodno biće!) čista negacija drugoga kao čovjeka.

Sloboda nije i ne može biti naprosto *dana,* ni pojedincu, ni društvu u cjelini – jer bi to bilo najunutrašnjije protivurječje u samom pojmu – nego se ona mora *izboriti,* ili točnije: uvijek iznova *izboravati.* Time se ujedno odmah dolazi do problema odnosa *nužnosti* i *slobode,* te valja odmah naglasiti ono bitno u tom odnosu, što postaje itekako relevantno za ovu našu temu: *sloboda omogućuje nužnost,* a ne obratno! Iz nužnosti same po sebi nikada neće proizići nikakva sloboda. Imajući u vidu sve ono što nam se svima u toj sada bivšoj Jugoslaviji događalo i dogodilo, često smo slušali sa svih strana kako se tu ništa nije moglo, jer takve su bile prilike i okolnosti, pa onda... znate, što se tu moglo pa, nismo mi krivi, to je moralo tako biti... itd.

Time smo potrebu naše vlastite djelatnosti i mogućnosti prebacili na neku tzv. vanjsku nužnost poput neke slijepe sile izvan i iznad nas, a da se ne uvidi kako se tek u djelatno-praktičkom oslobađanju od te takozvane nužnosti ona uopće pojavljuje kao nešto realno i moje, tj. naše vlastito, i onda u stavu-isprici: "pa, nisam ja ništa učinio, nisam ja kriv!" – leži puko licemjerje, te Hegel u vezi s tim točno kaže: "Pa, upravo zato si i kriv i zao što nisi ništa učinio protiv postojećega zla, pa se onda još na taj način želiš i ispričati, kao da se to tebe ništa ne tiče!".

Utoliko se i pozivanje na tzv. vanjske okolnosti, uvjete i prilike (kao "objektivne neprilike") za Hegela pokazuje kao "providna igra", u kojoj bi nedostajala jedna bitna strana, naime – *subjekt,* ili slobodna volja, tj. sloboda sama koju svaki preuzima na sebe kao vlastiti zadatak, koji se ne da "olako izbjeći", kao da se nas samih sve to skupa ništa ne tiče!? A

nitko se ne može "sakriti" kako pred vanjskim okolnostima i "neprilikama", tako ni pred samim sobom, kao da on u svom vlastitom djelovanju ili nedjelovanju ne bi imao baš *nikakva vlastitog* udjela ili učinka!? Zato ćemo ovdje navesti jedan oveć Hegelov stav u prilog rečenome:

"Rado se izražava ovako: moja je volja tim *pobudama, okolnostima,* podražajima i poticajima bila *određena.* Taj izraz sadrži u sebi ponajprije to, da sam se ja pritom odnosio *pasivno.* Uistinu, međutim, ja sam se pritom odnosio ne samo pasivno, nego i *bitno aktivno,* naime time što je moja volja te okolnosti *prihvatila* kao pobude i *uvažila* ih kao poticaje. *Ovdje se ne zbiva kauzalni odnos!* Okolnosti se tu *ne odnose* kao uzroci, a moja volja kao njihova posljedica. Prema tom odnosu, ono što leži u uzroku, moralo bi da uslijedi *nužno.* No, kao refleksija mogu ja da se *uzdignem* nad svako određenje, što ga postavljaju te tzv. okolnosti. Ukoliko se čovjek poziva na to da je bio *zaveden okolnostima,* podražajima itd., on time takoreći *hoće da radnju odgurne od sebe,* ali se time samo srozava na jedno *neslobodno* ili *prirodno* biće, dok je *njegova radnja uistinu svagda njegova vlastita,* a ne nekoga drugoga, niti pak posljedica nečega izvan njega. Okolnosti ili poticaji vladaju čovjekom samo onoliko *koliko im on sâm to dopušta."* – (G. W. F. Hegel, *Philosophische Propädeutik,* u: *Werke in 20 Bänden,* 4, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1970, § 15, str. 222-223, kurziv naš).

Kad smo već to naveli, vrijedno je i instruktivno ukazati na to kako su takvi i slični Hegelovi stavovi utjecali i na Marxa. Za to je svakako važna njegova treća *Teza o Feuerbachu* (1845), koja glasi:

"Materijalistička nauka da su ljudi proizvod okolnosti i odgoja, da su prema tome izmijenjeni ljudi proizvod drugih okolnosti i promijenjenog odgoja, *zaboravlja da baš ljudi mijenjaju okolnosti,* i da sâm odgojitelj mora da bude odgojen. Stoga ona neizbježno dolazi do toga da društvo dijeli na dva dijela, od kojih se jedan izdiže iznad društva (na primjer u Roberta Owena)".

To je dakle ono *eminentno europsko,* što za Hegela (a onda na drugi način i za Marxa) dolazi do izražaja u nekoliko bitnih, po njemu samome naglašavanih momenata, što karakteriziraju *moderno vrijeme* (pa ga Hegel sâm naziva *modernitetom,* kojemu u središtu stoji čovjek-pojedinac kao samostvaralačko biće), a s nastupanjem građanstva na historijsku pozornicu. To je prije svega naglašavanje *individualiteta* čovjekova i njegovo slobodno ispoljavanje i potvrđivanje u svim oblicima ži-

vota kao *autentično njegova.* Zatim s Hegelom posebno i naročito naglašena novovjekovna *beskonačna vrijednost subjektiviteta,* tj. *čovjekov život* kao najviša vrijednost po sebi, čime se upravo europski duh i bitni način života *razlikuje* od orijentalnoga (za što je upravo karakteristično terorističko samožrtvovanje suvremenih "kamikaza" u ime "posvećenja na drugom svijetu"). Čovjek je, po Hegelu, shvaćen i određen kao kreator i osmislitelj svoga vlastitog, kao i tuđeg, života u zajednici kao bitno njegovoj. U vezi s tim dolazi do izražaja ono bitno novovjekovno, što građanski svijet donosi sa sobom kao samu srž novog vremena, naime *slobodu subjektivne volje* i njezino iskonsko *pravo* (gotovo poput tzv. "prirodnog prava", pri čemu je upravo sloboda ta – *prava ljudska priroda* ili tzv. "druga priroda"), tj. pravo da bude objektivno priznata kao sâm izvor ili mogućnost slobode u svijetu. To znači – i to je veliki misaoni rezultat klasične njemačke filozofije, kojem mi na ovim prostorima nažalost još nismo "mentalno dorasli" – da nema neke tzv. *objektivne slobode* (npr. slobode države itd.), ako pojedinac u njoj ili po njoj *nije* slobodan, jer sloboda i počinje u mojoj unutrašnjosti, pa *ako ja nisam slobodan,* onda ni *objektivno* ("izvan mene", što je u realitetu najčešće "protiv mene!") *nema slobode* u društvu i svijetu oko mene.

Za naše ex-jugoslavenske "državotvorce" svih boja na ovome prostoru treba ovdje ipak citirati jedan Marxov poznati stav u vezi s tim, premda su ti nekadašnji "veliki komunisti i marksisti" preko noći zaboravili "svoga Marxa", pa ga sada prikazuju (i svojoj djeci u školama, jer su to "naši novi nacionalni udžbenici", je li ovaj...) kao strašilo u svim potrebnim dimenzijama:

"Granica političke emancipacije pojavljuje se odmah u tome, što se *država* može osloboditi od jedne pregrade, a da čovjek od nje ne bude *zbiljski* slobodan, što država može biti *slobodna država,* a da čovjek ne bude *slobodan čovjek." (Rani radovi).*

I doista, ove nove i "slobodne države" (slobodne jedna od druge) u bivšoj Jugoslaviji, toliko su "slobodne", da u njima građani koji to još u njima nisu postali, hoće svisnuti od te državne slobode, pa u njima ni čovjek ni građanin još nije – *slobodan,* i živi ispod svakog ljudskog dostojanstva. A jedino ovi naši državotvorci, koji su uništili sve oko sebe za svoju korist i dobrobit, pa na tim ruševinama žive "kao bubreg u loju", i dalje trabunjaju o slobodi, a da ih do danas nitko još nije pozvao na odgovornost za njihova nedjela!

Ono pak što je s usponom revolucionarnoga građanstva kroz čitavo novovjekovno razdoblje Europe s velikim mukama izboreno kao njegova nezaobilazna osnova, bez koje bi se ono urušilo u samome sebi, jeste upravo radikalno ukidanje (feudalnoga i svakog drugoga) *privilegija,* bilo kojeg staleža, grupe ili pojedinaca u liku autoritarnog vladara ili diktatora, i uspostavljanje *prava* kao jedine temeljne veze i mediuma između (privatnih) *osoba,* pa je *pravna osoba* osnova društvene i ljudske *komunikacije,* da bi građansko-kapitalistički sistem uopće mogao *funkcionirati.* Na toj se osnovi tek može oblikovati i *moralitet,* koji je moguć samo ako mu je nosilac *samosvjesna ličnost,* koja poštuje sebe i drugoga kao ljudsko biće i najvišu vrijednost, a to u tom kontekstu znači prema sebi i spram drugoga kao *odgovorno biće* (pa tu leži i *pojam savjesti).*

Pravna država ili *vladavina prava* nezaobilazna je osnova demokratski ustrojenog društva, i nema *nikakve* demokracije bez tog njezina osnovnog principa, i to je onaj veliki civilizacijski rezultat što ga je iz sebe iznjedrila suvremena parlamentarna građanska demokracija Europe. Pravna je država *garant slobode* pojedinca (o čemu je kao bitno za novovjekovni građanski pojam *države* govorio već, i taj problem temeljito razradio, Hegel u svojoj poznatoj *Filozofiji prava)* kao građanina i čovjeka, koja štiti nepovredivost njegove ličnosti, njegov i privatni osobni integritet, njegovo vlasništvo i sve njemu pripadno, prije svega njegov stan, u koji nikakva policija ne može ući bez prethodnog pismena odobrenja.

Uz to – kao što smo naglasili u prethodnom razmatranju – kao vrlo značajno ovamo spada *sloboda medija* (štampe, radija, televizije) kao nezaobilazno i neukidljivo demokratsko sredstvo neprekidne *kontrole vlasti* pomoću javnosti. Državna vlast i sve njezine institucije ovdje su svakodnevno podvrgnute uvidu javnosti u njezine postupke i kritici svega što odudara od demokratskih principa i regula, a prije svega, naravno, onoga što nije u skladu s ustavom i usvojenim zakonima. Bezakonje i samovolja pojedinaca i grupa u vlasti i oko nje nisu mogući ili se odmah sankcioniraju na pretpostavkama demokratskog funkcioniranja društva, jer su to upravo karakteristike autoritarne, totalitarističke i diktatorsko-despotske vlasti. Kritika vlastodržaca odozgo do dolje pomoću necenzuriranih medija ovdje je *istinski regulator* javnog demokratskog života, i od te kritike ne može biti pošteđena ni vrhovna vlast na čelu s

predsjednikom države ili vlade, kao i svi ministri, koji su po definiciji – *sluge naroda i građana.* Nije, naprotiv, kao u autoritarnoj državi, narod shvaćen i tretiran kao *sluga države* – kao što to na taj način neprekidno izvikuju nacionalisti svih boja: "sve za državu, državu ni za što!" – ili, što je isto: "sve za Hrvatsku, Hrvatsku ni za što!", pa se onda još hvale svojom – demokracijom?! (ne uviđajući što govore!)! Stoga svaka borba za demokraciju počinje od ovog zahtjeva: suveren je, ili bolje i preciznije govoreći, da ne bude nesporazuma u bitnome: *suveren je građanin* (kao citoyen), a ne bilo kakvi uzurpatori vlasti, to je najveći upravo povijesno epohalni ishod i rezultat francuske i svake druge *građanske* revolucije. A nije revolucija svaki puč, po onoj: sjaši Murta, da uzjaši Kurta! I tamo gdje ta građanska revolucija još nije izvršena, tu se narodu uvijek iznova nameću raznorazni poglavice, poglavnici, poglavari i plemenski usrećitelji svoga "puka" kao stada, koji onda kada dođe čas bježe iz zemlje preko granice s punim sanducima opljačkanog zlata i dragocjenosti. Danas se to doduše radi "elegantnije": stavljanjem novaca u strane banke pod šifrom.

HRVATSKA I EUROPA

Na osnovi dosada rečenoga, čime se samo u najkraćim crtama htjela dati bitna karakteristika "europskog duha", postavlja se naravno u vezi s temom pitanje bar ovlašne paralele i odnosa između Hrvatske i Europe. Ako je pak riječ o integriranju Hrvatske u europske institucije, o čemu se sada kao onom najaktualnijem raspravlja u nas gotovo svakodnevno, onda bi bilo svakako instruktivno usporediti te neke bitne odrednice "europske konstelacije" danas, kad Europa treba da pod sasvim točno određenim i bezbroj puta prodiskutiranim okolnostima i uvjetima postane "Ujedinjena Europa" bez granica i sa zajedničkom valutom (od 1. I. 2002. god.), sa sadašnjim ustrojstvom i aktualnom praksom hrvatske države. Pokušajmo to sasvim ukratko i po točkama:

1. Može se bez pretjerivanja tvrditi, kako je Hrvatska danas svojim još pretežno rodovsko-plemenskim ustrojstvom (čemu još i posebni ali čvrsti pečat na svim područjima života – od gospodarstva do kulture i ideologije – daju agilni predstavnici istoimena plemena iz susjedne nam države BiH) ispod ovog bitno historijskog praga, što ga je europska civilizacija prekoračila prije mnogo stoljeća, mi – jednom riječju, da se kaže ono bitno pri svemu tome – još nismo u potpunosti dospjeli do određenja čovjeka *kao* čovjeka. Mi smo još uvijek – samo i isključivo *Hrvati.*

Da se sad ne nabrajaju toliki momenti u potvrdu rečenoga još-neeuropskoga statusa i habitusa "nas Hrvata", dovoljno je navesti samo jedan, ali karakterističan moment: naš predsjednik u svom obraćanju narodu (puku) nepogrešivo i uvijek apostrofira ne *građane* hrvatske države kao *državljane* (premda je on – to jest trebao bi da to bude – baš predsjednik *države,* u kojoj žive i Talijani, Mađari, Česi, Srbi, Slovaci, Romi, Židovi, Rusini, Nijemci, Slovenci, Muslimani, Austrijanci itd.), nego samo: *Hrvate* i *Hrvatice!* To je, dakle, plemenska zemlja i država Hrvata, i nikoga drugoga. Ja sam jednom svom razgovoru, dakle, *s pravom* dao naslov: "Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek!" Edip, kao što smo rekli, još nije dospio u ove naše hrvatske krajeve, te sam u šali dodao, kako mu vjerojatno nisu dali vizu, i čeka na granici, pa će se siromah još ohoho načekati! A to je, dakle, prvi i osnovni moment, koji onemogućuje bilo kakvo demokratsko ustrojavanje *društva* i *države* (koji, dakako, nisu jedno te isto, kao što je to bilo u feudalizmu, i kao što se to prakticira u autoritarnim i totalitarnim državama i režimima, u kojima država nastoji, pa joj to i uspijeva "progutati" društvo u cijelosti!). Demokratska je država, naime, država svih njezinih *građana kao državljana,* koji kao takvi imaju *ista prava, kao i svoje slobode i dužnosti.* Osim toga – a to i slijedi iz navedenoga – u demokratskoj državi ne može većinski narod biti privilegiran u odnosu na manjine, jer su svi ravnopravni i pred zakonom jednaki i punopravni građani.

2. U demokratskoj državi ne može nacionalna pripadnost biti *politički program* (neke stranke). U nas gotovo sve stranke počinju sa "H", pa se taj prefiks pokazuje pritom još kao ono *najvažnije* (jer se politikantski lukavo pretpostavlja, da Hrvati neće glasovati na izborima za stranku koja "nije njihova" i "prava", a drugi su, naravno, "izrodi", čime se igra na taj "nacionalni sentiment", a s druge se strane pokazuje upravo politička, tj. demokratska nedozrelost puka: njemu je još uvijek važnija njegova "državotvornost" od njegova najosnovnijeg interesa ili neposredne potrebe: da bude bar sit, pa ga onda ne treba jako žaliti!).

3. Hrvatska *još nije* pravna država, a tu tvrdnju ne treba ni dokazivati, jer to direktno ili indirektno priznaju i državni funkcionari i članovi postojeće vlasti. "Ali mi radimo na tome svakodnevno, i valjda će biti nešto od toga...!", ako nas naime oni "izvana" na to prisile ili primoraju sankcijama svih vrsta! Vrhovni je sud – često na gotovo skandalozan način, sjetimo se samo odluke o zahtjevima penzionera, kojima

je država opljačkala preko pedesetak penzija, pa je vuk pojeo magare – pod neposrednom služnošću "vrhovniku" i "poglavaru" i na njegov mig izvršava svaku direktivu. Osim toga, tu je i mnogo čega drugoga što izaziva zgražanje, kao npr. postupanje prema nemoćnim starcima srpske nacionalnosti u Krajini, gdje se pale kuće i ubija bez ikakve kazne, itd. Dovoljno je pogledati ovlasti policajaca u odnosu na građane i njihove elementarne slobode i prava, pa da se zaključi, kako se nalazimo u policijskoj državi!

4. U jednom sam članku posebno pisao o tome; kako u bespravnom društvu nema i ne može biti ni elementarnog *morala* (te se o tome dalje u tekstu raspravlja opširnije), pa ovi sve češći apeli za "obnovu morala" u društvu ili za tzv. "duhovnom obnovom" (što su onda kao "svoju brigu" u svoje ruke uzeli popovi!) Hrvatske zvuče ne samo kao "glas vapijućega u pustinji", nego posve infantilno, banalno i licemjerno! Kao da će se moralnim apelima spriječiti pljačka narodne imovine od strane države i njezinih "favorita", koji su od Tuđmana s najvišeg vrha dobili odriješene ruke ("Neka se obogate dvije stotine obitelji" – to je bila predsjednikova poruka, pa su nakon toga zemlju – "pojeli skakavci" do temelja!), i sada se nemilice haračí po svemu onome što su hrvatski radnici i čitav narod s mukom i odricanjima svih vrsta privredili i stvorili kroz pola stoljeća! Te bi stvari moglo možda danas riješiti *slobodno sudstvo,* kad bi takvo postojalo, i kad bi mu to jedna nova radikalna politika omogućila.

5. Tu nedavno glavni je ideolog stranke na vlasti (HDZ) na Fakultetu političkih znanosti izjavio: "Mi moramo služiti državi!", a da ne trepne pritom, i on je naravno "stručnjak" za političke nauke! Pa, kada takvima ukažete na to da su ti i takvi stavovi ili fašistički ili staljinistički, dakle bitno autoritarno etatistički, onda se oni tome čude i "ozbiljno se vrijeđaju"! A da stvar bude "misaono kompletirana", isti državno-partijski ideolog odmah iza toga nastavlja: "... a ne biti sluškinja vlasti!" Da čovjek ne povjeruje svojim očima i ušima! Kao da baš (naročito ova!) država nije ujedno i vlast?! A došao je na taj Fakultet tražiti – "nepodobne profesore", sve u interesu demokracije! Mi ćemo na taj način zbilja brzo ući u tu "našu" Europu, u kojoj smo bili "od stoljeća sedmog"!

6. O slobodi medija već smo govorili. Kad čovjek svakodnevno pogleda samo televizijske vijesti, dobije lako grčeve u želucu od svih tih tipova i prepariranih vijesti pa je to gotovo nepodnošljivo! Ima i previše

tzv. "primjera", ali je dovoljno ovdje navesti samo dva: prvi, ova upravo odvratna predizborna propaganda koja doslovno smrdi po fašizmu i ustaštvu, a sve u interesu vladajuće (HDZ), a protiv drugih stranaka, koja bi u demokratskim zemljama izazvala pravo užasavanje! I druga, bezočno maltretiranje i sudsko (novčane kazne za "duševne boli" onih na vlasti) i financijsko zatiranje *Feral Tribunea,* što je pravi pokazatelj te tzv. "slobode štampe" u Hrvatskoj.

7. I na kraju, Hrvatska će se još morati dobrano potruditi, kako bi prevalila dugi put ulaska u Europu. Za sada je to i u Hrvatskoj, kao i u Europi – općepoznata činjenica. A u nas se o budućnosti ni ne govori, nego samo o – *prošlosti* (kao principu cjelokupnoga života)!

Ako sad netko kaže, da smo mi Hrvati već oduvijek bili u Europi (ili na rubu Europe, pa se onda često dodaje da smo bili *antemurale christianitatis,* tj. predziđe kršćanstva), onda bi takav stav mogao važiti ipak pretežito u *geografskom,* a nešto manje ili čak vrlo malo u povijesno-kulturno-duhovnu smislu. Hrvatski su pojedinci participirali na duhovnom bogatstvu razvitka Europe, no to nije imalo općeg utjecaja na život ovih naših zaostalih krajeva, a ti su pojedinci "svoj posao" radili i svoje živote potvrđivali gotovo jedino u drugim europskim zemljama i na tuđem (latinskom, talijanskom, njemačkom) jeziku.

Ako se pak time misli na najnovije doba ili na ovo naše vrijeme, onda valja priznati da je to bio i ostao ipak rubni fenomen, bez obzira sad na neke stvaralačke rezultate (u umjetnosti i filozofiji). Naša je književnost, na primjer, bila i ostala, a danas je to naročito – bitno *provincijalna,* pa ako nam netko, *osim Krleže,* nabroji pet značajnih literata – trebalo bi ga predložiti za Nobelovu nagradu (za "otkriće!").

Ne moram sad ovdje na kraju ove "lamentacije" posebno naglašavati, kako se sve ovdje rečeno ne odnosi isključivo i jedino na – Hrvatsku, pa svaki čitatelj može "svoju paralelu" – povući sâm!

DRUGA STRANA MEDALJE

Što se pak – da kažemo i to na kraju ovog razmatranja – same Europe tiče, postoji i "druga strana medalje". Ni ta Europa – daleko od toga da bi je trebalo glorificirati! – nije, naime, svagda bila, niti uvijek jeste na nivou onoga što smo ovdje nastojali ocrtati i što smo nazvali "europskim duhom". Ili drugačije rečeno: ni ona nije uvijek dosljedno na nivou svog *vlastitog principa!* Često upravo suprotno! Ni naša "žarka že-

lja" da se "približimo Europi" nema neke "aureolee svetosti". No, valja naglasiti da ta Europa, sa svojim građansko-kapitalističkim ustrojstvom, u kojemu je (super) profit osnovna društveno-ekonomska kategorija, dobro zna svoje vlastite – prije svega dakako materijalne – interese, kojima će u danom času podrediti i "neukusno" podvrgnuti sve moguće "lijepe i visoke demokratsko-humanističke" principe, na koje se inače javno često poziva i zaklinje. Tako će npr. vrlo mirno i posve ravnodušno, posve "demokratski nezainteresirano" promatrati srpsko brutalno uništavanje Vukovara, pucanje topovima po Dubrovniku, masovna ubojstva stanovnika Srebrenice, ili diluvijalno srpsko iživljavanje u pucanju na Sarajevo, kao i američko bombardiranje Beograda i Srbije... da ne nabrajamo sve druge zločine.

S druge pak strane, naša će "demokratska vlast" (mi smo po riječima predsjednika Tuđmana i njegovih ideologa "najdemokratskija zemlja Europe"), kad dođe čas – koji je takoreći "pred vratima" – rasprodavati našu jadransku obalu i štošta drugo što je već u toku, u bescjenje, svim mogućim interesentima iz Europe, a za puko "pokrivanje godišnjega proračuna" (kao što je Španjolska Nijemcima rasprodala glavninu svoje obale, pa je to sad – njemačka obala). A takav "ulazak u Europu" bit će ili bi mogao biti najgore što nam se može dogoditi.

Logika je ova: ako je nekadašnji hrvatski plemenski poglavica, tj. poglavnik za vrijeme NDH – kojega današnja vlast i njezini ideološki protagonisti, poput hadezeovske ustaške mladeži na čelu s ustaški orijentiranim popovima, pridošlih sa Širokog Brijega, slave kao hrvatskog velikana, – mogao Italiji tada – *pokloniti* čitavu Dalmaciju, sve do Karlovca, kako ne bi danas njegovi "zakoniti nasljednici" i poklonici, koji imaju apsolutnu vlast u svojim rukama, i pljačkaju zemlju nemilice na sve strane, kako oni ne bi mogli *prodati* (ipak se to više isplati!) jadransku obalu tim istim Europljanima! Za ove novopečene, beskrupulozne hercegovačko-hrvatske "biznismene" zaista novog tipa, koji trguju Hrvatskom na veliko i na malo, to će biti doista unosan posao: prodaješ tuđu (a ipak ovu "našu dragu" i lijepu) obalu kao svoje vlasništvo! Odlično! Samo što će rezultat te mafijaške prodaje biti nepopravljiv: ta će naša prekrasna obala postati zaista "europska", naime *neotuđivo privatno vlasništvo* Europljana, te će na svakom koraku pisati: *PRIVATE! Ne prilazi!* Baš europski!

ZLO OKO NAS

Zlo je oko nas. Ali i u nama! Susrećemo ga na svakom koraku. Iz svakoga kutka vreba na nas, i čega se god dotaknemo, iza toga viri zlo. Susretoh se tako sa znancem, koji već iz daljine maše rukama i želi predusresti moje pitanje: kako je?, pa gunđa u bradu: zlo je, zlo je! Ljudi se pitaju, što nas je to zadesilo i odakle to, da je sve samo loše, a ništa dobra ni na vidiku?! Što nam je činiti?

Kroz čitavu historiju, od pamtivijeka, ili kao što narod kaže: od kad je svijeta i vijeka, ljudi tragaju za odgovorom na pitanje kako to stoji sa zlom na svijetu u odnosu na dobro, odakle ono izvire i kako nas prati u životu?! Sve religije otkad se pojavljuju pokušavaju odgovoriti na pitanje odnosa dobra i zla: tu su onda na djelu Svjetlo i Mrak, Ormuzd i Ariman... i sve moguće personifikacije dobra i zla. Kršćanstvo u liku Krista ima spasitelja, koji će pred Bogom odriješiti ljude grijeha (zla što su ga činili u životu), i sve religije preporučuju svoje načine i oblike odrješenja od zla.

Etika se od prvih civiliziranih oblika i načina života pita za odnos dobra i zla kao bitnim "predmetom" svojega zanimanja, ali tako da se taj odnos sagleda ne u aspektu razmišljanja o porijeklu i "faktičnosti" postojanja zla, nego primarno u dimenziji onoga "treba da", što smjera na uspostavljanje i realizaciju dobra, iako često nije ni svjesna tog bitnog raspona, koji tu nauku tek omogućuje. No, sama "početna osnova" za postavljanje etičko-moralnog pitanja leži već u implicitnom "samorazumijevanju" da ono što *jest* (bitak) nije još *dobro,* čak štoviše da je

ono zlo, pa bi sve to trebalo da bude bolje (ili: dobro). Ali pitanje ostaje!

Njemački filozof 17. stoljeća Leibniz poduzima u svojoj *Teodiceji* odgovoriti na pitanje kako porijekla zla u svijetu, tako i njegova karaktera, i to na taj način da svojim odgovorom prekoračuje etičko-moralni horizont same problematike, pa ga dovodi u odnos spram Boga kao stvoritelja svijeta u duhu kršćanske nauke. Leibnizovo pitanje, na koje on želi odgovoriti, glasi: da li Bog može biti kriv za zlo u svijetu što ga je sâm stvorio?! Ako je naime Bog stvorio i svijet i čovjeka "na sliku i priliku svoju", kao što to uči *Biblija*, je li onda on ujedno sukrivac za zlo što ga nalazimo u tom "njegovu" svijetu i što ga čini čovjek kao "njegovo djelo", i kako on uopće kao svemogući dopušta zlo u svijetu... itd. To su pitanja što se u kršćanskom krugu postavljaju neprekidno, pa katkada i pravi i iskreni, bogobojazni kršćani posumnjaju u Božju pravednost zbog nesrazmjerne količine zla u svijetu i svakidašnjem životu oko nas (ali i kroz cijelu historiju). Leibniz je skinuo Božju krivnju za zlo na taj način što je pošao od samog određenja Boga kao najvišeg bića, i ako je Bog već po svojoj definiciji najbolje, najmudrije, najpravednije itd. biće, onda već iz njegove prirode ne može proizići, da bi on bio uzrok ili sukrivac zla. Zato Leibniz kaže, kako je Bog stvorio "najbolji od svih mogućih svjetova što ih je imao na raspolaganju pri stvaranju" (što se onda nazvalo – "metafizički optimizam"), a za zlo jest ili može biti kriv samo čovjek sâm kao konačno i ograničeno biće, čemu se onda dodaje: koje ima razum i slobodnu volju! Time se očito nije bilo odgovorilo na pitanje: a zašto je Bog stvorio takvog čovjeka koji (može da) čini zlo!?

Francuski prosvjetiteljski filozof Voltaire (kojega inače često citiraju zbog toga, što je zagovarao da se čuje i tuđe, drugačije mišljenje, iako se s njim ne moramo slagati, pa to obično navode oni koji tuđe mišljenje nipošto ne poštuju, naročito na ovim našim prostorima!), u 18. stoljeću narugao se tom Leibnizovu stavu o "najboljem od svih mogućih svjetova", te je Leibniza želio opovrgnuti na drastičan način svojim djelom *Candide*. U njemu njegov glavni junak doživljava u svom životu najstrašnije nedaće koje se uopće mogu i zamisliti u svim mogućim životnim situacijama, da bi upravo suprotno Leibnizu dokazao postojanje zla u svijetu. Njemački pak filozof Schopenhauer početkom 19. stoljeća odgovara Leibnizovu stavu svojom ironičnom izrekom, kako nije pitanje, da li je ovaj svijet najbolji (od svih mogućih), nego samo da li je on – *dovoljno dobar!?*

POJAM "RADIKALNOG ZLA"

Već smo u prethodnom izlaganju ukratko govorili o tom određenju "radikalnog zla", kao što ga imenuju i za njim tragaju klasični njemački filozofi 18. i 19. stoljeća (Kant, Fichte, Schelling, Hegel). Pojam radikalan dolazi od latinske riječi – *radix*, a znači *korijen*, pa se tu, dakle, traga za samim korijenom zla u svijetu, tj. za njegovom mogućnošću, a to znači za njegovom – *pravom biti*. Ili, jednostavno rečeno, pa se to pitanje kroz historiju upravo tako i postavlja i formulira uvijek iznova: *odakle zlo u svijetu?*

No, valja odmah naglasiti, a to je vidljivo već iz dosadašnjeg postavljanja pitanja – a za naše daljnje teme koje slijede treba to i posebno naglasiti – pojmovi "dobro" i "zlo" ovdje se ne misle više isključivo u njihovu etičko-moralnom smislu, određenju i horizontu raspravljanja, nego upravo mnogo dublje, te se ono pojavljuje u njihovu spekulativno-povijesnom određenju. Samo tako moglo se i doprijeti "do samog dna" pitanja i njemu primjerena odgovora, kako to stoji sa zlom (ali i s dobrim, dakako!) u svijetu? Čitavo postavljanje stvari smjera ovdje, naravno, na to da se zlo – ako je to uopće moguće – bar ublaži, ako se već ne može posve iskorijeniti, odnosno na neki način odstraniti iz čovjekova života. Detektiranje korijena zla već je jedan od bitnih koraka u tom pravcu, jer već sama prava artikulacija problema otvara put za razrješenje ovog bitnog pitanja što prati čovjeka od njegova postanka poput sjene, do u najdublje treptaje njegove duševno-duhovne unutrašnjosti.

Međutim, određenje pojma "radikalnog zla" od strane navedenih filozofa ne iscrpljuje se – kao što je prije navedeno – samo u tom tzv. "podizanju partikulariteta na nivo principa života", ako se ta teza ne konkretizira. Stvar se pokazuje mnogo dublje zasnovana onog časa kad se sagleda u njezinu povijesnom horizontu. Već je Kant kao tzv. "rodonačelnik" te filozofije, koji načinje taj ovdje razmatrani problem, došao do stava – spoznaje što utire putove za daljnje produbljenje čitava problema, kad piše:

"Čovjeka ne razvija priroda, nego sloboda. Za humanost treba on biti zahvalan sâm sebi. – On je *po prirodi sirov*, a ako takav i ostaje i poslije općega kulturnoga razvitka – *on je zao!*"

Na tim i takvim već duboko povijesno mišljenim i utemeljenim stavovima dolazi Kantov učenik, nastavljač i kritičar Fichte do ključnog

stava klasične filozofije u odnosu na određenje *dobra i zla,* kad naglašava da je tek *sloboda pretpostavka mogućnosti* dobra i zla. A to znači jednostavno to, da se čovjek ne rađa ni kao dobar, ni kao zao, nego to *tek postaje,* a to u ovom slučaju znači: on se odlučuje na dobro ili zlo. Dakle: *svojim vlastitim djelom,* na koje se i kakvo odlučio, on hoće da potvrdi sebe kao dobrog ili zlog čovjeka, jer – kao što sugerira Kant – više nije puko prirodno, nego je povijesno određeno (slobodno) biće, koje i može i treba da se *odlučuje* za jedno ili drugo.

Hegel će ovdje nastaviti stavom, kako se ne možemo pozivati na neku svoju *isključivu prirodnost* (jer smo prestali biti životinje), kako bismo opravdali svoje zle čine, jer je upravo insistiranje na toj prirodnosti – tj. ako je čovjek samo po prirodi to što jest i takav želi ostati – upravo zato *zao,* jer se nije svojom slobodom potrudio da prekorači tu svoju prirodnu sirovost kao puku danost ili na-rođenost. Ako je, naime, riječ o čovjeku, onda više nemamo posla s nekom prirodnom određenošću, jer je čovjek biće koje je već oblikovano, obrazovano, odgojeno običajima (zajedničkim životom s drugima), navikama, zakonima itd., dakle na bilo koji način već običajnosno formirano biće, ili – kao što to Hegel povijesno pogođeno formulira – ljudi su već *re-konstruirani,* a to drugim riječima znači: *re-evoluirani,* pa za njih ne važi više prirodno-životinjska *evolucija.* Tu Hegel naglašava ono bitno: ako je pak prvo određenje čovjeka, da on nije neposredno tako i takav, kako i kakav bi on trebao da bude, te je upravo ovo *"treba da" pojam čovjeka* za razliku od životinje, onda se on dakle ima razmatrati upravo tako kao ono što je svojim djelom postao. Utoliko bi prema Hegelu, u slijedu Kantova stava, zlo prema tome bilo ono samo prirodno-neposredno, (zajednicom ili duhom kao onim općim još-ne-posredovano), koje se kao takvo – ukoliko se na njemu zastaje ili istraje – nužno postavlja kao anti-zajedničko, anti-povijesno ili anti-duhovno. U tom se smislu upravo nacionalizam pokazuje i potvrđuje kao – anti-duh, insistirajući primarno na toj prirodnosti kao pukoj neposrednosti. Zato Hegel kaže, kako duh po svojoj biti nije takav kako bi trebao da bude, on je to tek pomoću *slobode,* te se u tom smislu pretpostavlja da je volja po prirodi zla, jer tako ostaje puka *samovolja, hir* ili *kapric.* Na taj način i onaj tko se ispričava da nije *ništa učinio* (ili kao što se kaže "pere ruke poput Pilata" pri osudi Krista), i tu nalazi glavni argument ili ispriku za svoju tobožnju nevinost ili nekrivnju, za Hegela upravo *zao,* zato što *nije* ništa učinio, da bi

svojim djelom ili tim činjenjem pridonio ukidanju postojećega zla (ili zla kao već svagda postojećega)! Stoga već u samom *pojmu volje* – prema Hegelu – leži *krivnja,* čime se potvrđuje tzv. *imputabilnost,* što znači da se *uvijek mi sami* odlučujemo za dobro ili zlo, pa nije netko drugi učinio naše djelo ili ne-djelo, nego mi sami. Zato treba i stajati iza svog djela ili ne-djela, a ne prebacivati ga ne nekoga drugoga ili nešto drugo izvan nas (uvijek su oni drugi, naši "neprijatelji", krivi za naše radnje, odluke ili eventualne zločine, zar ne!?).

GRAD – IZVOR I MJESTO CIVILIZACIJE

U vezi s dosada rečenim, a za jasnije razumijevanje onoga što slijedi u našem razmatranju, potrebno je ovdje samo ukratko zadržati se na jednome momentu koji se historijski pokazao kao odlučan za samu mogućnost postavljanja problema odnosa dobra i zla, kako ga nalazimo i u klasičnoj filozofiji. Ako je, naime, problem odnosa dobra i zla, ili traganje za porijeklom zla ("radikalno zlo") već postavljen u historijsko-povijesni kontekst, kako bi se doprlo do shvaćanja njegove biti, onda se tu ne može mimoići pojavljivanje *grada* na historijskoj pozornici. Upravo je, naime, grad "gnijezdo", mjesto i rasadište same mogućnosti onoga što nazivamo – *civilizacijom.* Ako je – kao što je rečeno – neophodno *prekoračivanje* puko prirodnoga, koje se tako često i uvijek iznova nameće kao sâm *princip života,* a protiv civilizacije i kulture, dakle osnove duha samoga, te se baš time pokazuje i potvrđuje kao *izvor zla* u svijetu, kao što to pokazuju filozofsko-povijesna istraživanja klasične filozofije, onda pojava grada i svi problemi vezani uza nj dolaze u prvi plan razmatranja. U tom kontekstu i u tom smislu vrijedno je ovdje navesti jedan oveći citat iz djela američkog historičara Lewisa Mumforda pod naslovom *Grad u historiji,* što će osvijetliti problem o kojem govorimo:

"Od samih svojih početaka grad se može smatrati strukturom koja je posebno opremljena za čuvanje i prenošenje civilizacijskih dobara, dovoljno koncentrirana da pruži maksimalne mogućnosti na minimumu prostora... Upotreba pisanih dokumenata, knjižnica, arhiv, škola i univerzitet spadaju među najranija i najkarakterističnija ostvarenja grada... Tu je na djelu 'urbana revolucija', a revolucija implicira prevrat i progresivno odvajanje od istrošenih institucija koje se napuštaju...

Pojava gradova dovela je do skupljanja mnogih elemenata koji su dotada bili raštrkani i neorganizirani, i tako su na ograničenu prostoru

sve komponente zajednice dovedene u stanje dinamične napetosti i uzajamnog djelovanja... pri čemu su i sami elementi prolazili kroz proces strukturalne diferencijacije, čime su se uvećale i sve dimenzije života... Grad je postao simbol mogućega. Utopija je bila integralni dio njegove prvobitne konstitucije: baš zato što se najprije javio u liku idealne projekcije, on je dao život realnostima, koje bi možda bile ostale latentne na neodređeno vrijeme u malim zajednicama pod trijeznom upravom, usmjerenom na niže ciljeve i nespremnima na naprezanja koja bi išla dalje od njihovih svakidašnjih navika i sezala dalje od njihovih ovozemaljskih nadanja... U ovoj pojavi grada... dinamički je element došao izvan sela... Suočena s kompleksnošću razvijena zajedničkog života, individualistička je smjelost bila jača od spornih skupnih reakcija što ih je njegovalo selo."

Zašto sada to navodimo, i to dosta opširno? Ako naime povežemo naprijed rečeno o *zlu,* koje svoje korijene ima upravo u svom anti-civilizacijskom, anti-povijesnom i anti-duhovnom karakteru, kao ono što "vuče natrag", pa se isprsava svojom golom prirodnošću i pukom narođenošću, s ovim određenjem grada kao izvora i mogućnosti civilizirana i kulturna načina života, onda ćemo se naći u samom središtu našeg aktualna života (ovdje kao primjer: u Hrvatskoj). Jer, nama se događa upravo obrnuti tok razvitka od ovoga opisanog s razvitkom grada, tok koji se iskazuje kao očito *povijesno određeno zlo,* kako ga vidi klasična filozofija. Nama se dogodilo i događa svakodnevno historijsko-povijesna inverzija, da ne kažemo ljudska perverzija, da nam civilizacijsko-kulturne i duhovne tokove života određuju upravo ti *ruralni elementi* ("s okolnih brda" kako se to kaže, ali i doslovno tako!), koji još *nisu ušli ni u historiju* u pravom smislu, a kamoli da su se dovinuli do *povijesnog principa* života, okrenuta u buduće kao ono ljudski moguće. Tu je doista drastično na djelu ona poznata sentenca: "Dođoše divlji, pa istjeraše pitome!" I čitav se društveni i duhovni život, i svi njegovi bitni oblici kreću unatrag po principu rodovsko-plemenske običajnosti, koji se nameće kao kriterij za svaku moguću ljudsku manifestaciju. To je onaj duh i način života, što ga je prije mnogo godina opisao Radomir Konstantinović u svojoj *Filozofiji palanke.*

Umjesto da ovaj civilizacijsko-kulturni i duhovni element – koji je bar djelomično kao nagovještaj stigao u ove naše zaostale krajeve posljednjih pola stoljeća – kao bitni poticaj za napredovanje prema višim

oblicima života bude i kriterij za nešto smisleno novo i moguće, a koji je rođen upravo i prije svega u *urbanoj sredini,* sada se događa da selo, i to *zaostalo selo,* postaje kriterij svekolika života Hrvatske (i ne samo Hrvatske!). Taj rodovsko-plemenski mentalitet, ta *samonikla* (njem. *naturwüchsig),* kulturom i civilizacijom još nedirnuta i neoplemenjena, samoj sebi dostatna svijest u toj pukoj prirodnosti i duhovnoj zaostalosti i zaparloženosti u svoje hiljadugodišnje običaje i navike života, nametnula se kao jedini kriterij i smisao života (hrvatskoga) građanina. Ono malo daška građanskog duha, jedva stečena, sve više iščezava iz života.

To je povijesna katastrofa po svim linijama života. Pripadnici, i to gorštački žilavi i u svom aktivitetu nezadrživi pripadnici jednog plemena iz susjedne nam države, koji nose isto ime s maticom zemljom, zauzeli su u samo nekoliko godina sve, doslovno sve bitne punktove gospodarskog, političkog, kulturnog, prosvjetnog, duhovnog života Hrvatske toliko bezobzirno i bezobrazno, da se tu – kao što ljudi govore – od njih više "ne da disati"! Mora da u tih nekoliko sela: Širokog Brijega, Šujice, Gruda, Posušja..., iz kojih su se regrutirali i Hrvatsku okupirali ti novopečeni vlasnici Hrvatske, uopće više i nema stanovnika, osim pokojeg starca ili starice koji čuvaju obiteljsku kuću?! Svi se preseliše u Hrvatsku i zaposješe je temeljito!

To povijesno zlo što je zadesilo Hrvatsku danas, a koje će je vratiti nekoliko stoljeća unatrag na onaj nivo, s kojega startaju ti novi vlasnici cjelokupne Hrvatske, dakle na nivo rodovsko-plemenske svijesti i njoj primjerena načina života, s njezinim nezajažljivim pljačkaškim karakterom i apetitima, već je dosada zakočilo svaki normalni razvitak života na svim njegovim područjima. To se događa poput nenadane najezde skakavaca, koji kad se spuste na sve biljno živo, poharaju i požderu sve do čega dođu, pa se poljoprivrednici poslije toga mogu samo pomoliti Bogu i pitati što su skrivili da ih je tako kaznio! Jer – a to je historijska činjenica, o kojoj postoji obimna literatura (u Hrvatskoj je o tome mentalitetu prije drugog svjetskog rata pisao sociolog Dinko Tomašić), rodovsko-plemenski konstituirano biće ne zna i neće proizvoditi (o tome je pisao i J. J. Rousseau u 18. stoljeću), ono nije produktivno-stvaralačko biće, nego samo operira unutar zatečenoga, kao skupljač (blaga), ratnik ili trgovac (najradije kao švercer, jer se tako najbrže i najlakše zaradi i obogati preko noći!). A politički takvim je plemenskim pripadnicima ideološki najprimjereniji – *nacionalizam,* jer se inače nemaju na što dru-

go pozvati, do li na svoju *prirodnu na-rođenost,* pa su po svom habitusu i samorazumijevanju – čista priroda, bez ikakve "natruhe" povijesno-civilizacijsko-kulturne samodjelatnosti. Oni naprosto – jesu kao goli život po sebi.

Budući da smo se prethodno za naš problem najprije pozvali na Kanta, ovdje je svakako vrijedno i instruktivno u ovom kontekstu još jednom citirati jedan njegov stav:

"Svaka životinja pojedinačno dostiže svoje određenje. Kod čovjeka *samo rod,* u slijedu stvaranja, dostiže svoje određenje, kao *umno stvorenje.* Krajnji razvitak svih sposobnosti, kako talenta, tako i načina mišljenja. Početak: *fizička* jednakost; kraj: *moralna* jednakost i jedinstvo društva.

Kad govorimo o ljudima, prirodno određenje individue razlikuje se od određenja roda. Kod ostalih životinja individua dostiže svoje određenje, kod čovjeka pak samo rod postiže potpuno ozbiljenje ljudske prirode. Jer, rod treba da se kroz mnogo generacija *iz sirove prirode trudom uzdigne* do savršenstva. U prirodi se doduše susreću sposobnosti, ali *razvitak je vlastito čovjekovo djelo."*

Ovdje je povijesno bitna razlika između *roda i vrste* (pa u tom smislu govori i Kant). Ako je čovjek rod, tj. *po svojoj biti rodno (generičko) biće,* onda je npr. Hrvat u tom smislu *jedna vrsta* čovjeka. Insistirati sad na tom određenju svoje posebnosti kao na bitnom, ili čak jedinom ili isključivom, znači doslovno: *svrstati se u vrstu* poput životinje, koja se kao takva – u Kantovu smislu – nikada nije i ne može dovinuti do nivoa roda, što je djelatni, bolje reći samodjelatni proizvod i rezultat čovjekova djela. Inače se dakle *vrsta izigrava protiv roda,* i upravo tu leži pravi povijesni korijen – *zla.* Odatle, naime, logično slijedi, kako nije ni potrebno postati ili postajati čovjekom (rod), nego je dovoljno ostati Hrvat (vrsta), i tako po toj logici Hrvati nikada ne bi trebali postati ljudima. U tom bi im slučaju doista bilo dovoljno da se na-rode kao Hrvati!?

Zato ovdje upravo to treba naglasiti: *samo do tih i takvih* konsekvencija dospijeva *svaki nacionalizam,* ako se dosljedno misli vlastita pozicija. – Da su pak ti i takvi ostali u svom tzv. "zavičaju", oni bi čekali nadoknađivanje svojih, recimo, pet stotina godina historijskog zaostatka za suvremenim europskim tokovima života. Ovako, to je – *zlo na djelu.*

MOŽE LI "VIŠE MORALA" SPASITI DRUŠTVO?

Nakon prethodnog razmatranja o problemu "zla oko nas" (i u nama samima, naravno, prije svega!) samo se po sebi kao nešto posve razumljivo može postaviti pitanje: može li doista upravo "više morala", ako već i ne "spasiti" društvo, a ono ipak riješiti njegove bitne probleme?! Čak bi se, na prvi pogled, u tom tragu moglo potražiti rješenje za ono "zlo oko nas"?

O tome sam posebno razmišljao nakon ovog događaja: Netko mi zvoni pred vratima stana. Pitam, tko je? Otvaram vrata, i ulazi namještenik "Elektre" da izmjeri potrošak struje u stanu. Dok on bilježi potrošak, ja mu kažem: "Dobro ste nas opljačkali!" – "Tko, ja?" – "Ne vi, nego vaša "Elektra". Dobila je dopuštenje da povisi cijenu struje za 20 posto, a onda je jednostavno preko noći cijena povišena za 100 posto, i nikome ništa!" – "A, što se tu može!?", kaže čovjek, pogledavajući istodobno moje police s knjigama u hodniku. – "Vi ste sigurno književnik", upita on. "Nisam", kažem. – "Pa, što ste vi onda po zanimanju?" – "Profesor filozofije", kažem i dodam: "etike". – "To je ono najvažnije što nam fali", kaže on glasno i pogleda me značajno. – "Što nam to fali kao najvažnije?", upitam ga, a on mi gotovo začuđeno, što ja to ne znam, odgovori: "Morala nam fali, dragi gospon, više morala u našemu društvu, eto, to!" – "Pa, što bismo time dobili?!", upitam, a on odmah odgovori: "Bilo bi nam svima bolje, kad bi bilo više morala! Ne mislite tako?"

Nisam želio nastaviti taj razgovor, jer nije bilo ni mjesto, ni vrijeme za takav jedan razgovor na ovu vrlo složenu temu. Zato sam više mahinalno progunđao: "Da, bilo bi nam bolje", a on kaže: "Eto, vidite, slažemo se, zar ne!", i ode za svojim poslom.

Jesam li mu, uostalom, mogao odgovoriti drugačije? Nema valjda nikoga tko bi na gornje pitanje odgovorio – *negativno!* Bilo bi to besmisleno, ako ne i nešto gore! Možda bi na to pitanje odmahnuli rukom samo oni, koji su "obračunali sa sobom samim", i kojima je "sve svejedno u životu", ali to su "specijalni slučajevi".

"Da, bilo bi nam bolje", rekao sam doduše, ali nisam nipošto bio tako siguran u to, poput moga sugovornika, kojemu je taj njegov stav bio isuviše samorazumljiv! On je po svemu sudeći bio posve uvjeren u tu svoju "istinu", pomoću koje bi on kao čarobnim štapićem riješio sve teškoće, pred kojima stoji naše društvo. Takve stavove i mišljenja poput ovoga slušam već decenijima, pa se o tome i piše na taj "samorazumljivi" način) a čak bi se i neki upućeniji u tu problematiku, kao npr. filozofi, složili s takvim načinom rezoniranja!), te se za sve probleme i teškoće, pa i zla u društvu poseže za rješenjem na taj način, da bi "nas spasilo više morala u društvu".

Kad bi se, međutim, samo malo dublje, ili bar pažljivije promislio *pravi smisao* tog toliko na prvi pogled samorazumljiva zahtjeva za – "više morala", moglo bi se ubrzo doći do uvida, kako on počiva na vrlo krhkoj osnovi ili na vrlo "klimavim nogama" (a kasnije ćemo vidjeti i na posvemašnjoj – *neodređenosti).* Moj sugovornik, naravno, ne zna da bi se njegov ovdje kao samorazumljiv shvaćeni stav o *moralu općenito* – ako se čitava stvar uoči s njezine bitne strane – mogao svrstati u red sličnih ili istih stavova velikih filozofa-etičara kroz historiju misli, koji su tragali za rješenjem osnovnih ili urgentnih problema čovjekova života (u društvu ili zajednici s drugima) u njihovo doba. Ne treba, dakako, našeg sugovornika poistovjećivati na primjer s filozofom Platonom u četvrtom stoljeću prije naše ere u staroj Grčkoj! Ali i Platon je u tom tragu s eminentno "etičkom aromom" napisao svoju *Državu,* koja se onda nazvala "idealnom državom" kao konceptom. Platon je u tom spisu *pravednost* postavio kao najvišu vrlinu (krepost). A u čemu se ona sastojala?

Platon je tu svoju "idealnu državu" podijelio u tri staleža: 1. *filozofe,* koji treba da vladaju, a njihova je osnovna vrlina mudrost *(sofia), voj-*

nike, koji treba da budu hrabri, pa je njihova vrlina hrabrost *(andreia),* a treći stalež sačinjavaju (u najširem smislu) *privrednici,* koji opskrbljuju državu svim potrebnim za život, a njihova je vrlina umjerenost ili trezvenost *(sofrsoyne).* Pravednost pak nije (kao u naše moderno doba!) shvaćena kao neka *individualna* vrlina (te se tu ne može govoriti o "pravednom čovjeku"), nego je pravednost na djelu, i to samo onda, ako sva tri staleža djeluju *u skladu* sa svojom vlastitom vrlinom, a to onda znači: pravednost je upravo *realizacija* te i takve "idealne države".

Je li Platon pišući svoju *Državu* govorio o nekoj *postojećoj* državi, na primjer o svojoj tadašnjoj Ateni? Ni govora! Idealnost te njegove države, kao bitno rješenje svih društvenih, političkih, državnih i ljudskih problema, kako ih je vidio Platon, upravo i leži u tome, što je tako zamišljena država bila samo *ideal,* a etičkim bi se rječnikom to moglo izraziti kao: *zahtjev* ili *postulat* s onim "treba da", koji bi tek *trebao da bude* ostvaren (ozbiljen, realiziran). Sâm je Platon želio realizirati neke svoje ideje u vezi s određenim ustrojstvom države i politike, te je u vezi s tim otputovao u južnu Italiju da savjetom pomogne jednom tiraninu-vladaru u uređenju države, a taj ga je vladar prodao u ropstvo, iz kojega se jedva izvukao. Taj Platonov slučaj, doduše, samo indirektno govori o odnosu (etičkog) ideala i realiteta, ali je i sâm po sebi vrlo indikativan i simptomatičan za taj problem.

No, ne samo Platon, bilo je u historiji mnogo tragalaca za rješenjem tog – nazovimo ga sada tako: – etičko-moralnog problema, što ga je naš sugovornik posve primjereno postavljanju tog problema, točno formulirao kao "potrebu više morala u društvu". Mnogi su na tome mučnom putu zaglavili, poput na primjer Jana Husa u Češkoj ili Giordana Bruna u Italiji, koje je Katolička crkva, tj. njezina inkvizicija dala spaliti (uz geslo: humano, bez prolijevanja krvi!).

Tek je, međutim, filozof Immanuel Kant koncem 18. stoljeća ukazao i dokraja izveo *pravu bit* etičko-moralnog fenomena, koja se sastoji u onome *treba da.* Jednostavno rečeno, Kantov zbiljski revolucionarni misaoni obrat sadržan je u stavu, da ono *što jest* (filozofski: bitak) *nije još* ljudski primjereno (moglo bi se zaoštreno s Hegelom reći: – bitak je zlo, te je upravo to zlo "startna osnova" za samu mogućnost etičko-moralnog zahtjeva, za *dobrim,* naravno!). Stoga se tek u dimenziji onoga *treba da* (trebanje, njem. *Sollen)* može – ako može!? – realizirati ili bar nazirati pravi (Kant kaže: moralni, tj. za njega to znači: ljudski) način i ob-

lik života čovjeka *kao* čovjeka. Inače bi ono *treba da* bilo ne samo nemoguće, nego i besmisleno (upravo u Leibnizovu stavu o "najboljemu mogućem svijetu", a na osnovu kojega se ne može postaviti zahtjev za "još nečim boljim", jer je on već tako po Bogu stvoren!). Hegel je to na jednom dubljem i širem planu formulirao tako, da je i samo djelovanje kao takvo moguće uz pretpostavku nečega *negativnoga,* što tim djelovanjem ima da bude *ukinuto i prevladano.* No, u tom Kantovu etičkom stavu *treba da* izrečeno je i utvrđeno nešto upravo *povijesno* epohalno značajno i presudno (u tome je sama srž *modernog vremena,* do koje srži mi još nažalost *nismo* dospjeli), naime, da čovjek za razliku od životinje nije već rođen *kao čovjek* (u Kanta: dobar čovjek!), nego to tek *treba da* postaje svojim djelom.

Međutim, kako za naš ovdje postavljen problem, tako i za samu stvar o kojoj ovdje govorimo, ključni se moment sastoji upravo u onome što je Hegel kasnije kritički primijetio Kantu i njegovu (po Hegelovu mišljenju: još uvijek posve *apstraktnom)* stavu, koji je *nedostatan* upravo time i zato što se njime *samo zahtijeva* ono što treba da bude, a riječ je o tome da ono mora da bude *na djelu u realnom životu!* A mi najčešće samo *deklariramo i deklamiramo,* kako bi trebalo ovo, pa bi trebalo ono... ali se ne mičemo od toga samo apstraktnoga (beživotnoga) zahtjeva, a sve bitno ostaje isto, nepromijenjeno i po starome! Mislimo, dakle, da se vratimo na rečeno, da će *puko apeliranje* za više morala u društvu sve riješiti *samo po sebi,* te ostajemo na pukim (svagda ljeporječivim) frazama, koje *ništa* ne rješavaju i nemaju nikakve snage koja *realno mijenja postojeće* (zlo) – Ima li tu neke bitne razlike od onoga: pomolimo se! – i za naše grijehe, i za svoje bližnje, i da nam bude bolje, i da zaslužimo oproštenje i svoje mjesto na nebu, tj. na drugom svijetu? Čovjek je molio otkada je na svijetu, ali se time nije ništa promijenilo u njegovu realnom životu, niti se postojeće zlo u svijetu time odstranilo ili bar ublažilo, pa se ni ovom "etičkom molitvom" samom po sebi neće ništa postići u životu.

Ostaje ipak pitanje: da li se onda time *negira* sama (ljudski vrijedna i smislena) potreba i zahtjev za onim što bi trebalo da bude? Ni govora! Naprotiv, *patos* tog zahtjeva za nečim boljim (ovdje se obično misli: moralnim), proizišao katkada iz najneljudskijih uvjeta života u kojima se najčešće nalazi čitavo čovječanstvo kroz svoju historiju, pokazatelj je i izvor najljudskije intimne potrebe, da se krene prema boljemu životu i

društvu. To je uvijek bio i ostao *prvi* i *pravi poticaj* na djelo (pa je i *indignacija* nad postojećim svagda bila najdublji i istinski zov na *revolucionarni* čin, koji bi imao promijeniti bitnu socijalnu i ljudsku *nepravdu* spram potlačenih, nemoćnih i siromašnih u postojećem društvu, što je neugasivi *utopijski* ferment u borbi za – smisao života kao takvoga!). No, – a samo u tome i leži čitav problem – *zastati* samo pri tom zahtjevu, koji onda doista poprima isključivo taj etičko-moralni karakter poput "vapijućega glasa u pustinji", misleći da je taj moralni postulat ujedno *identičan* sa samim *djelom*, kojim bi on tek trebao da bude realiziran u životu, upravo tu leži naša *samoobmana*, koja kao takva postaje upravo *opasna*, jer je u biti ne samo zacrtavanje puta u *rezignaciju i pasivnost*, nego i u apstinenciju nad svojim istinskim djelatnim životom, kojim bi se nešto *realno*, a ne samo deklarativno učinilo za to – *bolje* nego što jest!

Valja ići na radikalna rješenja, na temelj ili korijen same stvari, gdje ćemo ujedno naći i pravi uzrok tog "nedostatka morala", *a ne u samome njemu tražiti uzrok*. Ni moral ni nemoral ne pada nam s neba, nego ih sami proizvodimo, ili nam se pak drugi "nude" kao pravi "proizvođači" nemorala?! Zato, kada duh i naše vlastito htijenje nije na djelu – *pustinja raste* (u nama i oko nas)!

VLADAVINA PRAVA KAO OSNOVA MORALA

Prethodni napis o potrebi "više morala" u društvu naišao je na neke i pozitivne i negativne odjeke u javnosti. Kritički intonirane (telefonske) poruke glase ovako: "Kažete da ste profesor etike, a tako se negativno odnosite prema moralu. Nije li to protivurječno s vaše strane?" Jedan drugi građanin poručuje mi ovako: "Zar se ne stidite da ovako ružno pišete o našem hrvatskome moralu!?" Treći poziv glasi: "Kakav ste vi to čovjek, kad napadate i samu potrebu za više morala u našem društvu"!

Ne iznenađuju me ovakvi stavovi, reagiranja i kritike, jer slično doživljavam već vrlo dugo i s raznih strana. Pritom me ne iznenađuju ovakva reagiranja ljudi, koji se tim moralnim problemom, u najširem smislu riječi, nisu ni filozofijski, ni teorijski bavili, te ne znaju mnogo toga, da bi mogli ipak bar donekle meritorno suditi o tom problemu. Najžalosnije je, međutim, bivalo, kad su slične primjedbe – s pretenzijom na meritornu filozofijsku kritiku i znalačko raspravljanje – dolazile čak i od mojih bivših studenata (a tada već profesora filozofije), koji su slušali i moja predavanja i moje široko i produbljeno iznijete argumente za neke stavove, koji zadiru u sam meritum filozofijski postavljene teze. Nakon objavljivanja moje knjige – *Etički problem u djelu Karla Marxa* daleke 1963. godine (a 2. izdanje izišlo je u beogradskom "Nolitu" 1980.), bilo je gotovo nevjerojatno čitati i slušati "kritičke primjedbe" s te strane. A moj je pothvat bio usmjeren na to da se pomoću bitnih zasada klasične njemačke filozofije dopre do razjašnjenja i produbljenja same biti etičko-moralnog fenomena, pa je tek tako čitava problematika dovede-

na u odnos s bitnim Marxovim stavovima. Budući da se, kako na osnovi Hegelove kritike Kantova pojma moraliteta, a onda i Marxovih implicitnih stavova o tom problemu, postavilo pitanje granica, ograničenosti, a onda i same mogućnosti etike kao nauke o moralu u svjetlu jednog produbljena *povijesno-spekulativna* stanovišta, podigla se "prava povika" oko toga, kako marksisti (tj. u ovom slučaju Kangrga) – zna se! – atakiraju na sâm moral, "jer je to – naravno – u skladu s njihovim nemoralnim revolucionarnim stavovima i čitavom njihovom komunističkom praksom"! A takve se "kritike" provlače sve do današnjeg dana.

Nije, dakle, čudno, kad prosječan čitalac reagira na navedeni način. Možda je jedino interesantno uvidjeti *na koji način* ta njihova recepcija biva izražena, dakako, upravo u ovim našim aktualnim uvjetima (prije svega političkog) života društva: Prvi vidi *protivurječje* u mojim stavovima s obzirom na moju profesiju (etičar!). Drugi misli da ružno govorim o *hrvatskome moralu* (iako tako nešto ni ne postoji, što dotični ne zna, jer može biti riječi samo o moralu čovjeka *kao* čovjeka, i to je *univerzalni,* a ne posebno ili čak isključivo *hrvatski* problem). Treći stavlja u pitanje, ako dobro razumijem, čak i moj ljudski integritet i dignitet, jer "kakav je to čovjek koji negira moral!?" itd. S obzirom pak na rečeno, mislim da su to zapravo ipak posve "nehotični" promašaji, naročito u odnosu na one filozofske kritičke primjedbe.

Meni je, međutim, ovdje stalo do nečega drugoga (i drugačijega), a *nipošto* do negacije morala, pa sam to čak u prethodnom napisu *naglasio.* Zato bih ovdje – za bolje razumijevanje same stvari – želio početi s problemom *odgoja,* i to dakako bez ikakve pretenzije da se taj problem produbljuje ili naširoko raspravlja, (a u vezi s tim i obrazovanja). Svoje sam studente znao pitati, neka digne ruku onaj tko je dragovoljno i "jako radosno" u djetinjstvu išao u školu, pa nitko nije digao ruku! Ja sam se tome smijao i rekao: "Vidite, vi i sami sada potvrđujete neke bitne stavove i misao klasičnih filozofa, koji tvrde da je odgoj neka vrsta *nužne prisile.* Fichte kaže, kako moramo prisiliti mladog čovjeka da uzme knjigu u ruke, kako bi kasnije u svojoj zrelosti sâm od sebe uzeo knjigu u ruke kao svoju pravu ljudsku potrebu baš kao sada *slobodan* čovjek. Hegel je pak rekao, kako se tog "malog divljaka", koji još niti što zna ili razumije, niti može meritorno odlučivati o svojemu životu, mora prisiliti na ono što on ne bi u tom stadiju svog nezrela života sâm učinio, te se njemu ni ne može pristupiti (u odgoju i prvobitnom obrazovanju) prvenstveno apelirajući na njegov *razum ili um,* jer ga on kao još ne-

zrelo biće *nema.* Utoliko je odgoj neka vrsta *stege* ili *disciplíniranja,* kojim se "taj divljak" *tek uvodi* u civilizacijsko-kulturni krug i društveno-duhovni horizont, dakle u specifični *povijesni* "koordinatni sistem", kako bi mu upravo tim "prisilnim" odgojem i obrazovanjem bilo i omogućeno i olakšano da kasnije kao zrelo biše svojim vlastitim djelom (i odgojem i obrazovanjem *na sebi samome,* ili na oplemenjivanju svog ljudskog bića) – *postajao čovjekom.*

Što sad time želim reći? Prije svega to da je čovjek biće odgoja i obrazovanja (u djetinjstvu i mladosti svojevrsnom prisilom od strane odgajatelja posebno, a onda od društva općenito). To je stadij njegova odrastanja i sazrijevanja do punoljetnosti, u kojoj počinje "raspolagati" svojim životom sada kao slobodnim bićem, koje na sebe sama postavlja svoj život, i svoju slobodu usmjerava u određenu pravcu. Međutim, u tom – nazovimo ga tako – "drugom stadiju" svoga života, ne više kao nedoraslo dijete, nego kao punopravan član društva, čovjek se *prije svega* pomoću pravnih normi (dakle, opet baš prisilnih obaveza i načina ponašanja u društvu, jer u protivnom – što je presudno važno! – biva zakonski, tj. *sudski sankcioniran,* odnosno kažnjavan) – može i mora biti doveden do *poštivanja drugoga* kao isto tako *punopravne osobe.*

No, u vezi s prethodnim napisom o "više morala" valja ovdje za naš problem podsjetiti prije svega na jednu važnu *historijsku činjenicu:* Dok se u feudalizmu bitni društveni odnos temelji na *privilegiju* (tj. na povlaštenom socijalnom i svakom drugom odnosu i moći, tj. povlasticama svih vrsta za vladajuće staleže, tj. plemstvo i svećenstvo), pa onda kmetovi ili niži (još neoblikovani građanski) staleži nisu u istom položaju, oni nemaju *nikakva prava.* Pravo tu još ne fungira kao društveno priznati odnos. Kad niže staleže (koje možemo nazvati u tom smislu: obespravljenima) izrabljivaju, maltretiraju, tuku (čak su i poznatog filozofa i kritičara feudalnog poretka Voltairea pretukli sluge određena plemića, a da on nije mogao pozvati se na nekakvu "pravdu"!), ili muče na sve načine i čine sve što im se prohtije (kako to poznato zvuči) nemaju oni nikakve općedruštvene instancije ili institucije, na koju bi se mogli pozvati i obratiti se za pomoć, ili bar posredovanje u sporu ili sukobu.

Građansko pak društvo svojom revolucijom (npr. u Francuskoj 1789.) uspostavlja povijesno novi tip i karakter *bitnog društvena odnosa,* koji se prvenstveno temelji na *pravu.* Pravo nadomješta i smjenjuje privilegij, i to pod osnovnim (građansko-demokratskim) geslom: *koliko dužnosti, toliko i prava, koliko prava, toliko i dužnosti!* Time je odmah i reče-

no i vidljivo i proklamirano, a onda i u realitet uvedeno, kako su *dužnosti* (kao osnovni princip morala) dovedene u nerazlučivo jedinstvo i vezu s *pravom* (ili pravima, kao osnovi jurisdikcije u svim momentima pravnog odnosa među punopravnim osobama). Svi su pojedinci kao *građani* i *državljani* neke države kao privatne osobe tada *jednaki pred zakonom,* a država postaje pravi *garant slobode* svakog pojedinca. Tako je pravosudna institucija (kao jedan od momenata demokratski uspostavljene vlasti) u ovom odnosu *ono treće,* na koje se sada može i smije pozvati svaka privatna (u ovom slučaju: *pravna)* osoba, bez obzira na ono što nama toliko bitno nedostaje, tj. bez obzira na: nacionalnu, vjersku, ili rasnu pripadnost, boju kože, ili zanimanje, profesiju, imovno stanje, obrazovanje ili političko opredjeljenje, itd.

Time se uvodi tzv. *pravna država* ili *vladavina prava,* koja tek kao takva, ako je dosljedno provedena u život društva, *može postati osnova* na kojoj se ta *pravna osoba* uzdiže, samoizgrađuje, oblikuje, samoosvještava i pretvara u – *moralni subjekt* sa svojom sada oplemenjenom unutrašnjošću, iz koje mogu proizići tek istinske i autentične ljudske odluke na određeni način života. Pravna država ima, dakle, onu istu *civilizacijsku* i *socijalizacijsku ulogu* spram tih "odraslih i zrelih divljaka", kao i rečeni odgoj i obrazovanje spram onih malih i mladih, još nezrelih "divljaka", tj. kao specifična *prisila*, kojoj se ti "još – uvijek – divljaci" (a ima ih kao pljeve na sve strane!) moraju pokoravati, da bi društvo kao takvo, a naročito demokratski oblikovano, uopće moglo funkcionirati.

Kant je čak i svoj *pojam moralnosti* kao ono ljudsko najviše shvatio kao svojevrsnu *prisilu,* što je um vrši nad prirodnim, tjelesnim, sirovim, još-ne-izgrađenim, instinktivnim pa i čuvstvenim dijelom čovjekova bića. Zato je i *pojam volje* (nasuprot pukoj samovolji), za koju je rekao da je ona jedina što se može nazvati dobrim u svijetu, odredio kao *umno* ili *svrhovito* htijenje.

Ako pak država (tj. *demokratska* država sa svim svojim zakonskim prerogativama), dakle svojim *pravosudnim* instrumentarijem ne igra ulogu te *demokratske prisile,* onda kaos u društvu ostaje jedini "pravi regulativ" svih postojećih odnosa u njoj, pa tada od vladavine prava preostaje samo – *fasada* ili "Potemkinova sela"! Onda će vam ti (ustaški i svaki drugi ultradesničarski) zlikovci i divljaci (sada bez navodnih znakova!), za koje ne važi ni zakon, ni moral još i danas 2001. i 2002. godine, dizati u zrak eksplozivom usred Zagreba spomenike onima, koji su tu Hrvatsku doveli pred vrata Europe i svijeta. A dok se to i mnogo

istoga i sličnoga događa pred očima sviju i uz njihovu "čuvenu hrvatsku šutnju", a posebno pred očima pravne države i policije, dotle je pozivanje građana Hrvatske na *više morala* zapravo ili duhovno sljepilo ili obično *licemjerje*, ili pak čista *samoobmana*.

Stoga apeliranje na "više morala" kao svakidašnja poštapalica može kao realni zahtjev (a da sami sebi pritom ne skačemo u usta!) uslijediti kao nešto i moguće i realno tek uvođenjem *vladavine prava* u ovu našu (pravno i moralno zaostalu i demokratski neoblikovanu) zemlju, i to bez oklijevanja i radikalno, već danas, a ne tek sutra! Inače nam slijedi degradacija ne samo na tom *moralnom*, nego na svim područjima života. A upravo tu leži *bitni problem* hrvatskog društva danas.

"VLADAVINA PRAVA" MOŽDA JEST JOŠ JEDNA APSTRAKCIJA – ALI SAMO NA OVIM NAŠIM PROSTORIMA!

Nakon teme pod naslovom *Vladavina prava kao osnova morala* dobio sam primjedbe od nekih čitalaca (pa čak i od jednoga kolege filozofa), da je taj pojam "vladavine prava" u mojemu članku ipak ostao dosta – *apstraktan*, a time i *neodređen!* Zamislio sam se nad tim primjedbama, pa sad moram ipak sve to skupa malo "konkretizirati".

Što uopće znači – *apstrakcija?* Obično se od strane onih koji nisu baš upućeni u to, upravo filozofska misao, dakle filozofija kao takva smatra i naziva apstraktnom. S kojim pravom, i da li je to pogođeno? Veliki njemački filozof – kojemu su takve i slične primjedbe o filozofiji bile itekako dobro poznate, jer su takve primjedbe bile i njemu upućivane, rekao je onda ovo: "Apstrakcija je ono što nema svog (pravog) predmeta". No, i sâm taj stav ostaje dosta apstraktan. Ne imati ili ne pogađati pravi predmet, znači biti bes-predmetan, pa bi apstraktna misao bila prema tome – *bespredmetna misao*. Time smo pak još uvijek dosta apstraktni, te je sâm Hegel, da bi to tako konkretizirao, kako bi ga razumjeli i drugi, a ne samo filozofi, ispričao priču o piljarici na "placu" koja, pored ostaloga, trguje i jajima:

Dolazi mlada mušterija, djevojka koja pita piljaricu, da li su njezina jaja svježa ili možda pokvarena? I sada, umjesto da odgovori kako su *njezina jaja* svježa, piljarica saspe na mladu djevojku sve moguće pogrde, od njezina oca pijanca, do njezine majke kurve, a ni nju ne poštedi, nego joj predbacuje da se sigurno vucara s francuskim vojnicima (koji su za Napoleonova osvajanja bili okupirali i Njemačku), i sve u tom tonu. Hegel iz tog primjera izvlači zaključak, kako, eto, upravo ta pi-

ljarica jeste apstraktna, a ne filozofi, jer se ona, jednostavno rečeno *ne drži predmeta razgovora,* nego – baš apstraktno! – *okoliša oko njega,* pa sve drugo biva spomenuto kao važno, samo ne ono što se tiče tih njezinih – *jaja.* Apstraktno, dakle, misli piljarica, pa je tako njezin govor – *bespredmetan!*

Hegel, dakako, nije mogao pretpostaviti, ili čak znati, da će koncem 20. stoljeća i pojam "vladavina prava" na ovim našim prostorima biti još jedna puka apstrakcija! No, iz primjedbi dotičnih čitalaca vidim ne samo da su oni vrsni "hegelovci", nego i vrlo konkretni, jer u Hegelovu smislu određenja pojma "vladavina prava" točno vide i osjećaju, da im taj Kangrga podvaljuje svojom "vladavinom prava" običnu apstrakciju! Svaka im čast! Ako se, naime, i čitaoci i Hegel slažu u tome, onda sam ja doista u pravoj neprilici! Kako ću se onda izvući iz te zamke? Moram bar pokušati!

Najprije želim pokušati jednom "slikom": kad smo bili dječaci, sjećam se toga dobro, prilikom gledanja u kinu kakvog (najvjerojatnije engleskog?) filma, u kojem je bio prikazivan i kakav sudski proces, nama dečkima bilo je kao nešto vrlo smiješno vidjeti kako sudac, pa čak i advokati, tj. branitelji stranaka, imaju na glavi duge perike. Također se sjećam i doživljavam čak i danas kako pri takvim filmovima – sad ne mali dječaci poput nas nekada – nego odrasli ljudi u kinu, glasno se smijući tome – primjećuju: "Pazi ih kako su smiješni! Pa, što u sudnici prave od sebe maškare? Baš glupo!"

Kad sam razmišljao o tome, onda mi ta usporedba između nas malih "uličnjaka" i ovih odraslih ljudi u našim današnjim kinodvoranama nekako nije išla zajedno! Osjetio sam, a onda mi je pomalo postajalo jasnije da je posrijedi na djelu ne samo jedan veliki problem, nego čitav jedan historijsko-povijesni raspon života između nas ovdašnjih i te toliko danas aktualne Europe. Pa sam došao do zaključka da ovi i ovakvi današnji naši filmski gledaoci imaju zapravo "pravo", kad se smiju tim engleskim "zamaškaranim" sucima i advokatima po tim sudskim dvoranama, jer to s naše strane – "nema baš nikakva smisla"!

"Tako je!". A mogli bismo čak povikati i: "Bravo!"

Samo što taj "Bravo"! jest i ostaje jedna velika, upravo golema *muka za sve nas!* Ona je, naime, naša historijska, povijesna, socijalna, ekonomska, psihološka i duhovna *istina,* koja nas tuče po mozgu svakodnevno do neizdržljivosti i nepodnošljivsoti! Jer, sama činjenica da nam se još i danas ti "zamaškarani" engleski suci i advokati čine smiješnima, ta se

tobožnja engleska *"komedija"* istodobno ujedno pokazuje kao naša realna i prava – *tragedija,* koja govori o našemu životu više nego što smo toga svjesni! Zato to treba objasniti, pa ćemo time možda doći i do te tzv. tražene konkrecije, odnosno do konkretizacije pojma "vladavina prava". O čemu je, dakle, riječ?

Već sam u prethodnom razmatranju naglasio, da je *pravni odnos,* za razliku od *privilegija* kao temelja feudalnog društvena sistema, postao osnova *nakon revolucije* uspostavljenoga građanskog bitnog odnosa. *Pravo* je temelj građanskog svijeta u cjelini. Što to, dakle, u ovom našem konkretnom slučaju znači?

To znači da je uspostavljen medium, bolje reći osnova onoga što nazivamo – *vladavina prava.* Dokle god govorimo o vladavini prava ili pravu uopće, pretpostavka toga leži u postojanju *države,* koja je garant i regulator tog odnosa. Utoliko se uz to veže i pojam – *pravne države. Konkretno* to znači u našemu primjeru ovo: kad sudac stavi na glavu prije suđenja, (sudskog procesa) *periku* na glavu, a s njim i branitelji *dviju strana* u sporu, onda taj sudac prestaje da bude mister John Johnson kao privatna osoba, te postaje samo *predstavnik vladavine prava,* koja je ono "treće" u sporu dviju suprotstavljenih strana, a to znači: ni za jednu, ni za drugu stranu. U tom procesu, koji se dakle načelno vodi posve nepristrano (ili: nepristrasno), u kojemu on sa svojim pomoćnicima braniteljima mora presuditi, on je – a to je već implicirano upravo tom perikom kao "maškarom" na glavi – kao apsolutno neutralan presuditelj u tom sudskom sporu, u kojemu obje strane traže pravednu ili pravičnu odluku o tome: "tko je u pravu". I ništa više, i ništa manje! Ali ta perika jest ili bar može biti *garancija* (u ovom slučaju upravo u ime države ili – kao što se to tada kaže – u ime naroda, toga i toga), da će se presuđivati "ni po babu, ni po stričevima". A tada je na djelu ono (čemu se mi smijemo?!), što za nas ovdašnje (rodovsko-plemenske primitivce) jest i ostaje – *puka apstrakcija,* to jest ta – vladavina prava (ili pravna država). I sad su u pravu svi: i naši čitatelji, i Hegel, i ovi filmski gledaoci, koji se grohotom smiju tim "maškarama" u sudu što iz sebe tim perikama javno "delaju bedake"! Kako to?

Odgovor glasi: ako je riječ o Hrvatskoj (a nije riječ samo o njoj, no, prepustimo to drugima da kažu za sebe i svoju zemlju, ako je to istina!), onda treba naglasiti da ona još ni danas nije pravna država, te je i za nas ta *vladavina prava* ostala puka apstrakcija (ili drugačije rečeno: puki zahtjev ili nasušna potreba), jer je nigdje realno u životu niti praktici-

ramo, niti osjećamo na svom životu, niti je imamo kao garanciju (pomoću baš te i takve željene: pravne države) same osnove našeg svakidašnjeg života, ni u društvenu, ni u ljudskom smislu i to je prava tragedija svega ovoga što doživljavamo neprekidno doslovno svakog dana.

Oko nas divljaju divljaci dospjeli s "drugog svijeta" (u doslovnom i prenesenom smislu te riječi), i kroje mirnim građanima, koji se nalaze na rubu egzistencije, sudbinu po kriterijima koji spadaju – gledano po principu europske civilizacijske i kulturne *suvremenosti* – u apsolutnu prošlost! A nigdje nikoga da im se suprotstavi upravo na demokratski način: odlučno i nesmiljeno provesti u djelo vladavinu prava u ovoj našoj današnjoj Hrvatskoj, i pomesti te ustašoidne elemente do temelja. Inače će nas doista pojesti mrak, koji već kuca na vrata. Gdje je danas ta hrvatska vlast? Pa, tek onda ta "vladavina prava" – sada još uvijek pod navodnicima – neće biti za građane Hrvatske puka – *apstrakcija.*

Zato bih ovdje nakon rečenoga poručio građanima Hrvatske (i ne samo njima!): učinite i sami nešto protiv divljanja oko nas ovih neandertalaca, pa ćemo sami ovu apstrakciju vladavine prava pretvoriti u pravu *ljudsku konkretnost!* – A što se tiče "perika" (franc. *perruque,* vlasulja), našim sucima one nikako ne bi pristajale, jer oni uvijek sude samo u korist jedne strane, danas još uvijek za onu, koju je postavio Tuđman. A Račan ih je ostavio na njihovim mjestima!

VLADAVINA PRAVA NIJE PUKI LEGALITET, NEGO UJEDNO LEGITIMITET

U prethodnom tekstu bilo mi je primarno stalo do toga da istaknem *vladavinu prava* kao neophodnu osnovu morala, što prije svega smjera na to da se ukaže na posve apstraktnu poziciju *moralne svijesti,* bez te pravne osnove. Dakako, a to je bilo vidljivo, htio sam naglasiti kako upravo našem društvu (u Hrvatskoj) danas nedostaje baš ta tzv. pravna osnova, pa se taj deficit nužno reflektira i u odnosu na "premalo morala" u našoj svakidašnjici. Međutim, apstraktnost tog pojma "vladavina prava", o čemu je u određenom kontekstu bilo riječi, ne leži samo u tom nepostojanju vladavine prava u realitetu (tj. tzv. pravne države), nego se ta apstraktnost nalazi, ako se baš ne konkretizira, i u samom pojmu kao takvome, po sebi. O čemu je tu riječ?

Već se u raspravljanju o toj – u užem i širem smislu – pravnoj problematici u staroj Grčkoj bilo filozofski diskutiralo o dvama problemima:

1. Kao i u svemu u prirodi, tako i u ljudskom životu (Aristotel kaže: o ljudskim stvarima, kad je na primjer riječ o etici i politici) zakone su donosili, naravno, bogovi, i to je bio samorazumljivi početak svake rasprave o tome. Tek tzv. *sofisti* u petom stoljeću prije naše ere "počinju sumnjati" u taj stav, te žele naglasiti, i to filozofski izvesti, da *ljudske zakone* (a u njih spadaju i društveno-državni i pravni problemi) donose sami ljudi, a ne bogovi, pa ih kao takve treba i tretirati. Ti su zakoni dakle – *konvencionalni,* a time je odmah rečeno da *nisu vječni,* nego promjenljivi. Tako dolazimo i do pojma tzv. – *pozitivnog prava,* što znači do onog prava ili zakona, što ih donose zakonodavci i državnici (poput Solona, npr.), a kojima se onda moraju pokoravati svi "građani" te države. Time je, dakako, odmah postavljeno i pitanje *kakvi* i *"čiji"* su to zakoni, ili bolje rečeno, u čijem su *interesu* oni donešeni?!

2. Već ovdje dolazi do izražaja potreba da se ti pozitivni zakoni, tj. taj *legalitet* dovede u pitanje, već zbog same svoje *relativnosti,* a posebno stoga što je postalo isuviše očito da su zakoni donešeni u interesu onih koji su ih donijeli i koji momentalno vladaju. Tako se po prvi puta postavilo pitanje: da li je taj zakon i *pravedan* (ili pravičan), pri čemu je to "pravedno" po svom bitnom smislu "transcendiralo" ono puko legalno, i postavilo se kao "pravi kriterij" legalnosti, pa to nipošto nije bilo ni moglo biti isto! Mogli bismo odmah reći: legalitet i pravedan legalitet upravo nagovještavaju, historijski gledano, najprije teoriju tzv. *prirodnog prava,* a onda upravo ono što se implicitno već nalazilo u tom stavu, naime pitanje legitimiteta tog legaliteta, ako se poslužimo suvremenom terminologijom.

U samom pojmu *legitimiteta* leži etimologijski to, da se postojeći (po zakonodavcu donešeni) legalitet mora tek *legitimirati* pred jednom od sebe *višom instancijom,* koja se ovdje imenuje *pravednošću.* Hegel je kasnije, praveći bitnu razliku između puko postojećega i zbilje (realnosti), ukazivao da se to postojeće mora prethodno *legitimirati* pred umom, da bi se moglo nazvati zbiljom (zbiljskim), a to se ovdje događa između legaliteta i legitimiteta.

Teorija tzv. prirodnog prava, iako već pojmom protivurječna (Hegel na to primjećuje: ako se ovaj pojam "prirodnoga" uzme doslovno, onda valja imati u vidu da u prirodi nema nikakva prava, jer je pravo ljudska povijesna tvorevina), želi biti upravo protuteža tom svojevoljnom, od strane vladajućih slojeva i klasa donešenog i u njihovu interesu obogotvorenom pukom pozitivnom pravu ("njihovim zakonima"). Tako se in-

sistiranjem na tom pojmu "prirodnog" hoće naglasiti zapravo samo jedno: čovjek je po prirodi (a time se tu misli na njegovu bit!) *slobodan* i *jednakopravan* svakom drugome, što je bilo po svojoj biti revolucionarna teorija, koja je uostalom i vodila k realnoj i pravoj revoluciji (npr. francuskoj 1789. godine). Time je, dakle, svaki "puki legalitet" bilo koje vrste i u bilo kojem društvenom interesu i sistemu doveden u pitanje na taj način da se on uvijek iznova mora baš legitimirati – pred čime i pred kime? Odgovor najjednostavnijim riječima glasi: pred *slobodom građana,* za koje je (tobože) donešen i prakticiran, a onda i pred samim sobom kao *legitimnim legalitetom,* koji svoj "račun polaže" pred samim pojmom *zakonitosti* kao općosti, što obavezuje sve, pa i vlastodršce i zakonodavce, a to znači samo jedno: da ona poštuje svakog pojedinca kao *čovjeka* i *građanina* svake države. Time se upravo na osnovi i u skladu s tim legitimitetom garantiraju i sva *prava* i *slobode* građanina kao takvoga, što je osnovni "posao" i zadatak svake demokratski konstituirane države. Ona mora biti i jeste u službi građana, a ne, dakako, obratno (kao što to misle i prakticiraju svi nacionalisti, bili oni na vlasti ili ne), jer inače to nije demokratska država. Sloboda i sigurnost građana, njihova privatnog i javnog života kao državljana, bez obzira na rasnu, nacionalnu, vjersku, spolnu, profesionalnu i svaku drugu određenost, to je smisao i *raison d'être* demokratske države kao takve.

To, dakle, znači da se svaki legalitet određene državne vlasti mora legitimirati pred javnošću ne samo time što momentalno čini, nego i što i zašto i čemu čini baš tako i tako, a to znači i kao ono *bitno:* da javno ocrtava bar neposrednu budućnost kretanja društva u nešto bolje, i da ide za njegovom realizacijom. Pitanje bi se moglo čak i pojednostavniti, pa bi glasilo: *zašto ili za što ste na vlasti, i zašto to želite biti?!* A ako je vlast samo radi vlasti, onda je odmah treba i *smijeniti* i izabrati novu. I to se onda zove – *demokracija!*

Vladavina prava ne može se, dakle, ni shvatiti, ni prakticirati, ni iscrpljivati u pukom legalitetu, nego se on mora *opravdati* u svojoj pravoj biti, dakle upravo *legitimirati* po principu slobode i osiguravanja minimuma smislenosti društvena života građana, a prije svega u poboljšanju njegove materijalne osnove. Zato, kad premijer (u ovom slučaju Ivica Račan, kao sadašnji predsjednik vlade Hrvatske) za sebe kaže da je on *legalist,* onda je time ostao dužan odgovora: *koji, čiji i kakav* legalist?! Ako se, naime, nije ni dirnulo u ovaj naslijeđeni tuđmanovsko-hadezeovski pljačkaški i rušilački legalitet, kojim se deset godina "zakon-

ski kralo i uništavalo sve oko sebe", onda je pozivanje na legalitet *in abstracto* obmana i samoobmana, jer to znači *strašan kontinuitet* toga bivšega katastrofalnoga "legaliteta" tuđmanovske vlasti ("mi smo pljačkali po zakonu", to je taj tzv. legalitet!), pa se onda ne možemo još i hvaliti poštivanjem tog legaliteta kao "legalist"!

Stoga, s obzirom na našu temu, moramo zaključiti najopćenitije ovako: samo *jedinstvo legaliteta i legitimiteta* sačinjava ono što smo nazvali – *vladavinom prava.*

A što se u vezi s rečenim tiče naše aktualne situacije (u Hrvatskoj danas), u kojoj su takozvani "stožeri za očuvanje digniteta domovinskog rata" postali ne samo glavni, nego i jedini zbiljski problem cjelokupnoga života hrvatskih građana, valja naglasiti da jest i mora biti prvenstveno riječ o borbi za *ljudsko dostojanstvo* svakoga građanina ove zemlje, a ne za dostojanstvo (dignitet) bilo kojeg *rata* koji je zlo po sebi, pa to nije i ne može biti osnovni princip svekolika života građana ni danas, ni bilo kada prije i kasnije! Pogotovu kad se pritom ima u vidu banalna činjenica, da iza svega stoje ne samo neposredni politički, nego najprofaniji materijalni interesi određenih grupa i pojedinaca, koji svojim "visokim idealnim domovinskim" ciljevima svakodnevno ucjenjuju političko vodstvo i sve građane zemlje do neukusa!

Pritom još te grupe spadaju u najcrnju ultra-desnicu, koja prijeti kaosom u zemlji i vraćanjem na najgore razdoblje hrvatske historije!

No, kad smo već pri tome, valja ukazati na ono načelo koje je u suvremenoj europskoj historiji dobilo svoje puno "pravo građanstva", a koje se i deklarira i prakticira baš kao osnovni demokratski princip, te glasi: *nema slobode za neprijatelje slobode, ni demokracije za neprijatelje demokracije!* Zato sam ispao gotovo smiješan s onim primjerima s "perikama", kad su mi neke čitateljice telefonski poručivale u ovom stilu: "Nije kod nas, dragi profesore, riječ o perikama, nego o zločinima! Razmislite!", "Ma, kakve perike, kakvi bakrači"! O čemu vi govorite danas ovdje u Hrvatskoj? Okrenite se oko sebe, doktore, ako još niste!"

Imaju dotične gospođe pravo. Kakve "hrvatske perike", kakvi bakrači! A mislio sam time samo ukazati na onu osnovnu, bitnu ulogu sudstva u svekoliku životu građansko-demokratski ustrojena društva i države i razliku između "nas" i te toliko izvikivane Europe. No, ovaj je naš život "mnogo krvaviji pod kožom", pa te tobožnje "puke formalnosti" (iako drugdje važne!) ne pogađaju pravu stvar.

Kad se pak ovdje s vremena na vrijeme dotične "horde" prosvjednika skupljaju po trgovima gradova, organizirane od svih tih ultra-des-

ničara, da na taj način ruše postojeću, 3. januara 2000. godine demokratski izabranu vlast, onda se građani s pravom pitaju: koje to pravo imaju stanovnici i građani druge susjedne države (BiH) da nesmetano prelaze hrvatsku granicu i dolaze čoporativno (što i jest kako politički, tako i mentalno populistički čoporativizam, pa se tako i ponašaju!) u Hrvatsku, kao da je to "njihova prčija", da pred nosom hrvatske vlasti i pod prozorima građana (Zagreba, Splita...) *protestiraju?!* Protiv koga i čega oni ovdje kod nas, a ne kod svoje kuće u Mostaru ili Širokom Brijegu, kao i u zavičaju i Ivića i Pašalića u Šujici, i što hoće ovdje kad su u tuđoj zemlji. Zamislimo, kako bi to izgledalo, kad bismo mi došli u Paris protestirati protiv npr. predsjednika Chiraca!? Policija bi nas odmah lijepo pohapsila i odvela u zatvore i šupirala nas doma, u Hercegovinu! Kod nas, međutim, ovim se došljacima sprema svečani doček, plaća im se prijevoz autobusima i smješta po kasarnama, a sve na trošak svih tih uznemiravanih građana.

Sadašnji predsjednik vlade RH Ivica Račan onih je godina na početku hadezeovske Tuđmanove vlasti točno izjavio, da je riječ o "stranci opasnih namjera", ali je na tu svoju tadašnju pogođenu ocjenu, čak i nakon prošlih krvavih i pljačkaških godina "tuđmanovsko-hadezeovske ere", koja je uništila zemlju do temelja – *posve zaboravio!* A i jedna mu je novinarka, podsjetivši ga na tu njegovu izjavu, tu istu stranku točno nazvala "zločinačkom organizacijom", pa je pitanje, kako se onda preko svih tih poziva i organiziranja na puč i rušenje demokratske vlasti prelazi kao da se ništa ne događa!?

Kad kažemo da nema slobode za neprijatelje slobode, a to se upravo pred našim očima zbiva u Hrvatskoj danas, onda to ujedno znači i mora da znači, jer je to već implicirano, da nema demokracije za neprijatelje demokracije!

Možda bi bilo točnije da se kaže: *ako ima demokracije,* onda ona mora da bude *radikalno* djelatna upravo u obrani slobode i sigurnosti građana, koji su za tu demokraciju glasovali na izborima! Zato oni i imperativno i s pravom traže zaštitu svoje građanske slobode, mira, sigurnosti i svog vlastitog života u doslovnom smislu riječi! Ova vlast ima ne samo pravo dobiveno na slobodnim izborima, nego i dužnost i obavezu da brani demokratski uspostavljeni poredak i da zaštiti svoje građane od svakog domaćeg i stranog (u ovom slučaju: herceg-bosanskog) nasilja, pod firmom "zaštite" – čega zapravo?! Od ovih diluvijalaca treba zapravo zaštita, jer prijete zemlji opet svojim poznatim nacionalističko-ustaškim, u biti anti-političkim, zločinačkim "pothvatima"!

DEMOKRACIJA I REVOLUCIJA

Nakon konvencije SDP-a (Socijaldemokratske partije), na kojoj se biralo i novo rukovodstvo stranke, u jednim je novinama na naslovnoj strani izišla izjava Zdravka Tomca, dotadašnjeg potpredsjednika stranke i aktualnog potpredsjednika Sabora RH, koja je glasila: "Nisu me izabrali, jer nisam za revolucionarne metode!" Poznavajući profil tog socijaldemokratskog rukovodioca, kao i političku praksu dotične stranke, kad čovjek to pročita, ne zna da li da se rasplače, ili da se grohotom nasmije, pa smo svakako u sferi jedne "tragikomedije"?! U rečenom bi slučaju tragika bila u tome, što ti zločesti i radikalni-revolucionarni članovi SDP-a nisu htjeli izabrati sirotoga Tomca ponovo za jednoga od glavnih funkcionara stranke. Komika bi pak bila u tome što je ovdje iz ove Tomčeve izjave i žalopojke proizlazilo, da je taj SDP toliko revolucionarna partija, da jedan "pristojan čovjek" poput Tomca ne može u njoj imati svoje vodeće mjesto, jer je on mnogo umjereniji (zapravo doista toliko umjeren, da bi sasvim lijepo mogao biti ne samo član, nego i jedan od glavnih ideologa bilo koje desničarske, recimo tuđmanovske stranke) od ostalog "revolucionarnog" članstva. Svatko tko je pročitao Tomčevu izjavu, može birati ili tragičnu ili pak komičnu stranu priče, prema vlastitom afinitetu za tragediju ili komediju. No, rezultat navedenih stranačkih izbora bit će vjerojatno nešto već poznato: gospodin Zdravko Tomac još će se jače prikloniti i povezati svom pravom ideološkom kompanjonu i sumišljeniku Draženu Budiši, pa će u dogledno vrijeme koje je inače vrlo blizu zajedno s njim osnovati novu stranku ili koaliciju stra-

naka radikalne desnice proustaške "arome", i to na osnovi "pravog hrvatskog domoljublja"!

Čovjek se doista lako preplaši te očite revolucionarnosti ne samo SDP-a kao stranke, nego i vlasti pod njegovim vodstvom danas! Zato je dobro da pojedinci poput gospodina Tomca imaju rezervu u odnosu na tu revolucionarnost! Jer, kud bi nas to odvelo?!

Nedavno smo pak u jednim novinama pročitali veliki naslov iznad intervjua gospodina *Borisa Marune,* bivšeg emigranta i pjesnika, koji se obratio od HDZ-ovske tuđmanovske prošlosti, pa je sada postao čak i kritičar te stranke-pokreta, u kojemu se ističe, kako mu dolazi čak potreba za uspostavljanjem revolucionarnih sudova, s obzirom na sve ono što se događa oko nas svakodnevno. Ali se gospodin Maruna odmah "trgnuo" od te pomisli, jer – kako on kaže – "on je za pravnu državu"!

Ako se sad dobro promisli, odmah će se uvidjeti kako u osnovi oba slučajeva, o kojima govorimo, leži implicitno pitanje *odnosa demokracije i revolucije.* I u jednom i u drugom slučaju, s obzirom na navedene izjave-stavove, očevidno je da se ta dva pojma po mišljenju g. Tomca i g. Marune nužno – *isključuju!* Postavlja se međutim pitanje, da li je to baš tako?

Najprije "malo historije"! Demokracija u Europi započinje francuskom revolucijom od 1789. godine, najvećim i najznačajnijim povijesnim prevratom, ne samo u francuskoj historiji (a slična se stvar događa i u Americi 1776. godine američkom demokratskom revolucijom). Dakle: *da nije bilo revolucije, ne bi bilo demokracije!* Danas doduše neki "mudraci" (a oni su po struci čak sociolozi i politolozi, što je svakako zgodno!) kod nas i u Europi demantiraju navedenu tezu, pa čak žele "meritorno" dokazati, kako se ne samo sve moglo riješiti bez te "građanske" revolucije, nego da je ona bila – štetna! Gledano povijesno, to bi značilo da bi *feudalizam* u Europi sam od sebe bio ukinut, jer bi feudalci "uvidjeli" kako nema smisla i dalje vladati na svoj način, pa bi sami sebe – ukinuli, i uveli – ni više, ni manje baš – demokratski društveni poredak! Čovjek se može zaista preplašiti danas takvih mozgova, ali to je druga priča! Mi pak ostajemo pri povijesno potvrđenoj i prakticiranoj tezi, kako demokracija slijedi iz – *revolucije!*

Ta je (građanska, dakako!) revolucija kako u Europi, tako i u Americi donijela *Deklaraciju o slobodi i pravima čovjeka i građanina*, pa je to bio i ostao upravo *revolucionarni credo* svake buduće revolucije i de-

mokracije svim drugim (prije svega europskim!) zemljama, naročito poslije 1848. godine. Osim u Hrvatskoj, ali i u nekim susjednim zemljama. Kako to? Pa, evo ovako: Hrvatska još nije provela i nije imala svoju *građansku revoluciju,* te se sve do današnjeg dana koprcamo i – kao što bi to rekao Krleža – "grizemo svoj vlastiti rep", još uvijek u mreži "naše slavne prošlosti"! A ta je prošlost još dobrim dijelom rodovsko-plemenski strukturirana i kao takva idealizirana, pa se kao takvi kao vrag tamjana bojimo i demokracije i Europe. Jer, to je za Hrvatsku još i danas – *nešto novo,* a poznato je da se ljudi (pardon: Hrvati) boje novoga. Naravno, ako je riječ o nečemu *bitno* novome. No, usprkos tome, mnogi "pravi Hrvati" trube na sve strane da smo "mi Europa", i to sa svojom hiljadugodišnjom kulturom, a Tuđman je prilikom svog posjeta Turskoj našao tamo čak kamenu šahovnicu, te smo mi Hrvati "izrodili" i te Turke prije mnogo hiljada godina. Tom ludilu nema kraja, mitomanija se nastavlja u unedogled!

Zato nije samo Tuđman bio taj koji se sa svojom Hrvatskom demokratskom zajednicom (pri čemu je točno pogođeno samo ovo: rodovska zajednica, a ono "hrvatsko" razumije se samo po sebi, jer smo jedino to) bojao demokracije i Europe, te se uvijek iznova vraćao u "svoju" hrvatsku prošlost, sa svojim ideološkim podrepašima koji su mu u svemu povlađivali, kao što to ide od strane tih inteligenata (a intelektualaca nigdje na vidiku, jer ih jednostavno nema!). To se, naime, nastavlja i pri tzv. novoj vlasti, koja je tobože trebala napraviti bar početni iskorak u uspostavljanje osnovnih zasada demokratskog ustrojstva društva. Zato tu i nema nijednog odlučnog poteza u tom pravcu, pa ostajemo u tavorenju na starom i preživjelom, i nastavljamo "dobro zacrtanu tuđmanovsko-hadezeovsku politiku", sada: *nečinjenja ničega!*

Zato, dosljedno tome i mnogočemu drugome, na primjer gospodin Tomac, koji je inače čak i politolog po struci i profesor na Političkom fakultetu (što studenti mogu čuti od takvog "stručnjaka"?), kao ni gospodin Maruna ne znaju jednu *bitnu stvar.* Naime, da bi upravo *uspostavljanje vladavine prava* (tj. pravne države) za Hrvatsku u ovom trenutku njezine zakašnjele historije bio pravi – *revolucionarni čin!*

Dakako, g. Maruna se "stresao" pri samom spominjanju pojma revolucije, a g. Tomcu, kao "pravom Hrvatu" i još pravijem socijaldemokratu, ne bi taj pojam ni mogao "pasti na pamet", ne daj Bože! A zašto? Pa, kakvog smiješnog pitanja: to je komunistički ili "komunjarski" po-

jam, *apage Satanas,* ne bavimo se mi tim komunističkim prevratima, mi smo (tuđmanovski!) legalisti, a za nekakvu *građansku revoluciju* nismo nikada ni čuli! Pa, kad ovdje govorimo o odnosu demokracije i revolucije, onda to upravo povijesno gledano u punoj konkretnosti znači, da bi ta – kao što vidimo u Hrvatskoj danas posve "suspektna" – revolucionarnost bila na djelu upravo u toj Hrvatskoj danas, u smislu *radikalnog* uvođenja građanske demokracije u ovaj još-ne-demokratski prostor! I to bi danas bila i mogla biti "prava hrvatska građanska revolucija"!

Međutim, vidimo da se ti naši inače "veliki demokrati" boje ne samo pojma revolucije, nego i same riječi "radikalno". No, premda danas u Hrvatskoj "nije pristojno" bilo kako spominjati tog "Židova i komunjaru, kao i neprijatelja Hrvata" Karla Marxa, ipak ćemo o tome navesti jedan njegov poznati stav koji glasi:

"Teorija je sposobna da zahvati mase čim ukazuje *ad hominem* (na čovjeka), a ona ukazuje *ad hominem* čim postane *radikalna.* Biti radikalan znači zahvatiti stvar u korijenu. A korijen za čovjeka jest – čovjek sâm (K. Marx, *Uz kritiku Hegelove filozofije prava).*

Međutim, neka se ni g. Tomac, ni g. Maruna – kao i svi ostali Hrvati, čija je osnovna karakteristika ta njihova čuvena "hrvatska šutnja" – ne boje toga: ni revolucionarnosti, ni radikalnosti te tzv. nove vlasti, jer se ona *i sama hvali time,* što ne želi poduzeti nikakve radikalne – a to ovdje može značiti samo: revolucionarno-građanske! – poteze, što vodi u posvemašnju demoralizaciju cjelokupnog društva u svim njegovim segmentima. I tu leži prava i glavna opasnost za Hrvatsku danas, a ne u njezinoj – ne daj Bože! – revolucionarnoj radikalnosti, koja bi je odvela u demokraciju i u tu "žuđenu" Europu!

JE LI EDIP VEĆ IPAK STIGAO NA OVE NAŠE PROSTORE?

Nakon svega dosada rečenoga možemo sada zaista postaviti pitanje, što smo ga već prethodno nagovijestili: što je zapravo s tim Edipom? Tko je taj gospon Edip? I što se to nas tiče je li on stigao u ove naše krajeve, a posebno u Hrvatsku? Baš nas briga! Imamo mi i svojih briga, i bez toga Edipa!

Može se na ta i takva pitanja netko javiti i reći: "Da, pa čuli smo za tog Edipa! Po njemu se zove onaj Edipov kompleks, zar ne?", samo ne znamo na što se to odnosi. A onda se javi netko, kome je sve to s Edipom jasno: "To ti je onaj grčki kralj, koji nije poznavao ni svog oca, ni svoju majku, a kad se na putu slučajno sreo sa svojim ocem, u sukobu ga je ubio. Tada se dogodilo čak i to da se vjenčao sa svojom vlastitom majkom", pa se to onda zove kompleks u odnosu sina spram oca. Da, to je točno, a Sigmund Freud je tada iz toga odnosa prema ocu kao unutrašnji "psihoanalitički" objašnjeni sukob nazvao "edipovskim kompleksom"! I kakve bi to relevancije imalo za nas i naš život? Baš nikakve, pa neka taj Edip ostane tamo gdje jeste, imamo mi svojih "kompleksa" i sami dovoljno! – Da, točno, samo što ovdje nije riječ o tome, iako je riječ o Edipu, ali drugoj legendi o Edipu, koja je svakako metaforično mnogo interesantnija za nas ovdje!

Kad smo bili djeca, sjećam se dobro, igrali smo se, pored ostalih igara, i takozvanim pitalicama, pogađanjem odgovora na postavljene zagonetke. Na primjer: što je to: manje od maka, a diže junaka? Odgovor gla-

si: to je buha! A onda je jedna zagonetka glasila: što je to – ujutro ide četveronoške, u podne dvonoške, a uvečer tronoške? Odgovor je glasio: to je čovjek! (dijete puže, odrasli ide uspravno, a starac se pomaže štapom). Nismo tada slutili, niti smo mogli slutiti da i ta zagonetka i taj odgovor sadrži u sebi jedno krupno, upravo povijesno pitanje! Naime, Sfinga kao simbol zagonetke i tajne pita tog istog Edipa navedeno pitanje, a on "kao iz topa" odgovara: *čovjek!* Pa, što s tim? I u čemu leži ta vrijednost, veličina, pa i sâm taj odgovor?

Veliki njemački filozof (a mogli bismo reći: najveći filozof svih vremena, u čitavoj historiji čovječanstva!) kaže u vezi s tim: *tu je početak europskog duha!* Što to ima značiti i o čemu je riječ? Hegel u objašnjenju toga svojeg stava, koji ima najdublje povijesno značenje, upućuje na to da Edip – u skladu sa svojim rodovsko-plemenskim porijeklom, običajima i načinom života nije trebao, a zapravo ni mogao, te je na djelu "pravo historijsko čudo", odgovoriti na taj način, nego je i mogao i morao ostati, na primjer, na odgovoru koji bi *posve primjereno* glasio: to je Atenjanin, ili Spartanac, ili Tebanac..., pa čak ne bi trebao dospjeti do određenja *Grk*, jer je to već apstrakcija i viši pojam za sva ona plemenska određenja, a kamoli da dođe do još višeg, upravo *rodnog*, generičkog pojma, što obuhvaća i pod sobom ima i sažima sve – zajedno: *čovjek!* I što sad s tim?

Evo, što: kad biste još i danas pitali jednog "pravog Hrvata", kojih ima ne sve manje, nego iz dana u dan sve više, baš takvih, da vam na brzinu odgovori na ono Sfingino pitanje, on bi suprotno Edipu isto "k'o iz topa" odgovorio: "kakvo je to bezobrazno pitanje? Što vi mene vrijeđate?! Pa, jasno je da je to Hrvat, a vas to sigurno smeta, jer ste vi ili Anti-Hrvat, ili neprijatelj hrvatstva ili – znamo mi to dobro – jugonostalgičar!" E, da, to je to! A taj bi isti Hrvat i *samo* Hrvat, koji ne zna da na taj način *još nije postao čovjekom*, da bi bio već na višem stupnju, jer bi bilo *s njegove strane* čak i primjerenije da kaže: Ličanin, Dalmatinac, Hercegovac (pa bi čak naglasio: ali onaj pravi, iz Herceg-Bosne, pazi malo!), ili Slavonac, Zagorec itd., te ne bismo dospjeli ni do određenja Hrvat, što je opći ili skupni pojam za sva navedena plemensko-rodovska određenja (a još se u 19. stoljeću sve to službeno imenovalo: trojedna kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, pa se to iskazivalo i određenim grbom za svaki dio te trodjelnosti!).

Sve to, naravno, sada izgleda s moje strane posve – nategnuto i pretjerano, zar ne? Ma, nemojte!? Pa, kako to pored Hrvata u Hrvatskoj još

i danas, i to "onih pravih" (može i tuđeg porijekla, ali samo ako stave "ruku na srce" i javno pjevaju "lijepu našu", koju je uglazbio Srbin Runjanin!) – ne može i ne smije ravnopravno – a to ovdje znači upravo ono edipovsko: *kao čovjek* – egzistirati ne samo Srbi (kojima je pored toga ta ista Hrvatska zavičajna zemlja i domovina!), Židovi i Romi, koje smo mi Hrvati u logorima ubijali, nego ni oni Hrvati koji su bili ili sada jesu – *nepodobni,* a to je onda (da li i sada?) značilo protiv-ustaški Hrvati (te su bili ili HSS-ovci, slobodni demokrati, liberali, komunisti ili socijalisti...) koje je kao – ovo je zgodno i pomalo suludo – "neprijatelje države NDH koja je bila *legalna država* priznata čak i od nekih drugih" – također trebalo ubiti, jer nisu naprosto bili – "dobri Hrvati"! Pa, gdje je tu onda "gospon Edip"? I je li on doista već stigao u tu našu bivšu i današnju Hrvatsku, ili su ga "službeno hrvatski" zaustavili na granici, jer "nema vize" za ulazak? A ako možda i jeste stigao, osjeća li se tu među nama baš jako "domaće" i prijateljski, ili, ne daj Bože, čak i dobrodošao, i to naravno – *kao čovjek?!*

Trebalo bi ipak malo razmisliti o svemu tome, te da se svi zajedno malo "pogledamo unutra ili izvana", kako bismo došli do edipovske istine koju Hegel naziva indeksom za ono što on naziva – "europskim duhom"! U njemu, naime, kao i po tom određenju, otpadaju svi ovi pojedinačno-posebni *prioriteti,* koji bi imali određivati čitav naš ljudski habitus, a *protiv onoga zajedničkoga:* čovjek, a onda u toj modernoj Europi nezaobilazno kao povijesno s mukom izboreni rezultat nadolazi još i ono – *građanin!* No, kad smo već pri Hegelu i njegovoj "edipovskoj" karakterizaciji tog europskog duha, za kojim će Hrvati (i ne samo oni!) još dugo morati da kaskaju, da bi do njega stigli i u njemu se osjećali – "kao kod svoje kuće", navest ćemo izvadak iz Hegelovih tekstova o tom problemu – *in concreto:*

"Pripada to obrazovanju, mišljenju kao svijesti pojedinca u obliku općosti, da ja sebe shvaćam kao opću osobu *(Person), u čemu su svi istovjetni.* Čovjek važi (vrijedi) tako jer je *čovjek,* a ne zato što je Židov, katolik, protestant, Nijemac, Talijan itd. Ta svijest, *kojoj važi misao,* od beskonačne je vrijednosti..." (*Filozofija prava,* § 209).

Imajući u vidu ovo edipovsko-hegelovsko, iskazao sam na jednome mjestu stav: "Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek", pri čemu je naglasak bio na ovome: *samo,* očekujući bilo kakvu reakciju od tih "pravih Hrvata", za koje ja to naravno nisam, ali se nitko nije javio! Zašto? Up-

ravo zato što ti "hrvatski mudraci" svih kalibara ne mogu – kao ni bilo koji i bilo kakav nacionalist u nas i u svijetu – iskazati doslovno ništa u obranu ili bilo kakvo obrazloženje ili argumentaciju za svoj nacionalističko-šovinistički stav, osim onoga da su kao takvi jedino – *na-rođeni,* pa to u njihovim ustima postaje i ostaje – jedina i prava svetinja. To u posljednjoj i ogrubljenoj konsekvenciji glasi i znači, da bi svaka životinja kad se na-rodi (pardon: izlegne!), morala odmah busati se u prsa i reći: ja sam, vidite, glista, i to je moja svetinja! Pa, dobro, neka im bude, samo neka ne sole pamet tim svojim floskulama i bezvezarijama bilo kojem – *čovjeku,* koji je to svojim djelom u životu postao, a da time ne mora negirati svoje prirodno, na-rođeno porijeklo, niti se toga mora stidjeti. No, ta *differentia specifica* (Hrvat, Srbin...) nije sama po sebi dostatna, da bi nadomjestila onaj *genus proximum* (čovjek), jer u tom upravo historijsko-povijesnom razmaku ili rasponu leži čitav čovjekov životni posao, muka i napor, da bi se od životinjstva dovinuo do čovječnosti u sebi i oko sebe. A to nije, naravno, ni jednostavno ni lako, pa zato tako lako zastajemo na toj stepenici – *differentiae specificae!* A to se općenito zove – *linija manjeg otpora.*

Zato danas opet pitam: je li Edip ipak već stigao u Hrvatsku? (a mogao je baš već stići i u Srbiju i okolne zemlje, ako bi ga tamo željeli primiti – kao "svojega"?)? Bila bi to u tom slučaju zbilja naša zajednička sreća, ali još i više od toga: mogućnost ljudskijeg života zajedno sa svim ostalima i drugačijima! Jer bi onda *čovjek bio na prvom mjestu,* pa bih te onda pitao samo jedno kao važno: *kakav si to čovjek?*

STANUJE LI DUH U HRVATSKOJ DANAS?

Sve dosada rečeno dovodi nas – bez ikakva pretjerivanja pritom – do zaključka koji bi mogao glasiti: takvo nas i društveno-političko i kulturno kretanje vodi do posvemašnje *demoralizacije zajednice,* jer se time atakira na *sâm duh* onoga moći-biti-za-jedno, dakle na etimološko značenje, korijen i smisao pojma *zajednice,* kao integrativan moment bilo kakva zajedništva, i to na bazi temeljnoga građanskog pravnog odnosa. Građansko društvo, naime, raste ili pada s pravnim odnosom (vladavina prava ili pravna država). To pak odvodi u unutrašnje rastvaranje života i rasipanje *duhovne energije,* što eo ipso znači i gušenje poticaja *stvaralaštvu,* na svim područjima života.

Ako je pak riječ o duhu i duhovnoj energiji, o čemu se inače u javnosti, pa i općenito, vrlo malo govori, budući da se to i ne smatra baš nečim važnim ili značajnim za društveni život na ovim prostorima, onda je to po svemu sudeći posve u skladu s našim načinom života u cjelini. Ako se, naime, na taj problem pogleda malo šire, mogli bismo bez pretjerivanja utvrditi, kako se sâm *pojam duha* u narodu vrlo rijetko izriče i upotrebljava, pa ako ga upotrijebite, ljudi će vas pogledati s većim ili manjim čuđenjem zbog te "nepriličnosti", s pitanjem što biste time zapravo htjeli reći?! Čak ni tamo gdje biste riječ ili pojam "duh" i mogli i trebali očekivati kao nešto bitno, na primjer u misama i propovijedima u (katoličkim) crkvama, nećete na to naići, kao ni na pojam ljubavi, ali će zato s propovjedaonica gotovo na svakoj misi biti prisutno "hr-

vatstvo" i "domoljublje". Ako pak upotrijebite množinu "duhovi", to već nekako ide u uho sugovorniku, jer je i u narodu uobičajeno govoriti o duhovima (koji onda noću uznemiruju mirne građane), a često gledamo i engleske filmove, u kojima po starim engleskim dvorcima – kao atrakcija za gledaoce – stalno luta poneki duh od starine.

Pa, što onda s tim pojmom duha, tako da smo ga ovdje čak stavili u podnaslov kao svojevrsni problem, u formulaciji: "Stanuje li duh u Hrvatskoj danas?" Ili: A zašto bi on uopće morao tu stanovati ili prebivati? Možemo mi i bez tog duha! A evo, o čemu je ovdje zapravo riječ:

Veliki njemački filozof G. W. F. Hegel (1770-1831), na koga se ovdje često pozivam, i to s razlogom, već je u svojim mlađim godinama, na početku svog filozofiranja, tragao za odgovorom, što je to što omogućuje da ja kao pojedinac, posve različit od svakoga drugoga, mogu biti s tobom *zajedno,* tako da se čak uopće razumijemo? Ili, što je "ono treće", što nisam ni ja niti ti, a što nas povezuje tako da možemo uopće komunicirati međusobno? Ili drugačije rečeno: kako moći biti-za-ono – jedno, koje čini zajedništvo, kao ono bitno povezujuće?

Ako, naime, toga nema, ili to ne postoji, kako onda uopće mogu živjeti s drugima, a da se uzajamno ne istrijebimo ili uništimo, jer svatko "vuče na svoju stranu". Mora postojati nešto što nas *kao individue* povezuje ili "drži skupa kao ljudska bića, jer nismo više puke životinje?! Hegel je to "treće", kao ono povezujuće i zajedničko, a moglo bi se reći i omogućivalačko za oblikovanje neke zajednice, najprije našao u pojmu *ljubavi (Liebe),* pa mu je to odmah bilo "prekratsko", zatim u pojmu *životnosti (Lebendigkeit),* ali ga ni to s pravom nije zadovoljilo! Napokon je došao do pojma *duha,* te ga je odredio kao ono *opće,* što omogućuje zajedništvo, dakle kao ono moći-biti-za -jedno (pri čemu je naglasak upravo na tome "jedno"!), da bismo uopće mogli opstati i živjeti kao ljudi. Jer, čovjek je prestao biti životinja, koju u čopor povezuje *instinkt* biološki određene *vrste,* pa se njegova zajednica može temeljiti ili osnovati samo na duhu koji je ono opće kao zajedničko. Zato je tu duh na djelu kao misao (misliti se može samo na nivou općega, pa tu leži i pojam apstrakcije koja transcendira puku neposrednost pojedinačnoga), govor, jezik, znanje (akumulirano baš pomoću duha), umjetnost, znanost (nauka), filozofija, kultura uopće, što je već uspostavljen i proizveden historijsko-povijesni medium, u kojemu živimo čim se narodimo. Ali nam upravo zato – kao ljudima – ovo puko na-roditi se nije

– kao što je životinji – dostatno, jer se čovjekom kao *bićem zajednice* mora vlastitim trudom i radom (stvaralaštvom) *tek postati,* ili bolje rečeno, čitav život postajati! A dolaženje čovjeka k sebi kao ljudskom biću – ovo sad treba baš naglasiti, naročito za one koji misle da je sve drugo zadatak, prije svega dakako: materijalnog bogatstva! – *jedini je istinski zadatak za čovjeka!* Jer, postajanje ljudskog bića *ujedno* je uspostavljanje zajednice, budući da je oblikovano i oplemenjeno ljudsko biće tek nezaobilazna pretpostavka za formiranje zajednice. U njoj je kao takvoj tek *na djelu duh,* kao to uspostavljeno i proizvedeno *treće.* On nas povratno, pošto je uspostavljen među nama kao u zajedništvu mene i tebe, *omogućuje* kao istinski ljudska, a to znači duhovna bića. Zato se s pravom može reći: tamo gdje je iščezao duh, rastvara se i zajednica, tj. zajedništvo među ljudima, pa se onda može kazati – jer je to onda smisleno isto – kako *bez ideje* za ljudskiji način života društvo gubi *temelj* svog zajedništva, tj. pravi *smisao* zajedničkog opstanka, te nam tada preostaje samo puko, sirovo, poluživotinjsko, jedino na sebe sama upućeno i stoga bitno nepodnošljivo *vegetiranje od danas do sutra.* Na djelu je tada najočitiji besmisao života, te nam onda preostaje još samo – kao što bi to Krleža rekao – da "grizemo svoj vlastiti rep"!

Rekli smo već da je upravo *nacionalizam* u svim svojim oblicima ta pozicija i tendencija, koja smjera na raskopavanje zajednice istinskog ljudskog opstanka, pa se kao takav uvijek iznova nameće kao – *antiduh.*

To smo ovdje na ovim našim južnoslavenskim prostorima na svojim vlastitim – baš temeljito raskopanim – životima iskusili i iskušavali na svojim leđima već u nekoliko navrata, pa nam je valjda ta užasna praksa dovoljan kriterij te diluvijalne antiduhovnosti kao načina života.

Stoga smatram da je ne samo aktualno, nego i posve primjereno pitanje, koje dakako ne važi samo za Hrvatsku: "Stanuje li duh u Hrvatskoj danas?", jer o tome – bez obzira koliko smo toga svjesni ili ne – ovisi doslovno – naša egzistencija. Ukoliko naravno ne želimo i dalje samo poluživotinjski i nedostojno čovjeka, na užasno niskom nivou – vegetirati!

TALIBANSKA SUBRAĆA PO DUHU I DJELU

Kad već govorimo o duhu kao mogućem anti-duhu, koji onda postaje najdublje antiljudski razoran poput elementarne nepogode, vrijedno je i potrebno ovdje pozabaviti se jednim takvim fenomenom, koji nas nažalost historijski prati u stopu poput zle naše sjene. Evo, o čemu je riječ:

U posljednje su vrijeme našu i svjetsku javnost privukle vijesti i skrenuli nam pažnju afganistanski talibani (koje sada američki avioni razaraju do temelja, tražeći pritom samo jednog čovjeka-terorista Osamu Bin Ladena), zbog svojeg radikalnog i drastičnog uništavanja velikih, starih i povijesno značajnih, dragocjenih kipova Bude i drugih budističkih spomenika. Pogledajmo malo, zašto su ti afganistanski talibani uništavali te spomenike?! Zamislite, samo zato što su ti spomenici posvećeni jednoj *drugoj* i *drugačijoj vjeri*, naime, budizmu, a talibani su islamske vjeroispovijesti, te kao muslimani *nisu mogli podnijeti* da im ti Budini kipovi "nagrđuju njihov muslimanski duh"!

Kad se nad talibanskim uništavanjem spomenika "druge vjeroispovjesti" iščuđavaju i zgražaju neke druge zapadne, pa i istočne zemlje, onda to izgleda bar donekle normalno, razložno i dobrim dijelom logično s obzirom na demokratsku tradiciju od trista i više godina, ali kad se to događa i u današnjoj Hrvatskoj, onda tu baš nešto i "ne štima"! Suvremenici smo, naime, naših *hrvatskih talibana*, koji nisu mogli dopustiti da im okolinu zagađuju srpsko-budistički i partizansko-budistički

spomenici bilo koje vrste, te su ih upravo talibanskom dosljednošću, radikalnošću i upornošću temeljito porušili, uništili ili spalili, što čine još i danas, sve do 2002. godine (uz blagoslov i policijsko "nesnalaženje" te tzv. "nove demokratske vlasti" nakon 3. I. 2000. g.).

Sada se može i mora postaviti pitanje: s kojim se pravom naša hrvatska javnost i svi naši *pravi Hrvati* zgražavaju nad tim afganistanskim talibanima, kada u posljednjih desetak i više godina (pa ni danas) nisu *nijednom riječju* (a posebno ta takozvana "hrvatska inteligencija", da ne kažemo intelektualci), *osudili* rušenje spomenikâ partizanima, koji su im oslobodili zemlju od fašista, nacista i ustaša, i omogućili im da se nađu među europski priznatim antifašističkim narodima i zemljama poslije Drugog svjetskog rata!? A poznato je da je bilo uništeno više od tri hiljade takvih spomenika.

U Smiljanu kraj Gospića u Lici rođen je Nikola Tesla, koji je i našim talibanskim neandertalcima, kao i čitavu svijetu, doveo svjetlo, te mogu pored ostaloga gledati svoju Hrvatsku talibansku vidjelicu (HTV), kako im sve do današnjeg dana svakodnevno "soli pamet" hadezeovsko-ustaškim vijestima i indoktrinacijama najgore vrste! Tom su Tesli odmah po dolasku na vlast (1991) najprije spalili rodnu kuću, a onda srušili i spomenik u "čuvenom gradu" Gospiću. Dok bi se drugi narodi podičili time što im se u njihovu kraju ili gradu rodio svjetski poznati i zaslužni genij tipa jednog Tesle (koji se po vlastitoj riječi "ponosio i svojim srpskim rodom i svojom hrvatskom domovinom"!), naši su hrvatski talibani bili i ostali "posve drukčijeg mišljenja" (Bože, čuvaj nas od takvog dubokog i snažnog mišljenja, od kojega ti prođu trnci kroz kičmu!). Hrvatsku ni najmanje nisu *zaprepastili* ti i takvi barbarski postupci njezinih vlastitih talibana, pa to nije smetalo ni naše "kulturne djelatnike"!

A onda se pojavio još jedan pravi i pravovjerni hrvatski taliban, "general" Slobodan Praljak, koji je u interesu talibanske političke i kulturne pravovjernosti, a protiv budističko-inovjerno-muslimanskih neprijatelja Hrvatske (ne u Hrvatskoj, nego u Bih!) – srušio čuveni stari most u Mostaru, po kojemu je taj grad i dobio ime, i koji je bio jedan od najčuvenijih srednjovjekovnih spomenika tursko-hrvatske kulturne baštine (građen 1656.). Za taj svoj barbarski talibanski čin taj isti Praljak (čije je prezime turskog porijekla!), izjavio je u nekoliko navrata, da bi on ponovo srušio taj most (!), na opće divljenje (i divljanje) svih ovdašnjih i tamošnjih (hercegbosanskih) "pravih Hrvata" talibanskog anti-

duha. I nikome ništa, nema ovdje nikakva zgražanja, nego baš odobravanja: bravo, naši talibani! Samo naprijed, tako treba s tim budistima!

Zatim je od talibanskog Vođe (Tuđmana) i njegovih doglavnika došla direktiva, da se iz svih javnih i školskih biblioteka imaju baciti u smeće, uništiti i spaliti sve prije svega srpsko-budističke, a onda i sve druge nepodobne knjige, među kojima nisu bile samo tzv. socijalističke i marksističke provenijencije, nego i djela najvećeg *hrvatskog* pjesnika i književnika Vladimira Nazora. Zašto? Zato što je pod stare dane otišao u partizane! A bolje nije prošla ni poznata hrvatska pjesnikinja i spisateljica za djecu, jer je njezina "krivnja" bila u tome, što je u jednoj svojoj dječjoj priči spomenula – kraljevića Marka! Ime joj je – Ivana Brlić Mažuranić!

Jedan od viđenijih i za Tuđmanovu i hadezeovsku kasu zaslužnih vođa, na položaju ministra financija (koji je sa svoje strane *legalno*, dakle: sve po zakonu, da se razumijemo) omogućivao pljačku stoljeća u Hrvatskoj, zvani Škegro (koji pod *novom vlašću* zbog svega toga ne samo da nije procesuiran, nego je dobio mjesto savjetnika direktora jedne velike tvornice), izjavio je kako nije istina da njegovo ministarstvo ne pomaže brigu oko knjiga, jer će iz državnih sredstava dati toliko novaca koliko god treba, ali za to da se iz svih biblioteka izbace i očiste "sve nepodobne budističke knjige"!

To se talibansko bjesnilo u Hrvatskoj onda masovno prakticiralo, tako da su i školska djeca pod vodstvom svojih dobro instruiranih i još bolje pedagoški-odgojno potkovanih nastavnika i učitelja po školskim dvorištima palili knjige, kako bi se naučila pravom domoljublju u slavu naše "talibanske tisućugodišnje kulture"! A ja sam zbog javne oštre kritike u novinama tog javnog barbarskog uništavanja knjiga bio optužen i nakon trogodišnjeg povlačenja po sudu bio sudski kažnjen, pa se to još i danas nije dovelo do kraja (mogućnost žalbe!).

Sve to, kao i pljačkanje, uništavanje i paljenje srpsko-budističkih kuća po Baniji, Kordunu, Lici, Dalmatinskoj zagori (a riječ je o preko 20 hiljada kuća!) nije smetalo Hrvate zbog zlodjela stoljeća njihovih "pravih predstavnika" talibana, pa se sada nemaju prava licemjerno tobože zgražavati nad *našom subraćom po duhu kao anti-duhu* afganistanskim talibanima! Bolje i primjerenije bi bilo da – *šutimo!* Nema tu nikakve razlike! Ona se sastoji samo u tome, što su afganistanski talibani u svom pohodu protiv "druge vjere" uništili samo nekoliko spomenika, a ovi "na-

ši" poharaše čitavu Hrvatsku do temelja. Kad se prođe bilo vlakom ili autom kroz tu spaljenu i srušenu zemlju od Zagreba prema Splitu, čovjeka obuzme hladnoća pri srcu.

Dodatna se razlika sastoji i u tome što hrvatski talibani javno i nekažnjeno pišaju po budističkim grobovima i spomenicima, a za razliku od "nepodobnog budističkog Tesle" podižu spomenik ustaškom, "pravohrvatskom" koljaču Juri Francetiću, koji i dalje ostaje – *netaknut,* jer županijska uprava i ministarstvo za njegovo rušenje – *nemaju pravne osnove!*

I onda se još nađu takvi, koji tvrde da "pravna država" nije stigla u Hrvatsku! Ma, ni govora, pljačkaši i zločinci zaštićeni su na sve moguće načine i po svim linijama, tako da npr. ni za jedno zlodjelo kroz punih deset godina tuđmanovsko-hadezeovske vlasti nije procesuiran dosada doslovno nijedan slučaj i nijedan lopov, a zemlja je opljačkana do temelja, tako da se neće oporaviti vjerojatno i za slijedećih stotinu godina. Tko će iz Hrvatske protjerati njezine talibane?

NOVI BARBARI NA DJELU – KNJIGOCID

Prošlo je gotovo sedamdeset godina otkako se u nacističkoj, hitlerovskoj Njemačkoj (10. V. 1933.) u Berlinu, a potom i u mnogim drugim gradovima dogodilo prvo suvremeno paljenje knjiga, što ga je s radošću i velikim ponosom izvršavala uglavnom hitlerovska omladina. Čitav se svijet tada i kasnije uvijek iznova zgražao nad tim činom, tj. nad tim kulturocidom, i to u "zemlji pjesnikâ i filozofâ", te su pljuštale osude sa svih strana zbog tog barbarskog čina, u 20. stoljeću.

Nigdje se nakon toga ni u Europi, ni u drugoj nekoj zemlji (talibani su uništavali spomenike!) nije ponovio takav jedan barbarski čin, sve do ovih tuđmanovskih desetak godina, kad je ovu "slavnu tradiciju kulturocida i knjigocida" na sebe preuzela Republika Hrvatska, jedina zemlja u Europi u koju se nakon Drugog svjetskog rata vratio fašizam u "originalnom hrvatskom obliku" – ustaštvu! U tom nacionalističko-ustaškom razularenom ludilu, što se manifestira sve žešće na svim područjima života, nije, dakako, mogla ostati pošteđena ni knjiga, pa se sada i s najvišeg vrha vlasti i službeno proglasila potreba da se "nepodobne knjige" stavljaju u bunkere, bacaju na smetlište i pale kao u hitlerovsko doba. Tako Hrvatska dolazi na međunarodni stup srama pored svega ostaloga i na tom kulturno-duhovnom području, što zemlju vodi u posvemašnju ne samo materijalnu, nego i duhovno-kulturnu katastrofu i svjetsku izolaciju.

Kad su se u vezi s tim u nekim novinama pojavile (još uvijek dosta "sramežljive") kritike, a posebno zbog uvođenja visokog poreza na knjige, ministar financija Borislav Škegro cinički je i bezobrazno javno, sa smiješkom, odgovorio na te kritike. Obrazložio je, kako nije točno da se vlada neće pobrinuti za izdavaštvo i knjigu uopće, jer da će se izdvojiti iz proračuna sredstva za knjige, i da će se odvojiti sredstva za "čišćenje knjižnica od nepodobnih knjiga", tj., *prije svega* knjiga srpskih (ali i slovenskih!) pisaca, pisanih ne samo ćirilicom, nego i ekavicom. U prvi se mah to činilo gotovo nevjerojatnim poput "dobre šale" od strane čovjeka koji po direktivi odozgo poslušno "skuplja pare" od hrvatskih građana, kako bi napunio državnu kasu za trošenje vladajuće klase-klike. Ta njegova izjava od strane hrvatske javnosti primljena je s punom neozbiljnošću, odnosno ravnodušnošću, kao i gotovo uvijek u takvim prilikama (što se onda lijepo nazvalo – "hrvatska šutnja", a mnogo je gore od toga!). Da li možda zato što je ta – može se reći i: takozvana! – javnost već posve rezignirana (na što sa svoje strane upućuje i 50% apstinencija na prošlim izborima), ili je toj istoj hrvatskoj javnosti postala "posve normalna" njezina snažna nacionalističko-ustaška indoktrinacija, što svakodnevno bubnja po mozgovima građana sa svih strana poput malja (naročito od strane televizije), te je narod sasvim ošamućen?! Tako, dok su bar izdavači dignuli glas zbog visokih poreza na knjigu od 22%, na izjavu o uništavanju knjiga u knjižnicama diljem Hrvatske nitko nije obratio ni minimalnu pažnju, pa je ispalo: pojeo vuk magare! Ta je izjava jednog primitivca u trenutnoj ulozi ministra financija ne baš slučajno, za javnost manje alarmantna od visokog poreza na izdavaštvo i knjigu, što je svakako simptomatično za čitavu političko-kulturnu situaciju u Hrvatskoj danas!

S porezom se još nekako i može izići nakraj, ali sve ono što iz uništavanja knjiga po čitavoj zemlji kulturno-duhovno i obrazovno-pedagoški slijedi, ne da se više nikako popraviti, jer to ostavlja duboke barbarske tragove u budućnosti.

Jedino je *Tjednik* donio kritički intoniranu informaciju (autor: Igor Lasić) o slučaju knjižnice u *Korčuli.* No, težište toga napisa stavljeno je ipak na slučaj samovoljna imenovanja v.d. ravnateljice te knjižnice u Korčuli, tako da je bitni problem *uništavanja knjiga* kao takav stavljen ipak u drugi plan. Pa, ipak, time je prije svega intelektualno-kulturna javnost Hrvatske, za koju bi taj barbarski čin trebao da bude prvoraz-

redni i alarmantni problem u ovom trenutku našeg cjelokupnog života zemlje bar tako informirana te se očekivao i protestni glas s mnogih strana. No, ništa od toga! Kad se, naime, govori o tradicionalnoj "hrvatskoj šutnji", ona se i ovom prilikom manifestirala u svoj svojoj paradigmatičnosti.

Napis u *Tjedniku* o uništavanju knjiga ima svoju težinu u tome, što se tu nabrajaju autori i djela što imaju tu "čast" da pomoću Škegrine "galantne financijske pomoći" budu odstranjeni iz javnih i školskih knjižnica Hrvatske, pa ćemo ih ovdje bar djelomično i nabrojati, kako bi se zorno vidjelo, o čemu se tu radi. Evo, koji su to za ustašku svijest (kao i nekada u NDH) nepoćudni pisci, naši i strani *(izuzimajući ovdje hotimice baš srpske pisce!):* Oscar Wilde, Ivo Andrić (koga inače hrvatska literatura svojata kao hrvatskog pisca, Bože dragi, pa on je ipak "hrvatski nobelovac", zar ne!?), Ivana Brlić-Mažuranić, Jules Verne, Mark Twain, Jack London, Tone Seliškar (naravno, pa on je Slovenac, zaboga!), Victor Hugo. Ali tu su i Anatole France, N. V. Gogolj, M. J. Ljermontov, Luigi Pirandello, Emile Zola, Voltaire, Seneka, L. N. Tolstoj, Merimê, Andersen i njegove bajke, Erich Kästner, Mato Lovrak, Novak Simić, Dubravko Ivančan, Danko Oblak, Ivan Turgenjev, Jože Horvat, Ivan Cankar (opet taj Slovenac!), Fran Levstik (opet!), August Cesarec (zna se: taj komunjara!), Rudi Supek (praksisovac!), a tome kao što smo već naglasili, ne može izbjeći ni "poznati antihrvat" – Vladimir Nazor, taj partizan, sram ga bilo! – Usputno rečeno, u splitskom časopisu *Hrvatska obzorja* objavljen je jedan nepotpisani dramolet, u kojemu je Nazor "bačen u pakao", pa tamo odgovara za svoj zločin što je otišao u partizane, zgodno i poučno, zar ne!? Zatim slijedi i "sumnjivi Španjolac" Miguel de Unamuno, da ne nabrajamo dalje, jer se i iz navedenoga vidi dokle seže to antikulturno bjesnilo. Tako je samo iz korčulanske knjižnice, kojoj smo i mi "praksisovci" i sudionici nekadašnje Korčulanske ljetne škole dugi niz godina poklanjali knjige, "iščišćeno" (po postojećem službenom popisu!) sveukupno više od 500 (pet stotina) knjiga. Zašto? Zato što su objavljena u Beogradu i Sarajevu, ili na ekavici, a ostalo jer su jednostavno autori tih djela bili i ostali – *nepodobni!*

Ne treba sad, naravno, posebno nagađati, jer je javnosti bilo poznato i to, jer se nešto malo o tome i pisalo po novinama, a slučaj je izišao u javnost od strane samih bibliotekara, ali tajnim kanalima, jer su se bibliotekari i bibliotekarke bojali za svoju egzistenciju, da se to uništavanje

i paljenje knjiga i po školama događalo po čitavoj Hrvatskoj, pri čemu kao što je vidljivo iz navedenih imena, ipak nije posve razumljivo, po kojem je *kriteriju* ovo barbarsko divljanje po kulturi izvršavano, s jedne strane, a s druge strane postavlja se pitanje: *koja* je to vrhovna instancija koja je naredila to barbarstvo?!

Hrvatska je – ZNA SE – pravna država (čudno je pritom samo, što nas stalno i zbog čega kritiziraju i "pozivaju na red" ti međunarodni faktori, pa nam idu na živce gotovo svakog dana?!), i stoga sve što radi, čini se samo – po zakonu! Tako se dosljedno tome i knjige iz biblioteka diljem Hrvatske "čiste" (to jest: bacaju u smeće, uništavaju se, stavljaju se tu i tamo u posebno čuvane i zatvorene bunkere, ili se pak javno spaljuju) – samo po zakonu! I doista: s datumom od 19. IX. 1997. godine Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske donio je *Odluku o proglašenju zakona o knjižnicama,* koju je službeno potpisao predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman *(Narodne novine* br. 105, Zagreb, 9. IX. 1997). U tom zakonu najinteresantniji za samu stvar i najodlučniji je članak 46, budući da se na osnovi njega može – već "prema nahođenju", ili nagađajući, ili "spontano", ili samovoljno, ali samo po zakonu – harati po knjižnicama kako i koliko se hoće, pa se tako i čini, jer su i ravnatelji knjižnica i direktori škola "dobro nacionalno potkovani", i zato su i kao takvi postavljeni, a nepodobni su ionako odstranjeni s posla! Prvi dio navedenog članka glasi:

"Knjižnice su dužne redovito u postupku revizije izlučivati *zastarjelu* (!), dotrajalu ili uništenu građu, osim građe iz članka 45. stavka 2. ovog Zakona" (čl. 45 odnosi se na posebno vrijednu knjižničku građu).

E, sad, ta "dotrajala i uništena" građa normalno se iz knjižnica odstranjuje, ali ostaje svakako pitanje, koje je i kakve to "zastarjela" knjiška građa? Da li postoji uopće tako nešto poput – *zastarjele knjige?* Koja to knjiga zastarjeva? Ako uzmemo jedan ekstremni primjer (a nije ni tako ekstreman!), da li bi se takav atribut zastarjelosti trebao i mogao odnositi na jednu starohrvatsku ili renesansnu knjigu nekog našeg otkrivenog pisca (recimo iz 16. ili 17. stoljeća), jer on je očito već zastario, zar ne? A ne daj Bože, kako bi se proveo kakav novopronađeni Aristotelov rukopis u nekoj našoj hrvatskoj knjižnici danas!? Zato ovaj pojam "zastario", kad se odnosi na knjigu postaje toliko (hotimice?) *neodređen,* da se pod taj atribut može onda podvesti sve što se kome hoće (a sada, kao što vidimo: po zakonu!), pogotovu kad je knjižničar/ka (neo-

brazovan/a) ili polupismena, kao u slučaju ove u Korčuli, ili pak što je najgori slučaj, kad je "dobro proustaški indoktrinirana", čega danas ima nažalost najviše na toj gomili. Što se, uostalom, dobro vidi već iz nekoliko navedenih imena naših i stranih autora koji su po tom zakonskom određenju zastarjelosti doživjeli (dakako, ne samo u Korčuli) sudbinu, da budu osuđeni ili za smetlište ili na spaljivanje (slučaj u Slavoniji).

Treba se ovdje samo podsjetiti – jer ta se ideološka fraza nesmiljeno ponavlja kod nas u takvim i sličnim slučajevima, jer je i čitava zemlja opljačkana na taj način – da su i hitlerovci radili sve – po zakonu, pa su i Židove i sve druge u konclogorima palili i gušili po svojim posebno donešenim *nacističkim zakonima*. Pri čemu je već odavno i kao opomena i kao pretskazanje bilo ukazano na to, da nakon spaljivanja knjiga slijedi – spaljivanje ljudi, pa se tako i prakticiralo nedugo iza toga!

Poznata je stvar da se u svijetu (a tako je bilo i u nas sve do ovog tuđmanovskog režima i ove vlasti danas) kontinuitet kulture, a naročito one pisane, kao i duha samoga pored ostaloga čuva i njeguje i brižnim smještajem knjiga u svim vrstama biblioteka, a posebno i naročito bez iznimke u tzv. nacionalnim i univerzitetskim bibliotekama, koje su osim toga i najobuhvatnije i najtemeljitije po količini i kvaliteti. To se događa – historijski gledano – sve tamo od čuvene aleksandrijske biblioteke. Ovdje za našu sadašnju situaciju, u kojoj se na primjer događa i to, da se u rezalište (kako to lijepo zvuči, jer ne kaže se uništavanje itd.) šalje 40.000 (četrdeset hiljada) kompleta – *Enciklopedije* Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, što ga je osnovao Miroslav Krleža, i to mu se svojevremeno s pravom upisivalo u povijesnu zaslugu na ovom našem zaostalu i sirovu, stoljećima nepismenu tlu. A to se događa pod vodstvom sadašnjeg direktora tog Zavoda Dalibora Brozovića, inače nekadašnjeg udbaša, a sadašnjeg velikog prijatelja Franje Tuđmana, kojemu je on, Brozović nekada u Zadru omogućio položiti doktorat, kad je bio odbijen u Zagrebu. Ništa, naravno, ne događa se baš slučajno! To kao podatak sigurno ni šira ni uža javnost ne zna, pa je tako također "po zakonu" učinjeno barbarsko djelo najvišega ranga, jer su u ta izdanja uložena golema društvena sredstva. Ali najgore je pri tom to, što će se i time Hrvatska u cjelini i u budućnosti kvalificirati ne samo kao zaostala i nekulturna, nego i kao kulturocidna zemlja, iako se hvali svojim stoljetnim europskim pa i demokratskim habitusom! Jednu smo NDH već imali, i to nam svima leži na vratu sve do današnjih dana, a sad je obnavljamo i ponavljamo na najgori način.

U vezi s tim valja ukazati da je ovih dana historičar Trpimir Macan objavio knjigu o tjedniku *Spremnost*, što je izlazio u NDH od 1942. do 1945. On je čitavu građu za to našao, dakako, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Tamo je naime, još i pored mnogih drugih dokumenata, našao sačuvano sve što se objavljivalo kroz čitavo vrijeme one ustaške vladavine. Dakle, nakon pola stoljeća onoj bivšoj takozvanoj komunističkoj vlasti nije nikome ni na pamet palo, da uništava taj knjižni fond, te je on čitav sačuvan. A sada se događa da se uništavaju i bacaju u smeće knjige čak i živih autora (ili su "pohranjene" na sigurno mjesto, kako zainteresirani čitalac ne bi mogao doći do njih).

U svemu tome, naime u toj očitoj barbarsko-kulturocidnoj situaciji danas u nas, u kojoj su toliko očito već na djelu nastavljači ustaško-fašističkog duha, *najporaznija je šutnja te takozvane hrvatske inteligencije!* Ona radi s knjigom kao svojim "alatom", a i ona sama piše knjige, a isto tako ne bi ona bez knjige ni bila, ni postala to što jest kao inteligencija, i to na čitanju i proučavanju svih, a isto tako i tih zabranjenih i nepodobnih knjiga. Ta je šutnja sada upravo prerasla u *najordinarniju sramotu,* jer bi inteligencija morala biti prva koja bi dignula glas i organizirala najoštriji protest protiv ovog ustaškog barbarstva. Niti članovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, niti članovi Društva hrvatskih književnika, niti profesori Filozofskog fakulteta i Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, a niti pojedinci iz kulturnih i znanstvenih ustanova, a što je najporaznije ni Udruženje bibliotekara Hrvatske, kao tijela koje ima prvenstveno brinuti za knjigu već po svojoj profesionalnoj obavezi, nisu smatrali *svojom dužnošću* da se javno najodlučnije osudi i optuži ova sramota koja pogađa svakoga od nas! Ovako ispada da se svi slažemo i čak odobravamo ovaj barbarski napad na samu srž kulture u nas?! To je žalosno!

BARBARSTVO I ZLOČIN DRUGIH – NAŠA ISPRIKA?

Nakon moga napisa, u kojemu sam se kritički osvrnuo na *knjigocid* u Hrvatskoj, izišao je u "novinama za kulturu" koje se zovu *Hrvatsko slovo* članak pod naslovom – *Kangrgine lomače knjige,* s potpisom – Aleksandar Stipčević. Ovdje samo usputno za informaciju čitaocima, koji – moram reći: na sreću! – nisu još nikada imali u rukama bilo koji broj ovog lista, želim naglasiti da je to *danas* (još i ove 2002. godine on izlazi!) list s otvorenim i deklariranim ustaškim pedigreom, i kad sam dobio jedan broj te tiskovine od prijatelja, da vidim što je o nekom problemu objavljeno u njemu, dobio sam doslovno *grčeve u želucu* (te sam morao odmah popiti čašicu travarice od muke!). Nakon toga svojim sam prijateljima tvrdio, što bih mogao i potvrditi na tekstovima, slijedeće: početkom rata 1941. godine bio sam učenik 7. ili 8. razreda gimnazije. Školski kolega i ja čitali smo podliske i u tadašnjim ustaškim novinama, gdje smo nalazili mnogo vrsnih tekstova koji su nas interesirali. Sada tvrdim, da je ovo *Hrvatsko slovo* po svom bitnom duhu i pravoj ustaškoj ostrašćenosti deset puta ispod nivoa tadašnjih ustaških novina, toliko za usporedbu. Samo što je sada *2002. godina u Hrvatskoj!* A da je ime tog *Hrvatskog slova* doista posve do u detalje pogođeno onim "hrvatsko", to potpisujem!

Dotični člankopisac u čitavu svojem napisu dosljedno me naziva "drug Kangrga", želeći me time pred ovom današnjom "hrvatskom javnošću", koja je preko noći zaboravila sve što je i kako je živjela prije desetak go-

dina, tobože "denuncirati", diskriminirati i oblatiti! Dobro! No, ja moram ovdje prije svega dotičnoj individui naglasiti i to javno deklarirati, da bude jasno, kako njegovo tituliranje mene kao *druga* ne samo da me ne smeta, nego sam time počašćen. Dakako, ne time što bih bio "drug" njemu, jer to bi zbilja onda bilo inkompatibilno, nego zato što taj pojam *socius* kvalificira čovjeka koji nekome može biti istinski drug! No, kako dotični taj pojam uzima u *pogrdnom* smislu, ja ga ne mogu, niti smijem nazvati drugom, da se on ne bi uvrijedio.

Gospodin pak dotična individua nipošto nije (i nikada nije ni bio, jer da su ga prije koju godinu tako naslovili, to bi za njega bilo po njegovu vlastitom uvjerenju – *jako opasno!).* Kad bi pak on doista bio gospodin u pravom smislu te riječi, onda on ne bi kao takav napisao jedan ovako bjesomučno zapjenjeni, klevetnički i nedostojni tekst protiv mene (ili protiv bilo koga drugoga!), koji smjera na moju potpunu devalvaciju i kompromitaciju u javnosti! Otpada, dakle i oslovljavanje dotičnoga "gospodinom". Otpadaju dakle i drug i gospodin (a pojam "čovjek" ostavimo za neko drugo ili drugačije raspravljanje!), pa ostaje samo *Aleksandar Stipčević.*

Ipak, međutim, ni time nije sve tako jasno i jednostavno, kao što se na prvi pogled čini! Aleksandar je Stipčević gotovo čitavog svog radnog života, u toj s njegove strane danas popljuvanoj "socijalističkoj Jugoslaviji" itekako bio – *drug,* "pravi drug", i sve je svoje službeno nadređene drugove snishodljivo i dozlaboga nasmiješeno ulizivački pozdravljao: "Kako ste, druže šefe, jeste li dobro spavali, kako Vaše zdravlje, kako su žena i djeca, druže šefe taj i taj...!" E, kad bi bilo samo to! Ali taj naš samo "formalni", "izvanjski", "glumljeni" i "prikriveni" drug Aleksandar Stipčević u bivšem je "neprijateljskom" sistemu (on ga sada *pogrdno* naziva "komunističkim", jer u svojoj današnjoj "pravoj hrvatskoj" gorljivosti – neka ljudi oko njega vide da je on uvijek bio samo "dobar Hrvat" – pojma nema ni sada ni nekada, što je to komunizam, pa i svog Staljina smatra i naziva – komunistom?), – živio je desetljećima "ko mali bog"! Proputovao je tim "komunističkim parama" čitav svijet: od Tokija do Washingtona, i uzduž i poprijeko, amo i tamo, školovao je svoju djecu na "najvišoj nozi", i to dakako besplatno, i osigurao im je lijepu egzistenciju, te je kao "podoban socijalistički građanin" uživao nesmetano sve blagodati tog nekadašnjeg "crnoga mraka"!

U isto to "Stipčevićevo vrijeme" socijalizma, kroz čitava četiri desetljeća taj je Kangrga, koga danas na najružniji način proziva ovaj "soci-

jalistički srećković" Stipčević, bio ne samo nepodoban (kao i danas u ovoj hrvatskoj "demokraciji"!), nego i pod stalnom paljbom od strane struktura vlasti, Partije i njezinih plaćenih ideoloških revolveraša, pod prijetnjom hapšenja i svakako s mnogo manjim "osobnim dohotkom" od ovog dotičnoga "glumljenog" druga. Tako imamo pred sobom jedan upravo klasičan primjer *švercera vlastitog života,* a bilo ih je nebrojeno mnogo, te je pravo čudo kako takvi naši pravi hrvatski "životni glumci" ne padnu u gadnu – *shizofreniju,* kao neprekidno dvojstvo ličnosti?! E, sad, čudo je to jedno, kako se to neke individue doslovno preko noći premetnu-pretvore u nešto apsolutno drugo, pa od dugotrajne socijalističko-komunističke *gusjenice* postaju – pravi hrvatski *leptiri!* Ta je biološko-političko-ideološka preobrazba upravo zadivljujuća i gotovo fantastična. Trebalo bi strane biologe na to upozoriti kao na svojevrsni znanstveni – kuriozitet, te bismo i po tome postali poznati u svijetu (fantastike). Ali ovo pišem ipak radi nečega drugoga:

Napadajući me beskrupulozno u svom napisu Stipčević želi *pobiti* neke moje navode o uništavanju knjiga u našim knjižnicama. Ali, kako? On nema potrebe da moje navode ospori *argumentima* (premda je već javnost upoznata i preko radija o slučajevima Leksikografskog zavoda, Korčule – i za moj slučaj pred sudom za to!, Slatine, Velike Gorice, Požege itd.), nego ide za najodvratniju diskvalifikaciju mene osobno, te pored ostaloga piše i ovo:

"Drug Kangrga nije vidio dim iznad zadarske vojarne (?), *nije vidio ni ono što su njegovi istomišljenici radili u Vukovaru."*

Dakle – "njegovi istomišljenici"! Proizlazi – pa neka to javnost upamti i ima u vidu, kad Kangrga kritizira uništavanje knjiga, – da je taj Kangrga istomišljenik s Miloševićem, Šešeljem, Arkanom i svim ostalim "četnicima" koji su uništavali Vukovar, Dubrovnik i druga mjesta po Hrvatskoj i BiH?! Odakle pravo tom zajapurenom Stipčeviću na taj i takav bjesomučni bezobrazluk?! Koliko je taj najnoviji "pravi Hrvat" (a baš primjereno pokazuje i potvrđuje to svoje "pravo hrvatstvo"!) duboko impregniran svojim staljinističkim duhom (vraški je nekima teško izići iz te dugotrajne "glumljene" natopljenosti tom ideološkom skramom!), najbolje se vidi po ovom "dražesno lijepo formuliranom" stavu:

"I nije nimalo slučajno (!) da je taj njegov (Kangrgin, op. p.) članak objelodanjen upravo ovih dana (!), kada je u Srbiji i formalno fašist (!) Vojislav Šešelj dobio jednu od najvažnijih funkcija u državi."

Eto ti ga na! Taj vražji fašist Kangrga, koji stalno komunicira sa srpskim fašistima i čini im *pravovremenu* propagandu, napadajući u "pravo, dobro tempirano vrijeme", pa to i "nije slučajno" (koliko su se ti staljinističko-ideološki stereotipi duboko "zabili" u neke glave, da se čovjek zaprepasti!), to uništavanje knjiga u hrvatskim knjižnicama! Taj je Stipčevićev bezobrazluk doista dirljiv u svojoj gnjusnosti, kad on nešto dalje nastavlja:

"... treba zamagliti priču i skrenuti pozornost na Hrvatsku, gdje fašizam već caruje! *Tu je poanta Kangrgina članka, a ne u njegovoj brizi za položaj knjige u Hrvatskoj."*

A onda još na kraju toga paskvila Stipčević zaključuje:

"... trebao je (Kangrga, op.p.) 1991. i 1992. reagirati..." itd.

Ne znam gdje je to bio i što je radio, kao i gdje – a da to nitko u Hrvatskoj nije nikako primijetio – javno reagirao Stipčević tih godina protiv srpske agresije na Hrvatsku?! Sumnjam da se on tada usudio reći jednu jedinu riječ protiv toga ili o bilo čemu, jer je tada još postojala Jugoslavija (baš "njegova socijalistička", u kojoj je tako odlično živio!), te je on iz prikrajka čekao "rasplet događaja". Ovdje pak, ne radi Stipčevića, koji se inače "brine za knjigu", ali ništa ne čita, nego radi javnosti upućujem svakoga koga to interesira, da pogleda što i kada je Kangrga pisao tih godina (1989-1992) u knjizi *Izvan povijesnog događanja (Feral Tribune,* 1997, Split, naročito stranice 154-189). Bilo bi predugo ovdje to navoditi!

U vezi s ovim problemom uništavanja knjiga u Hrvatskoj, o čemu sam opširno pisao u nekoliko navrata, postavlja se međutim – mimo ovih i ovakvih stipčevićevskih i svih drugih invektiva – *jedno jedino osnovno i relevantno pitanje,* koje bi glasilo: da li se hrvatsko društvo danas, na kraju 20. i na početku 21. stoljeća, mora ili smije *uspoređivati* s najgorim barbarskim, kulturocidnim činima u historiji čovječanstva?! Koji i kakav je to onda *kriterij* (i što se time postiže?), ako se pritom pozivamo na to da je bilo i – *gorih stvari* od nas? I kuda nas to onda može odvesti? Tu leži srž pitanja o kojemu se ovdje raspravlja. Stipčeviću je, kao što je vidljivo, najvažnije "pronaći" te barbarske čine samo kod "komunista" (pri čemu je za njega samo po sebi razumljivo da je taj "njegov" staljinizam u teoriji i praksi – komunizam jako zgodno!) i Srba, pa navodi samo takve slučajeve! Idući tim tragom mogli bismo, međutim, početi već od Starog vijeka, gdje se nailazi na drastične primjere uni-

štavanja ne samo knjiga, nego i hramova i kulturnih svetinja prve vrste. I što sad? Čemu bi to služilo u ovom slučaju, i o čemu je tu uopće riječ?

Postavlja se, naime, pitanje: mora li kontinuitet razvitka (sada prema vani) slobodne i osamostaljene Hrvatske, pri kraju prošlog i početkom ovog stoljeća teći tokom ovih navedenih barbarskih, brutalnih i destruktivnih zadiranja u samu srž duhovne baštine proteklih stoljeća ne samo Hrvatske, nego i čovječanstva u cjelini? Smijemo li, naime, navođenje tih drastično antiljudskih i antiduhovnih primjera u historiji uzeti kao "opravdanje" za vlastite čine danas?, ili pak kao svojevrsnu "utjehu" ("ne činimo samo mi takve stvari, vidite!?"), ili čak – ne daj Bože – kao uzor? Ako ne, čemu onda navođenje sličnih slučajeva i primjera, tj. zločina drugih, koji su upravo zorni primjeri antiintelektualizma, antikulture i antiduha? Kao *isprika* – za što? Za vlastito uništavanje "nepodobnih knjiga"? Koji je kriterij i za taj atribut? Pa, ipak, čak i tu postoji neka (da li "velika" ili "mala", to je svejedno?!) razlika općenito u tome, što se neka uništavanja kao "nužna popratna pojava" događaju u ratnom, a neka i u mirnodopskom stanju, iako i jedna i druga podliježu *najvećoj osudi,* i to po principu progresa, ljudskosti i duhovnosti, najopćenitije rečeno. *Knjiga* – u ovom slučaju pisani dokument prve vrste i, kao što bi rekao Krleža, "kutija olovnih slova" u novo Gutembergovo doba Europe sačinjavaju *sâm temelj* (i svestranu mogućnost) onoga što se naziva civilizacijom i kulturom kao *djelima duha* i rezultatima čovjekova *stvaralaštva.* A to spada u ono bitno što čovjeka čini ili može da učini – čovjekom. Čovjek je, naime, po svojoj biti civilizacijsko i kulturno, dakle duhovno biće, ili suprotno tome, ako to još nije, onda nije dospio do realizacije svoje vlastite čovječnosti kao svoje biti ("nije sama sebe još izgradio do nivoa čovječnosti", ali se onda time ne treba još i – ponositi ili "podičiti"!).

Za kraj još samo ovo: nakon ove polemike, a posebno nakon moje kritike uništavanja knjiga po Hrvatskoj, među čitateljima *Vjesnika,* pojavilo se pismo gospođe prof. Đurđice Jureša, bibliotekarke, pod naslovom: *Akademik Kangrga brani knjige na srpskom, ali nije izustio ni slova dok su gorjele hrvatske knjige.*

Zahvalio sam gospođi Jureša na tome što me je "promaknula" u akademika, ali sam za čitatelje *Vjesnika* koji su to možda pročitali naglasio da ja nisam akademik. To mi je, doduše, prije kojih tridesetak godina bilo ponuđeno, ali sam odbio ući u Akademiju. No, ukazao sam na ovo:

vidim da je gospođa Jureša, poput svih pravih Hrvata, zaljubljena u Srbe i Srbijance, pa dosljedno tome *više misli na njih,* nego na Hrvate! Naoko je to samo pravi paradoks, ali ne, to je čista činjenica! Taj je altruizam, doduše, za svaku pohvalu, ali ipak, u tome ne bi trebalo – pretjerivati! Ipak je, naime, bolje najprije misliti – *na Hrvate!* Naročito u ovom i ovakvom slučaju!

Neposredno prije ovog prošlog rata (koji se – vrlo interesantno i svakako simptomatično – ni od strane hrvatske, ni od strane srpske *vlasti* nije proglasio, ni imenovao – ratom?!, ali to je činjenica!), negdje oko 90-te godine (vidi o tome istu knjigu, a posebno članak *Grizemo vlastiti rep*) u jednom sam članku napisao "heretički stav", kako Srbi i Hrvati, po nekom čudnom historijskom *usudu* (koji do sada još nije a trebao bi da bude objašnjen, jer zadire u samu srž tog "bratskog odnosa") – *ne mogu jedni bez drugih,* pa u toj svojoj neprekidnoj *antitezi,* u tom svojem historijskom "bratskom", da ne kažem "zaljubljeničkom" zagrljaju, stalno potežu jedni druge za dokaz sebe, u neprekinutoj "komparaciji", dakako, *naročito po zlu.* To dolazi čvrsto do izražaja posebno onda, kad ih njihovi vođe i voždovi – snažno poticani i pomognuti od pravih "nacionalnih intelektualaca" (što je inače drveno željezo!) – trebaju kao neposredno sredstvo ili puki izmanipulirani objekt nacionalno-plemenskog okupljanja u "jedinstvo svojih naroda", koji onda u propagandi tih intelektualnih mešetara postaju "nebeski narodi", iznad kojih je "samo bog" – i to naravno za svoju vlastitu moć (vladanja ljudima) i jako opipljive materijalne interese i notornu pljačku tih svojih "dragih i svetih naroda" (a onda taj narod lako postaje obična rulja ili – kao što bi to rekao Njegoš – "pučina je stoka jedna grdna"!). I to – "pali"!, da ne može bolje! Zato kad Srbijanci i Srbi uništavaju hrvatske knjige, ali i ne samo knjige, nego štošta još, onda smo mi Hrvati odmah "sretni", jer imamo snažan *alibi* za naše vlastito uništavanje knjiga, i koječega još (na primjer: preko dvadeset hiljada srpskih kuća po Hrvatskoj!).

Trebalo bi što prije, tj. odmah, tu i takvu pretjeranu hrvatsko-srpsku "ljubav" i tu nepresušnu neprekidnu uzajamnu komparaciju (ovu nerazdvojnu upućenost jednih na druge, naročito po zlu) konačno ukinuti i prevladati jednom zauvijek, *uputiti se na same sebe* i pogledati se "u špiglu" direktno, a ne indirektno preko Srba i obratno, kako bismo napokon spoznali: što mi to sami po sebi i za sebe zapravo – *jesmo?* Već bi zbilja bilo dosta ove stoljetne hrvatsko-srpske lakrdije, koja svagda

iznova vodi oba naroda ("plemena") samo u krvoproliće, zločin i na rub katastrofe!

A *gdje i od koga je gđa Jureša čula i dočula, i tako točno detektirala*, da "Kangrga nije izustio ni slova dok su gorjele hrvatske knjige", to ja ne znam?! Ona je, doduše, bibliotekarka, a valjda se smatra i intelektualkom (?), što dakako ne mora povlačiti za sobom i ne mora značiti da samim time i čita knjige (bar one kritizirane?) i članke – recimo i Kangrgine – pa zato revnosno, kao prava Hrvatica, gleda samo hrvatsku televiziju i čita samo prave hrvatske državotvorne novine, koje nju "dobro i točno informiraju o svemu"!?

OBAVEZUJE LI USTAV (REPUBLIKE HRVATSKE) SVAKOGA GRAĐANINA?

Formulacija ovoga naslova obično se naziva retoričkim pitanjem. Retoričko je pitanje takvoga karaktera, da se već u njemu ili iz njega samoga naslućuje odgovor, ili je taj odgovor već sasvim naznačen i prisutan. Međutim, ja smatram da ovo *nije* retoričko pitanje, u kojem bi se već nalazio, recimo: potvrdan – odgovor. Zato sam to pitanje i postavio, i to na određeni način: na njega bi se – s obzirom na realitet i praksu u njemu – moglo i moralo, naime, ako imamo u vidu navedenu dimenziju, odgovoriti upravo – *negativno,* tj. odrečno. Čini se, naime, da taj Ustav *ne obavezuje* svakoga u Hrvatskoj, te je tu na djelu jedan ne samo ozbiljan, nego upravo bitan, krucijalan problem za ovo društvo! A taj problem (možda bi bolje bilo reći: ta *činjenica!)* zadire u samu srž našega svakidašnjega građanskog i političkog života. Zašto i kako? Zato i tako što se taj Ustav kao temeljni i vrhovni zakon jedne zemlje, na kojemu se izgrađuje *čitav pravni sistem* odozgo do dolje, ne respektira čak ni od strane vrhovnoga političkog predstavništva (tj. u Hrvatskoj od Sabora kao parlamenta), pa se on ukida i gazi nekažnjeno na najbrutalniji svima očiti način.

Pođimo odatle: čak i u tuđmanovsko-hadezeovskom Ustavu zapisan je naime *članak 39* (da se ne govori i o drugima, koji ga dopunjuju i potvrđuju!), koji govori kao o *kažnjivu djelu* (koje se kao takvo mora

naravno odmah i po *zakonu procesuirati,* inače nema sâm po sebi nikakva smisla!) o raspirivanju rasne, nacionalne, vjerske, spolne itd. *mržnje.* Kao najviši zakon neke zemlje mora se Ustav bez ikakve iznimke doslovno poštivati. Međutim, to za Hrvatsku *danas ne važi!* Zato sam smatrao da ovo pitanje treba i postaviti. Evo, zašto:

Na izradbi tog tuđmanovsko-hadezeovskog Ustava RH radio je, pored ostalih, nitko drugi do li gospodin Vladimir Seks! (Za čitatelje koji ne poznaju toga gospodina: on je jedan od stupova Tuđmanove vlasti i danas predsjednik kluba stranke HDZ-a u Saboru, i glavni "faktotum" svih hadezeovskih "poteza" u hrvatskoj politici). Da, pa što onda s tim?! Taj isti g. Seks – u bivšem "socijalističkom" sistemu jedan od boraca protiv tzv. "verbalnog delikta", a sada njegov "njegovatelj" – na mitinzima po Hrvatskoj, protiv sadašnje vlasti od 3. I. 2000. g., a u organizaciji njegove "stranke opasnih namjera", na nedopustivo arogantan način proziva aktualnog predsjednika Republike Hrvatske g. Stipu Mesića, kojega javno naziva – *Stevan* Mesić! V. Seks morao bi sada po tom istom "njegovu Ustavu", koji je na snazi još uvijek, i bitno nepromijenjen, *odmah biti kažnjen* po navedenom članku Ustava, zbog javnog izazivanja nacionalne mržnje! Osim toga morao bi biti i posebno kažnjen zbog javnog vrijeđanja predsjednika Republike! A svi i u vlasti i sâm predsjednik nakon toga – *šute,* kao da je sve to posve normalno, i nikome ništa! Pa se postavlja pitanje: u kakvoj mi to državi živimo?!

Zatim se događa to, da u samom Hrvatskom saboru jedan njegov zastupnik – koji je biran "po ključu" kao predstavnik tzv. "dijaspore" iz susjedne države (BiH), što je uveo Tuđman da dobije što više glasova iz Herceg-Bosne, a zove se Ljubo Ćesić-Rojs (nekadašnji šofer kamiona), umjesto da bude protjeran iz naše zemlje ili kažnjen, – na najgrublji način u samome Saboru proziva, kako on tamo viče, "trećinu zastupnika Sabora Republike Hrvatske, i optužuje ih da su "četnikuše", zetovi četnika i Srbi, *a da nitko na to ne reagira dostojno,* i kaže mu da se pokupi doma odakle je i došao! Ni tu za takve *Ustav ne važi,* i svatko ga može gaziti naočigled sviju, kao da se ništa nije dogodilo, i to posve nekažnjeno! Zato ovdje za ovaj slučaj koji prelazi sve granice dopustivosti valja naglasiti: samo u ustaškoj vlasti nekadašnje NDH (1941-1945) bilo je ne samo moguće i normalno, nego se to smatralo "onim hrvatski najboljim", da se tako govori o Srbima u Hrvatskoj, i da se oni nemilosrdno ubijaju i odvode u logore (kao što se to na svoj način onda ponavljalo

nekažnjeno i u doba vlasti Tuđmana i deklariranog ustaše Gojka Šuška). Pa, onda taj saborski zastupnik vjerojatno smatra da je i dalje na snazi ili onaj NDH-ovski, ili nedavni tuđmanovski Ustav (a čak bi kao što rekosmo i po njemu morao biti procesuiran!), prema kojem i na osnovi kojega može danas u ovoj zemlji pljuvati po svojim kolegama-zastupnicima u Saboru, a da nikome u ovoj zemlji ne padne napamet, da bi ga odmah trebalo ili kazniti, ili protjerati iz Republike Hrvatske, gdje takvima poput njega jednostavno – nema mjesta! Taj isti zastupnik dopušta sebi i to da udara u Saboru drugog zastupnika, s "kojim se ne slaže", jer je uvjeren da još uvijek živi i nesmetano djeluje u ustaškoj državi Hrvatskoj?!

Zatim, u vezi s tim tzv. hrvatskim Ustavom: zastupnica u Saboru Vesna Pusić, predsjednica Hrvatske narodne stranke (HNS) ne želi pristati na neistinu koja se izglasava u Saboru (a to već znaju i mala djeca u ovoj zemlji, jer smo sve to gledali i na hrvatskoj televiziji, pa postoje i knjige o tome!), da hrvatska vojska za vrijeme prošloga rata *nije prelazila granicu BiH i ratovala u tuđoj državi,* i tamo se borila protiv Muslimana, a predsjednik Sabora Zlatko Tomčić daje joj za kaznu – *opomenu* za taj općepoznati stav!

To je doista divno, pogotovu kad se ima u vidu jedan mnogo drastičniji slučaj:

Kad je pretprošle godine potpredsjednik Sabora (pazimo dobro: baš potpredsjednik!) na "svečanoj proslavi" u Bleiburgu ustaškim govorom i sav zajapuren od ponosa pozdravljao prisutne ustaše pristigle sa svih strana, a naročito iz Herceg-Bosne, te je tom prilikom naglasio da "je ovdje pala krv hrvatske mladosti", te da je upravo Bleiburg bio "osnova današnje demokratske Hrvatske" (da čovjeku pritom pamet stane!), onda taj isti predsjednik Sabora ne samo da nije smatrao nužnim i potrebnim da dade opomenu tom "zanesenom i vrlom ustaši" Baltazaru Jalšovcu, nego ga je čak opravdao, jer – "čovjek se, znate, malo zanio pred masom!", zar ne?

Da se ne nabraja dalje, jer toga ima "napretek"! Ali se ipak postavlja pitanje, pa ga građani Hrvatske i postavljaju, i to dakako s pravom s obzirom na takvu i sličnu "političku praksu" koja bode oči: je li i historijska osnova, i ideologija, i društvena i državna struktura i sâm duh u kojemu živimo danas upravo nekadašnja ustaška NDH? Jer, danas se čak i nekadašnji prokazani ustaški koljači i krvoloci u Drugom svjets-

kom ratu, koji su stradali ili bili kažnjeni (a neki su pravovremeno pobjegli pred pravdom i emigrirali, ali su se na poziv Tuđmana i njegove klike vratili u Hrvatsku, pa još i danas zauzimaju ugledne položaje u društvu i politici!) za svoje ratne zločine, ne samo žele opravdati, crkveno blagosloviti i povijesno rehabilitirati, nego se kao što vidimo, čak proglašavaju *osnovom današnje demokratske Hrvatske.* Stoga bi bilo već ne samo vrijeme, nego i nužnost čuti *od sadašnje vlasti,* izabrane na demokratskim izborima, da se konačno izjasni o toj nekadašnjoj ustaškoj, a onda i tuđmanovskoj osnovi sadašnje Hrvatske. Građani Hrvatske to već dugo očekuju, i to s pravom, te su današnjoj vlasti na izborima pored ostaloga i za to dali svoje povjerenje. Inače će nam ti nasilnici, koji po trgovima nesmetano žele srušiti postojeću vlast, i dalje brutalno i diluvijalno krojiti sudbinu našeg života, koji je već nakon Tuđmana sveden na najniži nivo. Inače možemo, kad se već o tome govori, i taj – tada samo: takozvani! – hrvatski Ustav baciti u smeće!

P. S. Upravo sam u novinama pročitao "objašnjenje" s meritorne strane, da se Ćesić-Rojsu ne može "ništa dogoditi", i da ne može biti (čak ni prekršajno!) kažnjen. Ipak, s obzirom na gornje "samo retoričko pitanje" postoji u Hrvatskoj onaj "svatko" koji je *iznad Ustava i zakona,* naročito ako je dotični i porijeklom, i duhom i po svom najdubljem uvjerenju iz "upravo proglašene" – Nezavisne Države Herceg-Bosne!

A predsjednik udruge branitelja Marinko Liović u svoj podrum-birtiju ne pušta, i to javno izjavljuje – Srbe, Židove, žene i pse! I tu taj hrvatski Ustav – "ne radi", pa te "sirove face", primitivci i izazivači javnosti postaju i ostaju u našoj zemlji danas "bog i batina" i *glavni arbitri* cjelokupnog našeg života!

KAKVA DEMOKRACIJA?

U bivšem tzv. socijalističkom sistemu jedan je visoki državno-partijski rukovodilac na kritiku njegovih političkih stavova srdito javno odgovorio: "Pa, neće nam valjda ulica određivati našu politiku!". Ja sam mu, imajući u vidu upravo dvoznačnost, tj. dvostruki smisao pojma "ulica" u političkom govoru, naročito sa stanovišta jedne principijelne socijalističke politike i pozicije uopće, isto tako javno odgovorio, kako on zaboravlja (ako je to uopće ikada znao), da su upravo ti i takvi "uličnjaci" (a zvali su se "sankiloti", od franc.: *sans-culotte,* tj. doslovno: bezgačnjaci, koji nemaju ni gaća), osvojivši Bastillu usred Pariza započeli veliku francusku revoluciju 1789. god. Paradoks, da ne kažem apsurd pri svemu tome njegovu reagiranju na taj način bio je u tome, što je taj rukovodilac potekao iz najsiromašnije proleterske zagrebačke sredine, pa je u djetinjstvu i mladosti i sâm bio jedan od takvih "sankilota"! Samo što je on – postajući političar "visokog ranga", kao što se to ne samo u nas gotovo poput stereotipa ponavlja u beskonačnost – tu svoju osobnu prošlost "posve zaboravio". Inače je "kao komunist" javno deklamirao, tipično političko-ideološki, o tom našem *proletarijatu i radničkoj klasi,* do neukusa! Zgodni su to ljudi, a ima ih kao pljeve na sve strane i u svakome mogućem sistemu i režimu. Uvijek sam govorio: da kojim slučajem Arapi ili Turci osvoje (ponovo?) ove naše krajeve, ovi i ovakvi (komunisti, socijalisti, nacionalisti, socijaldemokrati...) odmah bi se počeli klanjati Alahu, gradili bi džamije i bili bi "pravi islamski fundamentalisti" (dakle, vrlo gorljivi, pogotovu, ako bi još bili i tzv. – intelektualci!), ako bi to trebalo, a bi svakako!

Sada pak dolazimo do našega dragoga gospodina Šeksa – jer smo zbog njega napravili ovaj mali "ideološko-politički ekskurs" – i na njegovu, njemu toliko odioznu – "tramvajsku demokraciju". Riječ je u nekoliko o tome, da sam u jednom svom kratkom članku rekao, kako ljudi po tramvajima, idući s posla, kritiziraju tu tuđmanovsku vlast, ali kad dođe do izbora, onda nepogrešivo ponovo biraju tu istu kritiziranu vlast, o kojoj govore najgore stvari!

I to je sad sasvim zgodno: poput našeg vajnog komunističkog rukovodioca, koji "zaboravlja" – to se tako kaže – svoju "političku bazu", gospodin je Šeks isto tako "posve zaboravio" na one koji glasuju za njega i njegovu stranku (koja čak nije ni to, nego: zajednica, po uzoru na svoju "pravu bazu" hercegovačkih plemenskih birača iz druge države, koji odlučuju sudbinu Hrvatske iz svoje tzv. dijaspore!) A možda g. Šeks i nije na njih zaboravio, jer na njih nije nikada ni mislio, pa on misli da ti "tramvajski ljudi" ni ne spadaju u tu njegovu demokraciju, jer "neće nam valjda tramvaj određivati našu politiku", zar ne?! To je – kao što kažu Zagrepčani – "za krepati", kako se taj naš (ne samo politički, dakako!) "mentalitet" reproducira po liniji tog bahatog zapravo stereotipa, te se u nas mijenjaju samo značke na kapama, a sve drugo ostaje – Bože dragi – uvijek jedno te isto! Gospodin Šeks, naime, misli samo na onu "pravu" avionsko-helikoptersko-BMV-ovsko-mercedesku demokraciju, i pritom ima svakako pravo, sve dotle dok njega i njegove iz HDZ-a ta ista tramvajsko-uličarska demokracija bira ili ne skine s vlasti! Čini mi se da g. Šeks u svojoj bahatoj i gorljivoj brzopletosti, da bi mene tobože "ponizio" u jednom trenutku, ne zna što govori? A to nije dobro ni za njega, ni za taj njegov HDZ, jer ljudi će nakon toga svakako pitati: "Kako od nas očekuje glasove na izborima onaj koji nas ignorira kao bilo kakvog političkog faktora, pa nas pritom još i s visoka vrijeđa?"

No, kao što je onaj "komunist" bio "pravi" predstavnik proletera i te od njega "obogotvorene" radničke klase nekada, tako sada g. Šeks postaje – kao što vidimo "iz priloženoga" – pravi predstavnik ni manje, ni više nego – *demokracije u Hrvatskoj!* Pa, dobro, vidjet ćemo to i na sljedećim izborima, koji će ipak jednom uslijediti!

No, ovdje je riječ o nečemu ipak značajnijem od ove Šeksove ignorancije spram demokracije, jer, kako g. Šeks ne želi (ne vjerujem ipak da on to ne može?) shvatiti bitnu razliku između "dobroga Hrvata" i "dobroga čovjeka", moram ovdje za pojašnjenje uzeti jedan drugi primjer, za koji mislim da bi mogao zanimati i g. Šeksa.

Početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća izraelska je sigurnosna policija u Argentini uspjela kidnapirati poznatog nacističkog zločinca Adolfa Eichmanna, koji je bio kriv za eksportaciju milijuna Židova u koncentracione logore smrti za vrijeme Drugog svjetskog rata. Doveli su ga u Izrael pred sud za te ratne zločine. I što se događa? Eichmann izjavljuje da se ne osjeća krivim. Dobro, nije to ništa nova, svaki okrivljenik izjavljuje pred sudom to isto, pa ni Eichmann nije iznimka. Međutim, bitno je pitanje bilo i ostalo: koji su bili njegovi *argumenti* za tvrdnju o njegovoj nevinosti?! On ima jake argumente. Evo, kako oni slijede: "Ja sam bio *dobar* Nijemac, bio sam *dobar* član partije NSDAP, bio sam *dobar* i savjestan činovnik *(Beamter)* i *dobro,* čak odlično sam obavljao svoju dužnost (osiguravanje transporta za slanje žrtava u logore), *slušao* sam Führera u svemu i nikada nisam u tome zatajio, bio sam *dobar* otac i *dobar* suprug, bio sam *dobar* prijatelj svojim nacističkim prijateljima, bio sam *dobar* susjed (komšija) mojim ukućanima, i – što vi sad hoćete od mene, i zbog čega me optužujete i osuđujete?! Ja sam nevin!"

I doista, što su ti izraelski suci našli lošega ili zloga u tom Eichmannu, koji je *u svemu* bio *dobar?!* On bi za sve te svoje *dobrote,* što ih je nabrojao morao čak ne samo biti pohvaljen, nego i dobiti naročito odlikovanje (toga i svakog drugog suda u svijetu)! On je dakle *u svemu bio dobar,* pa da je, recimo, živio u Hrvatskoj, naročito za vrijeme Tuđmanove i Šuškove vladavine (ali i danas još, nemojmo se zavaravati!), on bi bio proglašen i slavljen kao *vitez* i *heroj,* pa bi njegovi istomišljenici po trgovima duž Hrvatske skandirali: "Svi smo mi – Eichmann, živio Eichmann, slavimo našega viteza!". Jedno ipak pri svemu tome kao *ono dobro* u tom Eichmannovu nabrajanju svojih "dobrota" nije bilo ni spomenuto, a kamoli istaknuto, naime: da li je on bio i – *dobar čovjek?!* To, dakako, za sebe nije tvrdio ni sâm Eichmann, a i sami izraelski suci bili su zatečeni tim njegovim "dobrim argumentima" i dokazima njegove nekrivnje, pa ako se sad zadržimo samo unutar toga – *pravnog* horizonta i u okviru čiste *jurisdikcije,* onda bismo morali doći do zaključka, da je sud osudio Eichmanna na vješanje – ni *krivog* ni *dužnog?!* A zašto je on ipak morao biti osuđen? Odgovor glasi: *za zločin protiv čovječnosti i čovječanstva!* Jer, pored svih navedenih Eichmannovih "dobrota" (a ovdje kao glavnu treba istaknuti onu, da je bio – *dobar Nijemac,* kao što je na pr. g. Šeks *dobar Hrvat,* zar ne?!) nije bilo spomenuto ili upitno, da li je bio – *dobar čovjek?!*

I sad, ne znam, kako bi se u tom i takvom slučaju pred sudom branio sâm g. Seks (koji je po struci pravnik)? Pitanje, naime, glasi: da li bi g. Seksu (i bilo kojem hrvatskom vitezu i heroju sličnoga profila s Eichmannovim) pred sudom bilo *dovoljno,* kad bi u svoju obranu *kao glavno i bitno* istaknuo da je on – *dobar Hrvat?* Pa bi se onda suci možda čak i rasplakali od ganutosti, što pred sobom imaju dobrog Hrvata a ne dobrog čovjeka, pa bi ga svakako oslobodili svake krivnje?! Možda i bi, da se sve to skupa (danas) zbiva u – *Hrvatskoj?!* Jer bi onda ovo "hrvatsko" pokrivalo i posve iscrpljivalo svako pitanje i svaki odgovor o *dobroti – dobar* Seks, *dobar* Hrvat, i što ima da se tu razmišlja dalje? Sve je rečeno i – riješeno!

No, ipak su tog Eichmanna osudili, iako se branio da je dobar Nijemac i sve navedeno ostalo dobro! Tako da bi i g. Seks možda bio tako osuđen, ako se, naime, taj sudski proces ne bi odvijao (danas) u Hrvatskoj! Jer bi ostalo bitno pitanje upravo te razlike o kojoj govorimo između određenja: *dobar* Hrvat i *dobar* čovjek, pa ako sada to *poistovjetimo,* onda bismo bili i ostali na stanovištu i u horizontu *nacionalizma* ili *nacizma* bilo kojeg tipa!

Ako pak sada još i takvu poziciju podmetnemo pod pojam *demokracije,* pa pojam "dobroga Hrvata" *kao takvoga* proglasimo demokratom, onda se zaista postavlja pitanje, o čemu mi to govorimo?! Jer, demokracija govori o (dobrom ili lošem) *građaninu,* a ne ni o dobrom, ni o zlom *Hrvatu!*

NACIONALIZAM ILI DEMOKRACIJA

Tako stižemo do naše osnovne teme, o kojoj se dosada raspravljalo s raznih aspekata. Na tu temu svojedobno sam prije nekoliko godina vodio u novinama polemiku s *Vladimirom Seksom,* tadašnjim potpredsjednikom sabora za vrijeme Tuđmanove i HDZ-ove vlasti u Hrvatskoj. Želim ovdje ostaviti nepromijenjenim moj tekst iz te polemike, ujedno kao svojevrsni dokument jednog vremena, u kojemu su zemlju "pojeli skakavci", a na sve se strane deklamiralo o – demokraciji, te se i ta Šeksova stranka zvala i još zove "demokratska zajednica". Osnovno pitanje što se provlačilo kroz tu polemiku, a koje u nas ostaje otvoreno do današnjeg dana, bilo je: kako se to nacionalizam – koji je bio i ostao prava i jedina osnova ne samo te stranke, nego i cjelokupne politike, a još i više "prava aroma" tog "zakašnjelog" duha, što se uvlači u sve pore našeg svakidašnjeg života.

Poznati suvremeni njemački filozof-antropolog Helmuth Plessner nakon Drugog svjetskog rata objavio je knjigu pod naslovom *Zakašnjela nacija (Die verspätete Nation)*, u kojoj je svojom antropološko-historijskom analizom čak i samu Njemačku nazvao tom "zakašnjelom nacijom"! A što bismo mi za ova naša plemenska ustrojstva "zajedništva", koja vuku korijen po mnogim svojim bitnim crtama još iz gotovo prethistorijskih vremena mogli ili morali reći za "naš stil" života, ako ga usporedimo s tim Plessnerovim analizama i antropološkim zaključcima, do kojih je došao za svoju Njemačku unatrag stotinu i više godina eu-

ropskog "zakašnjenja". A to su upravo oni uvjeti našeg života, u kojima se danas još mora voditi polemika s jednim takvim predstavnikom "zakašnjele nacije", kojoj se onda još pritom želi "prilijepiti etiketa" demokracije?!

Tako je ova polemika tekla ovim tokom:

Gospodin *Vladimir Šeks* napisao je (da li on sâm, ili mu je netko pritom "pomagao", to ne znam?!) i u *Novom listu* objavio poduži napis pod naslovom *Filozof Kangrga ili zlovolja na djelu,* kao odgovor – polemiku na moj članak *Hrvatska domoljubna etika nije dostojna čovjeka.* G. Šeks je u tom napisu iznio štošta-koješta, pa je onda sve to tendenciozno izmiješao, kako bi me tobože kompromitirao u javnosti. Kažem "tobože", jer ta javnost (koja čita baš taj *Novi list,* a ne neke druge novine) čita moje napise i zna što taj Kangrga piše i misli. Što se, dakle, toga tiče, čini mi se da g. Šeks ide u – prazno. No, javno prozivanje traži i javni odgovor, te sam obavezan to i učiniti. Budući da je napis g. Šeksa toliko pak izmiješan, valja ići nekako po redu.

Ovaj uvod napravio sam zato, što bi – bar tako mislim – bilo svakako "nezgodno i neprimjereno", kad bi na pr. g. Šeks – čak i time što je na vlasti – otišao recimo u Institut "Ruđer Bošković" u Zagrebu, pa počeo njegove suradnike podučavati o nuklearnoj fizici. Tko zna, možda se i to dogodi, ali riječ je o ovome: gospodin Šeks, koji je po struci pravnik, želi mene kao filozofa-etičara podučavati u etici, te se čak usuđuje sprdati mnome, jer da naravno "nemam pojma" o osnovama etike kao etike! To je ipak previše!

Svjestan sam toga da se g. Šeks ne da i ne može ni u čemu podučiti, ali radi javnosti moram ukazati na to, da on sâm nema pojma ni o samoj srži etičko-moralnog fenomena. Taj je fenomen, najopćenitije rečeno, naime, moguć samo u rasponu između bitka (njem. *Sein)* i trebanja (njem. *Sollen),* dakle između onoga što jest i onoga što bi trebalo da bude. Utoliko tu nužno postoji i razlika između *znanosti* (njem. *Wissenschaft)* koja načelno govori i može da govori samo o onome što jest i što je bilo, i *nauke* (njem. *Lehre),* a u hrvatskom jeziku kaže se i *nauk,* npr. vjero-nauk), koja govori i može da govori o onome što bi moglo i trebalo da bude. I sad se g. Šeks sprda s time?! Zgodno, zar ne? Najveći i najznačajniji *etičar modernog vremena koji je razotkrio samu bit tog* etičko-moralnog fenomena i problema, njemački filozof Immanuel Kant, rekao je, kako o onome što čovjek jest može govoriti antropologija ili

psihologija (a mi bismo danas dodali: i sociologija), a etika govori samo o onome što i kako čovjek – *treba da bude.* Ovo "treba da" postaje onda ne samo za Kanta, nego i za čitavu klasičnu filozofiju sama čovjekova bit, pa se upravo ovdje nalazi onaj čuveni "kopernikanski obrat", u kojemu je kao bitno – i za naš problem ovdje bitno! – sadržano upravo to, da čovjeku nije dovoljno da se narodi da bi bio čovjekom, nego baš to: da tek *treba da* to postaje svojim vlastitim djelom!

A zašto g. Šeks želi meni ovdje "podvaliti"? Zato što je on od glave do pete impregniran – ne politikom, to bi još bilo dobro, nego – *politikantstvom!* Kako? Pa, tako što za njega pojam *doktrina* (u vezi s onim "nauk") biva za njega "rezerviran" samo za – *boljševizam!* Ma, nije moguće, g. Šeks?! A na Vaš se *nacionalizam* taj pojam ne odnosi, jer to je valjda – "znanstveni pojam"?! I sad, što je ovdje najveća bezobraština od strane g. Šeksa, on taj boljševizam kao doktrinu podmeće meni?! Po njemu, ja zastupam taj boljševizam, pa onda ne znajući što boljševizam uopće jest, on ga spaja sa samoupravljanjem, te onda ispada da je moje stanovište ni manje, ni više nego: boljševičko-samoupravno?! A time ne zna ni što je to samouprava, premda "doktrinarno" to vrlo često spominje u svom Saboru kao puku frazu za nečije uši! I da sve bude "na svome mjestu", to nam govori nekadašnji član Partije i zamjenik javnog tužitelja u "onome mraku"!

Ovdje samo usputno, da se g. Šeks ne bi i dalje brukao pred javnošću, koja doduše ni sama kao ni ona takozvana "intelektualna" također – ne zna što je to *boljševizam,* moram tek naglasiti kako to određenje važi u ruskoj socijaldemokraciji od 1903. do 1917. kao Lenjinova *većina* u partiji, a nasuprot menjševizmu kao *manjini* u njoj nakon Kongresa u Zürichu 1903. A još bi se taj naziv za partiju i odnosnu politiku mogao "produžiti" uvjetno do Lenjinove smrti 1924. O tome sam opširnije pisao na drugome mjestu, a ovdje je to dovoljno, da g. Šeks ne bi i dalje frazirao tim pojmom!

Budući da g. Šeks tendenciozno (zlovoljno?) podmeće meni u vezi s mojim određenjem "hrvatske domoljubne etike", za koji sam pokazao da je neodrživ (blago rečeno!), pa mi kao "argument" spominje borce "domovinskog rata" (što su neukusne i zlurade, tipično denuncijantske podvale kako biste narod i borce na vrlo providan zapravo način javno "nahuškali" na mene kao tobožnjeg "neprijatelja Hrvatske",valja samo ukratko raščistiti s tim, jer smo o tome već rekli ono bitno: gospodin

Šeks ne (želi da?) *razlikuje* dobrog čovjeka od dobrog Hrvata, iako to nipošto nije isto! Kao što smo već mnogo puta naglasili, da tu leži razlika između *roda* (čovjek) i *vrste* (Hrvat kao posebnost čovjeka). Tako ni Kangrga ne "odbacuje" i ne ignorira tog "dobrog Hrvata", samo što je to određenje još "prekratko" za ono "dobar čovjek" kao stanovište roda! I ne samo to: određenje "dobar Hrvat" (a zapravo ga nitko nije i ne može smisleno odrediti!) može u danom času biti – čak *vrlo opasno* u svojoj *isključivosti!* Najbolji Nijemci bili su svojedobno – *esesovci,* pa mi znamo što je to značilo, zar ne? Nemojte mi, g. Šeks, reći da u ovoj "slobodnoj i samostalnoj demokratskoj" Hrvatskoj niste nikada čuli ili čitali kako se javno govori, da su samo ustaše (bivši i sadašnji, koje neki nazivaju – nastaše) – "pravi Hrvati", ili da su Hrvati ustaše, te bi nekom logikom ispalo da su upravo ustaše ti "dobri Hrvati"!? Ja se, na primjer, s time ne bih složio, a za Vas ne znam? Ali Vam želim reći kako ta tzv. hrvatska domoljubna etika (što inače "lijepo zvuči"), zato nije još dostojna čovjeka, kako sam to stavio i u naslov spomenutog članka, što do tog čovjeka po svom bitnom smislu i aktualnom sadržaju *do čovjeka nije doprla!* A kad smo već spomenuli Kanta, upravo on *u moderno građansko doba* (u kojemu se otvara horizont mogućnosti te i takve *moderne demokracije),* najjasnije dospijeva do nivoa tzv. *univerzaliziranja etike,* time što se sada govori i može govoriti o čovjeku *kao* čovjeku, a ne više o Nijemcu, Francuzu, Talijanu... pa ćemo dodati i Hrvatu itd. A tek time ta *etika* nakon čitave historije (prije svega europske) filozofije dospijeva do svog – pravog "predmeta"!

Nakon ovoga želim ovdje upitati g. Šeksa: što ste mislili pod tim tobožnjim "špekulativnim pogledom iz zabiti"? Da li je Vama uopće jasno, što ste time mislili i izrekli? Pokušajmo odgonetnuti: vi sigurno *ne mislite* na filozofijski pojam "spekulativan", jer o tome nemate nikakve realne spoznaje, ni znanja! Ostaje "špekulativan", kao što to i stoji u Vašem članku, a odnosi se i može se onda odnositi na "špekulaciju". To bi značilo da sam ja svojevrsni špekulant, recimo: poput ovih Vaših hercegovačkih i ostalih (hadezeovskih) špekulanata, koji švercaju ne samo robama svih vrsta (a nekad naročito duhanom u staroj Jugoslaviji), nego i čitavom Hrvatskom kao tom "najboljom i najunosnijom robom", pa je tako čitava Hrvatska do temelja opljačkana od njih. Međutim, Vi znate da ja to nisam, kao što se i svaki može uvjeriti u to da *nikada nisam švercao svojim ili tuđim idejama!* Zato preostaje još samo ovo: "za-

bit". Tu se može misliti na dvije stvari: 1. na geografsko-ambijentalno određenje, tj. odakle potječem. Ako mislite na to, g. Seks, onda doista pretjerujete! Ja sam, naime, rođeni Zagrepčanin, te iako je i Zagreb djelomično i provincija (u odnosu na Europu), pogotovu sada kad su ga okupirali Vaši *ruralci* iz brda susjedne nam države (te su postali jedini i pravi vlasnici Hrvatske: "Imamo Hrvatsku!", to je točno pogođeno!), ipak sam odrastao u gradskom ambijentu, pa se u tom smislu ne bi za mene moglo govoriti baš o nekoj "zabiti"! Vas bi, međutim, naši pravi Zagrepčani (ako ih još ima?) nazvali "dojdek", a Zagorci "dotepenec", no možda Vi to ne razumijete, pa Vam treba "prevesti", pa znači – dođoš. Sad, ako jedan dođoš jednom "gradskom djetetu" kaže da potječe iz zabiti, onda je to, blago rečeno, neprimjereno!

Postoji i druga mogućnost, da je naime pojam "zabiti" shvaćen ovdje s Vaše strane kao oznaka "duhovne zaostalosti", jer se govori i o "duhovnoj zabiti". To bi se određenije onda odnosilo na zaostalog i ograničenog čovjeka. Ako ste pak to mislili, onda ne samo da pretjerujete, nego ste i drski, budući da bih ja Vas i sve Vaše hadezeovske "intelektualce" u duhovnom smislu mogao "staviti u džep", razumijete!? Dakle, i jedan i drugi smisao Vaše sintagme pada u vodu, pa to sebi možete zataknuti za šešir!

U vezi pak s *hrvatskim jezikom,* u čemu mi g. Seks također želi "domoljubno" podvaliti, kako bi me kompromitirao pred "hrvatskom javnošću", jer ja tobože ignoriram ili čak odbacujem taj jezik, odnosno probleme s njim i oko njega, želim njemu i svima ostalima njemu sličnima poručiti sljedeće: ja pišem javno čistim hrvatskim jezikom od svog prvog članka 1948. godine (u *Studentskom listu* u Zagrebu), pa sve do današnjeg dana, a dosada sam objavio 12 (dvanaest) knjiga iz filozofije i društvene problematike. Četiri knjige objavio sam u Beogradu (jer, ovdje nisam imao uvjeta za to), pa nikad nikome nije palo napamet (npr. u Beogradu), da bi Kangrgu upozorio, "kakvim on to jezikom piše", te mi se također nitko nije usudio dirati u moj tekst kako sam ga napisao. Ja sam, dakle, u tom Vašem kontekstu, hrvatski pisac.

Što se pak tiče "nemogućnosti" ili čak "opasnosti" pisati na čistom hrvatskom jeziku, a o tome se ("o nazivu i položaju..." itd.) raspravlja već više od tri desetljeća, htio bih preporučiti i savjetovati svim hrvatskim piscima, književnicima i znanstvenicima, neka samo na tom jeziku pišu *dobre* ili *izvrsne* romane, novele, drame, pjesme i znanstvena

djela, pa će i s njima i s hrvatskim jezikom biti sve u najboljem redu! A ove i slične *lamentacije* oko jezika samo su paravan za one koji nisu kadri napisati nešto iole spomena vrijedno na tom istom hrvatskom jeziku. Za to nisu potrebne *nikakve deklaracije,* nego samo dobra i vrijedna djela – dakako, na hrvatskom jeziku. Hrvatska kultura i pismenost to jedva čekaju!

Mene g. Šeks, osim navedenoga, pita, da gdje sam bio i što sam radio od 1967. godine?! Zagrepčani bi rekli: "za krepati!" A to ide po onoj: reci mu, da ti ne kaže! A ja bih baš g. Šeksa i mogao i trebao upravo to pitati! Naime, dok je on cijelo to vrijeme od 1967. do 1990. godine (tj. dok mu drugi nisu pripremili teren da se pojavi i kao član nove partije i kao visoki državni funkcionar) bio, ponašao se i šutio – kako bi to Krleža rekao – "ko kuje v čunu", ja sam se javno pisanom riječju i na druge načine borio protiv tadašnjeg staljinističkog sistema, pa o tome postoje čitave knjige. Kad sam pak tada oštro kritizirao ondašnju staljinističku situaciju i sve u vezi s njom, onda su me ovi "naši" *nacionalisti* tapšali po ramenu i (da ih ne bi netko sa strane pritom opazio!) šaptali mi u uho: samo nastavite tako, to je sjajno, profesore! Nisam tada, naravno, ni znao, ni slutio niti mogao predviđati, da će me kritizirajući nešto *loše* u onom sistemu dočekati nešto toliko *gore,* da to čovjek ne bi mogao ni sanjati kao najružniji mogući san poput môre! A dočekao sam ovaj Šeksov "domoljubni san", za koji sam i ne sluteći sâm pridonio "svoj udio", kad sam na svoj način i svojim snagama radio na promjeni tadašnjeg sistema, pa sad tko mi je kriv što sam dočekao – *ovo*?! A nisam siguran, da bi moglo bit još i – gore? Tko zna što nas još čeka?

No, kad me već g. Šeks "propituje", gdje sam bio i što sam radio sve te godine, onda moram biti pristojan (ne toliko prema g. Šeksu, koji sâm to nije, nego prema javnosti kojoj se obraćamo!), pa mu odgovoriti slijedeće: od pedesetih godina započeo sam sa svojim drugovima oštrom kritikom staljinističkog duha, i kao režima i kao sistema. Najprije sam to (bolje je ipak govoriti u svoje ime, pa ću reći: ja) radio osnivanjem časopisa *Pogledi* (1952-1954), zatim časopisa *Naše teme* (bio sam jedan od osnivača tog časopisa), u kojemu su se tada, od 1956-57. načela bitna pitanja "socijalizma s ljudskim likom", u smjeru demokratizacije čitava života. Tada smo osnovali i časopis *Praxis* (1964), koji je radio na humanizaciji života i radikalnoj kritici "svega postojećega", te smo odmah izazvali bijes tadašnjih moćnika (pri čemu sam stalno bio "politi-

čki nepodoban", a ta se nepodobnost produžuje i u ovoj samostalnoj i demokratskoj državi Hrvatskoj danas. To je valjda "moja sudbina", koja je već davno formulirana za vrijeme NDH, a glasi: *Links orientiert, politisch vedächtig!*, a što se tu može?!).

Vama je vjerojatno poznato (a možda ni to nije, tko zna?) da je časopis Praxis bio zabranjen 1974. god., a sigurno *ne zato,* što smo bili ti Vaši "dobri boljševici", kakvim Vi sada hoćete mene napraviti *post festum. A propos* toga, već sam naglasio da ne govorite na taj način o boljševizmu, jer se time brukate! Nakon Lenjina nastupa era Staljina i staljinizma, te je riječ ne o socijalizmu i komunizmu, čega nigdje u svijetu, pa ni kod nas nije bilo, nego upravo o – staljinizmu. Vaš bi predsjednik mogao Vama o tome nešto podrobno reći, pa ga poslušajte! A i Vi sami o tome nešto znate, niste valjda baš sve – zaboravili?

Glavni urednik *Praxisa* i ja dali smo 1970. godine interview njemačkom časopisu *Spiegel,* gdje smo otvoreno kritizirali naš i svjetski staljinizam, zbog čega smo imali ovdje neprilika, jer se to vlastima, naravno, nije svidjelo. A u vezi s *Praxisom* moram Vas podsjetiti na nešto što ovdje pišete i svjesno falsificirate, a ujedno me podučavate o tome, da ja "nekorektno navodim", što nije moj običaj. Citirali ste npr. nekoliko redaka (ili su Vaši pomagači i sufleri tako naveli?) iz mojega članka 1964. godine, a niste naveli o čemu je riječ! U njemu ja na najoštriji način (pazite: to je bilo godine 1964, ako Vam to nešto znači, pa Vi ste živjeli tada, zar ne?!) kritiziram člana Politbiroa i kasnijeg predsjednika Skupštine SFRJ, Milentija Popovića, za koju je kritiku Tito zahtijevao da budem uhapšen, jer "napadam njihove najbolje ljude", itd., ali su ga odgovorili od toga, jer su upravo očekivali nove kredite sa Zapada, a Vi znate kako to ide, zar ne?

I sad se, g. Šeks, pitam: u što sam potratio najbolje godine svoga života, da me nakon svega toga i još koječega nespomenutoga zadesio život, koji me je u toj mojoj zemlji doveo na najniže grane otkako sam radno aktivan u čitavu mojem životu?! To je pravi životni fijasko i osobna tragedija, kao što je to tragedija cijelog hrvatskog naroda. Senator starog Rima svaku je svoju besjedu u Senatu završavao riječima: *ceterum censeo Carthaginem delendam esse!,* a ja to ne bih ponovio i poželio za Hrvatsku, ali ću biti skromniji i ponoviti svakidašnju "hrvatsku molitvu", koju inače pjevaju Vaši hadezeovski pjevači: Bože, čuvaj Hrvatsku! Naravno, i od Vas, gospodine Šeks!

A u vezi s onim što slijedi, moram Vam, g. Šeks, iskreno reći ovo: ja ne vjerujem u Vašu tobožnju bedastoću, jer Vi ste ipak pametan čovjek! Vi se, doduše, ne razumijete u filozofiju, a vjerojatno ni u sociologiju, ali to ni ne mora biti toliko važno (naravno, tako dugo dok se ne želite meritorno upustiti u te probleme!)! Zašto to kažem? Pa, zato što preostaje s Vaše strane samo svojevrsna – zloća! Nastupate tada kao mali (ili možda ipak: veliki?) i nedostojni politikant. Evo, zašto: Vi se samo pravite da ne znate i da nikada niste ni čuli tako nešto kao što su tzv. *negativne,* ili ako hoćete: *one crne strane* građansko-kapitalističkog društva i sistema u cjelini! O tome su dosada napisane ne knjige, nego čitava biblioteka knjiga, i znanstvenih i beletrističkih, tako da o tome već i ptice na grani pjevaju! Svakodnevno gledamo o tome (američke i druge) filmove, koji razotkrivaju samu srž tih negativnosti itd. I sada Vi meni podvaljujete moje ne samo nekadašnje ("moji rani radovi", kažete Vi?), nego i današnje kritičko stanovište u odnosu na tu stranu građansko-kapitalističkog društva. To je – vidite, g. Šeks – s Vaše strane zlonamjerno. A da ste se kojim slučajem potrudili pročitati neke moje radove o tom pitanju, onda biste mogli doći do spoznaje, da sam ja bio, ako možda ne jedini ili prvi, ali svakako jedan od prvih u bivšoj Jugoslaviji, koji sam – kada to još nipošto nije bilo oportuno – zagovarao *uspostavljanje građanskog društva* na ovim našim prostorima. I to filozofski-povijesno produbljeno, izvedeno i argumentirano na najbolji mogući način, s osnovnom tezom, kako nam nedostaje upravo ta epoha građanske demokracije, koja se ne može naprosto – preskočiti, i otuda proizlaze sve naše teškoće i neprilike! Jedan moj članak iz 1984. godine nosi naslov *Povijesne pretpostavke socijalizma,* gdje sam kao osnovnu tezu iznio stav, da bez svega onoga pozitivnoga što sa sobom historijski i povijesno donosi građanski svijet, nema ni minimalne mogućnosti realizacije socijalizma. A jedan moj veliki razgovor (s redakcijom beogradskog časopisa *Theoria,* 1982) nosi naslov: *Bez građanskih sloboda – ni traga od socijalizma.* I da ne nabrajam! A sve je to bilo objavljeno, pa to svatko može pročitati, ali g. Šeks je dokraja bezobrazan, pa piše ovo:

"Jednom riječju, kao što on (Kangrga, op. p.) na filozofskom planu odbacuje građansko društvo, tako na političkom planu *s istim gnušanjem* (?!) *odbacuje jednim potezom demokratski i parlamentarni poredak* (!?) kao njegov *aktualni oblik* (ovo se vjerojatno odnosi na tuđmanovsku vladavinu danas, jako zgodno!, op. p.)... Misli li g. Kangrga da

je trebalo i nadalje živjeti u nedemokratskom političkom poretku, činiti zakašnjelo društvo Kubi i Sjevernoj Koreji?"

Vidite, gospodine Šeks, ovo ja nazivam najordinarnijim bezobrazlukom s Vaše strane! Ja sam 1990. godine – anticipirajući Vas, Vašeg Predsjednika i ovaj proustaški politički poredak, što ste ga uveli u Hrvatskoj – napisao i u naslov stavio ovo: "Hrvatskoj nije potreban vođa, nego parlament!", te sam svih ovih godina o tome raspravljao u svojim napisima. I sad se Vi usuđujete napisati tu svoju odvratnu paskvilu! I pritom taj nacionalističko-proustaški poredak u Hrvatskoj danas, na čelu s Vašim *vođom* (poglavarom, poglavnikom, gotovo indijanskim poglavicom), sa saborom ili parlamentom kao *pukim ukrasom,* koji poslušno provodi sve što mu taj autoritarni vladar i diktator naređuje, nazivate *aktualnim oblikom demokracije!?* Zato bi to bilo komično čitati, kad ne bi bilo toliko tragično. I trebalo bi Vam jednom zauvijek poručiti, kad još uvijek niste došli do te spoznaje (a bar biste kao pravnik to trebali znati!): Nacionalizam i demokracija po svojoj biti su – *inkompatibilni! Nema* nacionalističke (pa još k tome i ustaške, pa tko je tu lud, doista?!) demokracije, ni demokratskog nacionalizma, zapamtite to, g. Šeks! A onda još i mene želite podučavati o tome! To je lakrdija!

Kao što g. Šeks o meni kaže, da sam ja protiv samostalne Hrvatske (jer on, dakako, kao veliki pravnički mislilac i prektičar, svoju hadezeovsku vlast *poistovjećuje* s Hrvatskom i hrvatskim narodom (a da ni njemu, ni njegovom predsjedniku i vođi nijednom ni na pamet ne padne da bi samo spomenu – *građanina* kao osnovu demokracije!), tako mi ujedno predbacuje da ne priznajem ili ne poštujem hrvatski Ustav?! Ne bih na to odgovorio ništa drugo nego ovo: Staljin je tridesetih godina 20. stoljeća dao svojim "pravničkim stručnjacima" napraviti jedan od najboljih ustava u svijetu, pa je "u skladu s tim ustavom" u Gulagu poginulo preko dvadeset milijuna ljudi (i "njegovih komunista"!). I što mi sad g. Šeks gura pod nos Ustav, kad se taj od strane onih koji su ga donijeli krši svakodnevno, a u njemu nema npr. mjesta za bilo koje manjine, sve po "demokratskim hrvatskim pravilima"! Ma, hajte, molim Vas!

To su Vam, gospodine Šeks, "demokratska Potemkinova sela", znate!

Već sam ovdje naglasio, kako se g. Šeks ne bi trebao upuštati u *filozofiranje,* jer on o tome ništa ne zna! Ali, sad moram navesti opet jednu njegovu "filozofsku misao", jer to zadire ipak nešto dublje, nego što to sebi zamišlja g. Šeks. Tako on piše:

"Zaključno, g. Kangrga je barem u jednom dosljedan: kod njega je ono "drugačije" uvijek značajnije od onoga "jest"... ali baratajući njegovim instrumentarijem, zar to nije jedna "otuđena" pozicija? Kad bi svi tako ne samo filozofirali, već i organizirali politički i svakodnevni život, kamo bismo dospjeli? Taj je pristup ipak dat samo rijetkima kao što su, primjerice, filozofi od struke, ali neka onda pripaze da svoju kulu od slonove kosti ne pretvore u kulu od slonove pakosti!"

Lijepo je to i pjesnički, da g. Šeks hoće biti i malo duhovit, te se igra riječima "na pjesnički način". Stvar je, međutim, ipak nešto ozbiljnija! Zato mu najprije želim reći ovo: kad bi ono što Kangrga piše i za g. Šeksa i za sve ostale njegove bila samo "kula od slonove kosti", (samo usputno: te su nam tričarije i banalnosti pod nos gurali bivši vlastodršci gotovo pola stoljeća, i g. Šeks ni ovdje nije jako originalan, a možda mu je ta floskula "ostala u ušima" odnekada?), – onda se ni g. Šeks, ni mnogi drugi na vlasti i pri vlasti ne bi mnogo zbog toga uzrujavali! Zvučalo bi to ovako: "Pa, neka ti filozofi govore što god hoće u toj svojoj kuli od slonove kosti", zar ne? A ne znam doista, zašto onda i g. Šeks stereotipno uopće reagira na to što Kangrga piše, kada to ionako ostaje u toj kuli? To bi bilo jedno.

Drugo pak zadire malo dublje, a g. Šeks naravno toga nije ni najmanje svjestan. Nije on tu jedini. To se odnosi u ovom slučaju na čitav njegov HDZ, pa prije svega i na njegova predsjednika, koji daje osnovni ton toj politici i svemu ostalome. Riječ je, naime, o tome da nam g. Šeks ovdje eksplicitno iskazuje i potvrđuje, kako njegova i njihova opća i politička pozicija *nema nikakve osnove, ni perspektive, tj. nema nikakve idejno-ideološke platforme!* Oni operiraju od danas do sutra (a ta se operacija zove pljačka narodne imovine), a kako i u kojem smislu, to se vidi iz svakidašnjih njihovih "zahvata" u gospodarstvo Hrvatske (ili slikovito rečeno: u džepove građana Hrvatske).

No, pri svemu tome bitno je ovo: g. Šeks ne razumije, da pozicija onoga "drugačije", koju on meni predbacuje kao "apstrakciju", a koja negira i prekoračuje ono puko "jest" (bitak), *omogućuje* uopće bilo kakav, a ne samo politički život ljudi, jer se oni inače ne bi ni pomaknuli s mjesta, te bi ono "jest" bilo ne samo dostatno za taj život, nego i ono najbolje što uopće može biti. Pa, nije valjda to ova – ne daj Bože – po HDZ-u "pretvorena", skrojena i oblikovana Hrvatska *to najbolje* što se može naći ili učiniti na tom svijetu?! A ono "drugačije", gospodine Šeks, nije nikakvo

"otuđenje" (zašto ipak niste ništa čitali?), Vi, nažalost, o tom problemu ne znate ništa (možda su Vam podvalili neki od Vaših "savjetodavaca"?) – nego je riječ o tome – da se to tako najopćenitije formulira – da se stvaralaštvo kao i sâm život u svim svojim oblicima može događati i odvijati dalje *samo u dimenziji toga drugačijega* nego što već jest! Inače bi čovjek (poput životinje) tapkao u mjestu svoje puke prirodne danosti (evolucije), pa ne bi čovjekom ni postao (a on je upravo re-evolutivno, tj. revolucionarno biće!). To Vam je to, g. Šeks! Vi ste točno, pogođeno i samokritički iskazali kako svoju vlastitu, tako i hadezeovsku "perspektivu", te ćete tako i završiti! Jer, Vi je nemate! Pa, to je zapravo jako zgodno!

I napokon da se kaže: vi ipak malo, ako ne i puno pretjerujete, g. Šeks, kad *moje neslaganje* s politikom (nije to samo neka apstraktna politika, jer nije *nikakva politika,* moj gospodine, to je nečuvena pljačka onoga što je stvorio hrvatski narod – i svi građani Hrvatske – na kojega se toliko licemjerno i degutantno pozivate u svakoj svojoj rečenici! (vaše vlasti nazivate – *pakošću.* Nisam ja zato pakostan, što sve te svinjarije ne mogu "organski" podnijeti. Radije to nazovite pravim imenom – *kritika, i to radikalna kritika* ove povijesne tragedije što je zadesila Hrvatsku Vašom vlašću! Zato ću Vam objasniti naslov mojeg odgovora Vama: *preslaba* je doista riječ *"zlovolja"*, kako ste okrstili moj napis ovdje. Vi po svemu sudeći još ne "njušite" pravo raspoloženje naroda na koji se pozivate, a još manje svih građana Hrvatske, što – zapamtite bar to! – *nije isto.* Budući da je to za Vas pak isto, onda nemate pojma o onome o čemu mene i druge želite podučiti: nisu svi građani Hrvatske Hrvati, razumijete!? Dakako, da ne razumijete, ili poput Vašeg predsjednika to jednostavno – *ne želite razumjeti.* Stoga Vam preporučujem: 1. nemojte deklamirati o *demokraciji* (jer, to Vama "ne ide od ruke"), i 2. ono poistovjećivanje ukazuje na granicu, pa i skori kraj Vaše vladavine, jer demokracija ipak jednom može i mora stići i u – Hrvatsku!

NACIONALNOST NIJE I NE MOŽE BITI POLITIČKI PROGRAM

U mojemu "razgovoru" s g. Seksom nije bilo riječi o jednom problemu što se neminovno nameće u vezi s odnosom nacionalizma i demokracije. Ovdje je ukratko riječ i o tome. Još se uvijek, nažalost, nalazimo na *neprekoračenoj granici* između plemenskog ustrojstva života i društveno-političkog odnošenja, karakterističnog za razvijeni demokratsko-građanski svijet suvremenosti.

Od 90-tih godina 20. stoljeća s uvođenjem tzv. višestranačkog sistema u Hrvatskoj i samo nominalno demokratskih oblika u društveno-politički život osamostaljene Hrvatske, već na početku toga procesa, bilo je vidljivo i očito da će taj "novi" društveno-politički život u Hrvatskoj imati neke svoje specifičnosti. Nepostojanje demokratskih tradicija na ovim prostorima došlo je, pored ostaloga, do izražaja i time, što su takozvana politička opredjeljenja pomoću stranaka (partija) ukazivala na to, da smo još uvijek u jednom politički (pa onda naravno i demokratski) *nezrelom stanju svijesti i načina života.* To je odmah došlo do izražaja *samim nazivom* stranaka, što su stupile na tu tzv. političku scenu.

Naime, u prvi plan stavljena je upravo *nacionalnost* kao glavni, ako ne i jedini kvalifikativ političkoga htijenja i opredjeljenja. A nije se vidjelo – pa se to ni danas još ne želi vidjeti, jer je to još uvijek i oportuno i "politički profitabilno" – da nacionalnost kao politički program *ne znači zapravo ništa,* usprkos velikom broju stranaka s onim "H" ispred imena, i to iz jednostavnog razloga što to *protivurječi* samom pojmu poli-

tičkoga! Ili drugačije rečeno: on ostaje ili zastaje na samom *pragu politike.* Što to znači?

To znači samo to da je *politika* oblik, sredstvo i mirnodopsko oružje borbe između različitih, suprotnih, dakle i antagonističkih, često jako sukobljenih *posebnih interesa* grupa, klasa, slojeva, pa čak i profesija i pojedinaca, *unutar* nekog društva (i baš *društva,* a ne više samonikle zajednice), oblikovanog u naciju kao državu.

To je borba za prevlast u njoj i nad njom kao sredstvom za čvršće osiguranje vlastitih posebno-pojedinačnih *interesa,* a u prvom redu materijalnih. Time se država od svojih historijskih početaka pokazuje kao organ *vladavine posebnoga nad općim interesom.* I to je svagda pravi cilj i rezultat onoga što se naziva *pojmom političkoga.* Marx je bio u pravu, kad je uočivši samu bit političkog fenomena ukazao na bitnu razliku između *političke i ljudske emancipacije,* te je naglašavao da – "politička emancipacija nije provedeni, neprotivurječni način *ljudske* emancipacije". Ali se u vezi s tom spoznajom odmah nadovezuje stav, koji je neposredno aktualan za ovu našu današnju situaciju, u kojoj je država i državnost – u pravom i konzekventnom nacionalističkom duhu – gotovo obogotvorena, i to upravo u svrhu osiguranja posebnih i pojedinačnih interesa, a koji glasi:

"Granica političke emancipacije pojavljuje se odmah u tome, što se *država* može osloboditi od jedne pregrade, a da čovjek ne bude od nje *zbiljski* slobodan, što država može biti *slobodna država,* a da čovjek (u njoj i od nje, op. p.) ne bude *slobodan čovjek."* (*K židovskom pitanju).*

Kada pak *nacionalnost* postaje ideološko oružje i sredstvo vladanja u rukama određenih društvenih grupa ili pojedinaca, onda je to najbolji znak da tu *prestaje* politika i političko nadmetanje, u kojem određene snage na demokratski slobodnim izborima odnose prevagu nad ostalima, pa se društvo odmah nađe u autoritarnoj državi, autokratizmu, despotizmu i državnom teroru, koji odmah preovlađuje u svim segmentima društva. Država tada doslovno "proguta" i u sebe uvlači društvo u cjelini, pa onda to tzv. "civilno društvo" (što time postaje puka tautologija) biva stavljeno na margine života. Predsjednik takvog ustroja države i društva samo nominalno igra ulogu demokratskog političkog reprezentanta društva, a faktički je tzv. vladar, poglavar ili poglavnik, ili "vođa nacije".

Čitav taj nacionalno-nacionalističko-populistički duh najbolje je došao do punog izražaja time, što su sve "relevantne" stranke i njihovi os-

nivači smatrali *neophodnim* (što u ovom slučaju znači "demagoški" lukavo probitačnim i korisnim), da se deklariraju prvenstveno kao – *hrvatske* stranke (ili pokreti, odnosno "zajednice", tuđmanovskoga pedigrea), te je svaka "morala" ispred svog imena imati ono veliko "H", kako bi – a upravo u tome je čitav problem – zadobile povjerenje ne građana s obzirom na njihove realne posebne interese, nego *naroda* (birača). U tome se temeljito i odlično (za te i takve stranke) uspjelo, i to je bio i ostao pokazatelj zrelosti tog naroda. To još i danas ide tako daleko, da sin bivšeg pokojnog vladara – koji je sa "svojima" opljačkao i uništi ozemlju do temelja – za svoju novoformiranu "stranku" na predstojećim izborima uzima kao slogan svojega "političkog programa". "Za Hrvatsku bez brade"! A to je – "prava politički smišljena", Bože dragi! – aluzija na one "druge", koji "još uvijek šuruju sa Srbima-četnicima" s bradom! Pa, neka povjeruje tko može! Ali mi smo – "kao što se to iz priloženoga vidi" – borci za – *demokraciju?!*

Tako nacionalnost kao slogan nema čak ni elementarne potrebe za isticanjem bilo kakvoga *političkog programa* (svoje stranke, koja bi time pretendirala na bilo koju i bilo kakvu *političku* opciju među ostalim strankama i, naravno, posebnim određenim interesima), nego njihovi predstavnici *smatraju dovoljnim* da se istakne, kako su oni "hrvatska stranka"! A kakva bi inače bila: francuska, njemačka, turska ili...? Problem je, međutim, ne u tim i takvim očitim manipulatorima nacionalnim osjećajem i opredjeljenjem, nego baš u samom – *narodu*, koji se u svojim "njedrima" još nije izgradio do svoje građanske konstitucije, te mu je i sâm pojam *građanina* ostao tuđ i bitno "nerazumljiv". Tako taj "narod" postaje i ostaje objekt, treba ovdje naglasiti: *dobrovoljni* objekt takve beskrupulozne manipulacije i bitno *anti-političke* igre.

I još uvijek na izborima daje znatan postotak glasova takvim "maherima", koji su punih desetak godina pljačkali tu hrvatsku "lijepu našu", i nisu time uspjeli razuvjeriti ljude u tome, do čega su zemlju doveli i do čega im je jedino stalo!

Stoga se postavlja pitanje: kakav i koji se *politički* (a to svagda nužno znači: posebno društveni) interes iskazuje i može iskazati *nacionalnim atributom* (ukoliko nije riječ o obrani tzv. "nacionalnog integriteta" od presizanja sa strane, što se u horizontu demokratskog određenja tog pojma ne može nazvati ni *suverenitetom!)* neke stranke (partije). Odgovor daju same te stranke: nikakav! Zato je fraza uvijek ista: mi se borimo za

općehrvatski interes, te se i ostaje na toj bljutavoj, i politički besmislenoj *apstrakciji* (baš apstrakciji, u hegelovskom smislu, jer – *nema svog predmeta!*), koja ne pogađa nikoga i ništa određeno.

Kada sam u jednom svojem napisu insistirao na *rodovsko-plemenskom* karakteru hrvatskog društva danas (a što se većim ili manjim dijelom odnosi i na druge republike bivše Jugoslavije, da budemo načistu i s tim!), nisam, dakako, mislio da takvo određenje *potpuno* pokriva sve ono što se zbiva u našem društvu! Naše društvo tek se kreće u smjeru svog građansko-demokratskog oblikovanja. Ono je, doduše, još uvijek tek "na putu" izlaska iz svojih plemenskih oblika. Samo što se ti početni građanski oblici moraju što prije i što više osloboditi, što život sâm sa sobom nosi, kako bi se Hrvatska što prije bitno približila građanskoj i demokratski razvijenoj Europi. A za tim ipak teži sve veći broj građana suvremene Hrvatske, pa se može očekivati, da se u dogledno vrijeme prevlada i to još-ne-političko uzimanje i shvaćanje nacionalnosti kao političkog programa bilo koje stranke. U nužnom sve većem raslojavanju društva doći će do punog izražaja i ti *svagda realni i opipljivi* svakidašnji životni interesi do svog punog izražaja. A onda će i manipulatora nacionalnim osjećajem biti vjerojatno sve manje, nadajmo se!

BOLJŠEVIZAM – SOCIJALIZAM – KOMUNIZAM?

Upitnik je ovdje svakako neophodno potreban! Jednostavno zato, što se na ta određenja nataložilo toliko falsifikata i dezinformacija, pa i običnih – unedogled verbaliziranih – besmislica, te je potrebno upravo u vezi s našim bitnim problemom odnosa nacionalizma i demokracije kazati nešto o tome. Osim toga, posljednjih desetak godina nacionalističko-tuđmanovske vladavine (ovo je sjajno: doslovno preko noći!) postalo je pomodno pisati i govoriti (rekao bih bez pretjerivanja: brbljati!) o socijalizmu i komunizmu u Hrvatskoj, ali i općenito (pri čemu je taj "berlinski zid" postao alfa i omega svakog razgovora o socijalizmu i komunizmu!), tako da se ta plitka propaganda svela na najobičniju blasfemiju, a u blažem obliku na nevjerojatno niski nivo raspravljanja! Budući da se sve to pak događa nakon pola stoljeća života ljudi, koji su zapravo u tom tzv. socijalističkom sistemu većinom ostvarili po prvi puta bar nekakvu "životnu promociju", dospjeli do svojih stanova i kuća, kao i sigurnog zaposlenja (da se ne govori o magisterijima i doktoratima današnjih "velikih Hrvata"), postaje već gotovo bljutavo slušati te nedoučene tirade o boljševizmu, socijalizmu i komunizmu. Kako se ta "diskusija" – čak nažalost i u tzv. intelektualnim krugovima, ako se tu onda o intelektualcima može govoriti? – svela na doslovno nepoznavanje nekih bitnih historijskih činjenica, potrebno je ovdje bar ukratko se pozabaviti čitavom lepezom tog složena problema.

Valja stoga prije svega ukazati na jedan upravo *epohalni fenomen,* što se u idejno-ideološkim borbama kroz čitavo 20. stoljeće provlači poput "crvene krpe" globalne propagande na svim (političkim, ali i mnogo više od toga) stranama. Riječ je u prvom redu o tome da se tu vodi *borba za prevlast dviju velesila,* nastalih u toku 20. stoljeća nakon Oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine i kasnije uspostave i održanja (što se na Zapadu tada nije očekivalo) – Sovjetskog Saveza. On je otpočetka, a kasnije sve više postajao opasni, prije svega *ideologijski* protivnik (neprijatelj) zapadnim kapitalističkim silama, među koje se vrlo brzo i sve jače umiješala Amerika (SAD). Sovjetski je savez postao *velika opasnost* zemljama s kapitalističkim poretkom Zapada, prije svega svojom *komunističkom ideologijskom propagandom* (uz poziv na "svjetsku revoluciju"), i to naročito nakon Prvog svjetskog rata (1914-1918) u Europi, koja je nakon ratnoga komešanja i osiromašenja najvećeg dijela paupariziranа stanovništva i proletarijata u svim europskim zemljama postala "plodno tlo" za provođenje "komunističke revolucije". Zavodljivost komunističkih *egalitarističkih* parola zaljuljala je velike mase na svim stranama, a to je bila neposredna opasnost za postojeći građansko-kapitalistički poredak Zapada, ali i istočnih zemalja Europe, poznatih po svom siromaštvu i nerazvijenosti.

Bez obzira na sve moguće pokušaje zapadnih zemalja da oružanom intervencijom pomognu tadašnje procarski orijentirane i druge snage u Rusiji, jer ta intervencija jednostavno *nije uspjela* (pri čemu se pridonijelo samo još većem razaranju i osiromašenju ionako zaostale i zapuštene seljačke zemlje sve do Sibira). Zanimljivije je za naš problem ono što je u Rusiji dovelo do svega toga.

Revolucionarni pokret od kongresa tadašnje socijaldemokratske partije Rusije, održan 1903. u inozemstvu (Švicarska), gdje su se kao emigranti nalazili glavni predstavnici partije na čelu s Lenjinom, pa sve do Lenjinove smrti 1924. g. (a točnije: sve do Oktobarske revolucije 1917.) nazivao se – *boljševizam* (što dolazi od ruske riječi *boljšoj,* a znači velik, veći), jer je Lenjinova struja u toj i takvoj partiji, tada *još ne komunističkoj,* izvojevala pobjedu na tom kongresu, i to svojim *revolucionarnim programom* za djelovanje u Rusiji, a protiv onih u partiji koji su bili za *reforme* i njima primjerene politike za rušenje carskoga režima, tj. protiv – *menjševika,* koji su pritom ostali u – manjini i tako dobili ime.

E, sad, za sve bivše i sadašnje (a prije svega "naše") *brbljavce* koji bi nešto "kritički" željeli laprdati o *boljševizmu* sve do danas (i o komu-

nizmu, naravno, koji je za takve istovjetan ne samo s boljševizmom Lenjinova programa iz 1903. godine, nego ga uzimaju čak u značenju Marxova određenja komunizma, a o čemu – to bih mogao dokazati – nemaju osnovnog pojma!), potrebno je još jednom ponoviti, jer sam o tome pisao već u nekoliko navrata, i o tome postoji golema svjetska literatura, slijedeće: ti stari i "najnoviji naši" – "gorljivi antikomunisti" (sa i bez navodnih znakova, a inače mnogi među njima sa "staljinističkim pedigreom", jer su to bili kao isto tako "gorljivi" *članovi* Partije, dakako, *samo* članovi, kad je to bilo profitabilno!), sada će opet ako zatreba vjerojatno postati isto tako "gorljivi" esdepeovci (SDP), nakon njihove "jako gorljive" hadezeovske ere pod Tuđmanom kao bivšim isto tako gorljivim armijskim partijskim sekretarom JNA – nikad ništa niti čitaju, niti znaju. Tako ne znaju da taj po njima ustrajno prežvakavani *boljševizam završava, ako ne prije, a ono svakako Lenjinovom smrću 1924. godine.* Staljin je lukavo ostavio kasnije ono SKP (b), tj. boljševika, kako bi naglasio svoj vlastiti "lenjinski kontinuitet" politike i prakse, koja je bila monstruozna. Poslije toga, tj. poslije 1917. ili 1924. *nikakva boljševizma više nema,* ni teorijski ni praktički! Taj revolucionarni program ili koncept, kao Lenjinova politička platforma iz 1903. godine, realizirana je i po samom Lenjinovu uvjerenju u Oktobarskoj revoluciji 1917. god. Nakon revolucije i sâm je Lenjin – kao vrstan praktičar i u tom smislu vidovit, došao do spoznaje – koja se kasnije upravo *epohalno* potvrdila – kako se ne može *preko noći preskočiti čitava jedna historijska epoha* (kapitalizma, a da se ne govori o toj "samo formalnoj građanskoj demokraciji"!). Zato Lenjin uvodi svoj NEP, tj. "novu ekonomsku politiku", a to je zapravo značilo prije svega učiniti ustupke "starom", tj. nekim oblicima i momentima kapitalističkog načina proizvodnje, upravljanja i tome primjerenim načinima društvena odnosa, pa je time naišao na otpor u vlastitim partijskim redovima, koji su ga zbog toga oštro kritizirali. No, to je trajalo vrlo kratko vrijeme (1922-1924). Lenjin je ubrzo nakon toga umro (uz Staljinovu "svesrdnu pomoć", kao što se kasnije otkrilo, jer su ga "liječili" i na drugi svijet poslali Staljinovi poslušni liječnici). Odmah iza toga, nakon kratkog društveno-političko-partijskog previranja i oštrih sukoba unutar partije, pošto je Staljinu 1929. godine uspjelo protjerati iz Rusije svog najopasnijega konkurenta u borbi za vlast – Lava Trockoga, započinje, sada već čuvena – *staljinistička era,* koja je udarila pečat čitavu jednom stoljeću i koja traje sve do propasti Sovjet-

skog Saveza 1989. god. (a u nekim – i "našim" glavama sve do danas), iako je Staljin umro 1953. godine. *Staljinizam* – da se to još jednom kaže za sve ove brbljavce na svim, ne samo našim, stranama – nije i ni po čemu nije više bio – *boljševizam.* Što bi, dakle, još i danas imao iskazati i odrediti taj atribut "boljševički", ili "boljševik"? Odgovor glasi – *ništa,* osim u ustima takvih svagda zluradih "kritičara" i denuncijanata kao nešto, svagda neodređeno, *negativno?!* A u našim "zdravim nacionalističkim" uvjetima i načinima života smjera takva "boljševička markacija" spram pojedinaca samo na ukazivanje na "neprijateljstvo prema hrvatstvu", dakle u krajnjem slučaju – *poziv na linč* protiv onih koji bi imali bilo kakvih kritičkih primjedbi na ovo što se zbiva u Hrvatskoj poslije 1990. god. sve do današnjeg dana! To je sve skupa zapravo – odvratno, a kada dolazi s te strane – *intelektualno blato!* To bi bila jedna strana stvari.

Međutim, da bi pitanje staljinizma i socijalizma, koji se sada najčešće poistovjećuju, a vidjet ćemo zašto i kako, bilo transparentnije i bar donekle jasnije, valja ukazati na onu *osnovu,* na koju je kasnije i sâm Staljin mogao lakše i "dosljedno" nastaviti u svojoj političkoj i krvavoj praksi, tj. na ono što je on nazvao – *lenjinizmom.* Tako je, naime, i staljinizam kotirao pod firmom lenjinizma, što je svakako bilo uvjerljivije i pragmatičnije u praktično-političkom provođenju u djelo, i to na svim stranama Europe i svijeta. Naime, u martu 1921. godine došlo je upravo za vrijeme održavanja X. kongresa SKPB-a pod vodstvom samoga Lenjina do tzv. *kronštatske pobune* u Petrogradu (kasnijem Lenjingradu). Pobuna nekih radničkih vođa, prekaljenih revolucionara, i mornara izbila je – nakon dugih i vrlo uvjerljivih kritika (u partijskim redovima: Kollontajeva, Šljapnikov i dr.) *protiv partijske birokracije* i birokratskog upravljanja ne samo partijom, nego i društvom u cjelini (prije svega u Moskvi i vrhu Partije), te su pobunjenici *zahtijevali dosljedno nastavljanje revolucionarnog (Lenjinova) programa i utemeljenje sistema sovjeta,* što je zapravo bila opća socijalno-politička, dakle revolucionarno-socijalistička platforma, deklarirana 1917. godine u revolucionarnom događanju Oktobra, a isto tako Ustavom utvrđena i potvrđena kao sama srž upravo tako imenovana – *Sovjetskog Saveza!* I što se sada događa zbog tih "normalnih" zahtjeva tih pobunjenika, koji se bore za provođenje u djelo zahtjeva već provedene Oktobarske revolucije?

Lenjin uz opće slaganje i odobravanje X. kongresa partije donosi odluku da se najodlučnije i oružjem ima slomiti ta (sovjetsko-socijalistički inspirirana) pobuna radnika i mornara-revolucionara, i obračunati s pobunjenicima. Interesantno je pritom spomenuti, da su na prijedlog Lenjina i čitavog kongresa na čelu slamanja te pobune bili delegirani Trocki i Zinovjev (obojica kasnije stradala u Staljinovim "čistkama" 30-tih godina). Tada je što pobijeno, a što u Finsku prebjeglo – po nekim ocjenama koje nisu provjerene – oko 50 hiljada ljudi. Tih je dana – i to treba posebno naglasiti! – *dakle zauvijek* u samom zametku – *umrla* ne samo Oktobarska revolucija, nego i sâm državno-društveni sistem – *sovjeta* (tj. savjeta kao osnove socijalističkog uređenja društva). No, time je i sa svjetske pozornice *nestao* ne samo sovjetski, nego i *socijalizam kao takav*. Otada Staljin kao samodržac, autokrat, despot i jedan od najvećih državnih terorista svih vremena, kao i staljinizam istoga tipa – mogu slobodno započeti svoj krvavi ples uništavanjem milijuna ljudi (a među njima prvenstveno onih koji su bili uvjereni komunisti i socijalisti iz svih europskih i vaneuropskih zemalja, pa onda i naših komunista, poput braće Cvijića, Horvatina, poznatog "srećkovića" Karla Štajnera, koji se ipak nakon 20. godina vratio iz Gulaga, itd.) – dakle *u ime socijalizma* – komunizma (ili: "realnog socijalizma", koji je zaista bio – *vrlo realan* na svim stranama!).

Staljinizam u teoriji – jer, Staljin je želio biti jedini i neprikosnoveni: marksist, filozof, sociolog, ekonomist, biolog, estetičar, lingvist, itd., te je njegov spis *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu* u tzv. četvrtoj glavi *Historije SKPB-a* postala biblija za sve "pravovjerne" i ine marksiste 20. stoljeća na Istoku i Zapadu – i u praksi je zacrtao i upečatio *čitavu epohu*, pa govoriti danas još o *boljševizmu* (izvan navedena razdoblja od 1903. do 1917. g.) mogu samo *bezveznjaci i politikanti svih vrsta* (u "našem" slučaju svojom šupljom "promičbom" nacionalističko-ustaške provenijencije). Riječ je dakle o – *staljinizmu*. Tko pak želi nešto govoriti o tom staljinizmu (ako ga nije doživio i preživio na svojim vlastitim leđima i životu uopće), mora se potruditi da bar nešto dokuči, o čemu je to bilo i još uvijek je riječ! A o svemu tome postoji danas već *golema literatura*, sada i od strane rusko-sovjetskih autora, kao i od autora-komunista iz zapadne Europe.

No, tek sada počinje "druga priča" i ona – "prava stvar"! Znalo se je, naime, vrlo dobro, što je taj staljinizam (više doduše u praksi, nego u

teoriji, jer su mnogi "mislili" u dubokom tragu staljinističke "teorije", a da su bili i ostali uvjereni kako stoje na "pravim marksističko-socijalističkim" osnovama), kada se radilo o *propagandi!* Znalo se za sve, i ekonomske, i političke i kulturne (represije itd.), i općedruštvene teškoće, neprilike, siromaštvo, umiranje milijuna seljaka prilikom tzv. kolektivizacije sela, za veliku bijedu, pa i za prave strahote tog staljinističkog poretka i Staljinove strahovlade, a prije svega o staljinskim čistkama još prije Drugog svjetskog rata (Krležin susret s Titom u Zagrebu-Šestinama 1939. godine kad počinje i tzv. "sukob na književnoj ljevici" i raskrštavanje Komunističke partije s Krležom, a što traje sve do 1952. godine s Krležinim "ljubljanskim referatom" itd.). Znalo se i o tzv. *Gulagu,* o kojemu je kasnije upečatljivo pisao A. Solženjicin u svojim romanima, kao i sve ostalo! Ali nije bilo dovoljno, za neke nipošto dovoljno, to naprosto – *znati!* I ne samo to: nije bilo dovoljno znati da je riječ upravo o – *staljinizmu!* Jer, što to znači? Ništa! Ili gotovo ništa! bio je to jedan od (državno-kapitalističkih i birokratskih) sistema, kakvih bi se našlo i na Zapadu, koliko hoćeš! I upravo zato i tada stupa na svjetsku pozornicu prava političko-politikantska i propagandistička – *perverzija prvog reda,* prava ideologijski dobro (da ne može bolje!) smišljena *smicalica,* koja je zakružila svijetom kao *prvoklasna ideologijska udica:* Nije se, naime, više govorilo ili pisalo o – *staljinizmu,* sa svim njegovim poznatim i prepoznatljivim, kao i znanim *karakteristikama,* nego se taj staljinizam kao pod "čarobnim štapićem" hokus-pokus-propagande pretvorio upravo u – *pravi socijalizam* (kao "ispod čekića"!), štoviše, kako bi "bolje zvučalo", u – *komunizam!* Eto ti ga na: pravi pravcati komunizam, kao "čista roba" da ne može bolje! Time je jedna, i to *zapadna* strana, bila – kompletirana i dobro "ambalažno zapakovana"!

Međutim, ta perverzija postaje odmah i "perverzija na kvadrat"! Ima ona, naime, i svoje *naličje,* ili svoju *drugu stranu.* Nisu ni Staljin, ni njegovi "teoretičari" bili toliko "ludi", da bi taj svoj poredak, tu svoju praksu i to svoje društveno-političko uređenje nazvali baš – staljinizmom, iako je Staljin bio jedini odlučni tvorac, teoretičar i tumač toga stanja u Sovjetskom Savezu. Oni su ga naravno nazvali – *socijalizmom* (pa, sjećamo se, da smo se zajedno s Lenjinom nekada borili baš za taj socijalizam, zar ne!?). A da sve bude uvjerljivije i konkretnije, i kako bi se pridobile podrške i simpatije na sve strane Istoka i Zapada, to se imenovalo: *realnim socijalizmom* (što se moglo shvatiti i interpretirati čak

i kao "skromno određenje": "A, čujte, to je što je, više se u ovom trenutku, ili "ovoj etapi" ne može, ali svakog dana sve više napredujemo", znate, ali realno jest, zar ne?", eto, tako).

I sad su svi "imali pravo": Sovjeti, odnosno staljinisti, koji su to što imaju i što rade kao staljinizam nazvali – socijalizmom (pa već *i komunizmom*, jer je, uostalom, tako i proklamirano: sada idemo u komunizam!), a ovima na Zapadu to je vrlo *olakšalo* stvar, pa su svoju propagandu, koja je katkada poprimila stravične razmjere, kao za vrijeme *makartizma* u USA, jednostavno usmjerili na tu stranu, i svojim narodima i svima drugima *urbi et orbi* (posebno, a sve do današnjeg dana, od strane Vatikana, a u Hrvatskoj od strane svagda nacionalistički, a i proustaški orijentiranog zagrebačkog Kaptola, – koji bi možda "poželjeli taj socijalizam i komunizam", jednostavno su pokazali u pravcu Sovjetskog Saveza i njegova istočnoeuropskog "socijalističkog tabora", i rekli "Evo vam tog socijalizma i komunizma, pa si ga uzmite, kad vam se to toliko sviđa!". Tako je, kao što smo rekli, perverzija "kompletirana na kvadrat"! Samo što je ipak, bar za neke, ali ti neki uvijek su u manjini pa nisu toliko važni, ni "opasni", ostalo pitanje, još uvijek baš *otvoreno pitanje* (na koje će se kad-tad ipak jednom morati naći pravi odgovor), koje onda nitko više ne postavlja, jer to je zaboga: *passé*, zar ne, budući da bi u tom slučaju pala u vodu ta dobro smišljena antikomunistička i antisocijalistička propaganda, a o tome upravo i jeste riječ: *što je napokon s tim – socijalizmom* (u teoriji i praksi)? Da se i ne govori o tom "baukkomunizmu", kojim pojmom započinje Marx svoj čuveni *Komunistički manifest* 1847. godine. Naravno, da pri svemu tome ni Karl Marx nije mogao ostati "pošteđen", jer na koncu konca od njega i započinje "sve to zlo", zar ne!? Pa je tako i on za sve brbljavce i "dobre propagandiste" svijeta postao – *passé!*

Da ne duljimo: *nigdje u svijetu, pa prema tome ni u bivšoj "socijalističkoj" Jugoslaviji, pa dakle ni u Hrvatskoj nije bilo ni socijalizma, ni komunizma!* Na djelu je bio samo i jedino – *staljinizam!* Tu, dakle, "ne pali štos" nazivanja staljinizma ili tzv. "realnog socijalizma" sovjetskog tipa – *socijalizmom!* To neka svi ti tzv. antipropagandisti svih boja i "pedigrea" stave sebi "za uho" ili "za šešir"! I neka sami sebe ne zavaravaju ili obmanjuju time, kako je i sama "ideja socijalizma" jednom za svagda – mrtva! Oni i samoga Marxa kod nas nazivaju mrtvim, za razliku od Europe danas, u kojoj se on izučava i na univerzitetima kao jedan od

najvećih mislilaca i filozofa 19. stoljeća. Ali ne šepesamo mi samo u tome za tom Europom, nego i u mnogočemu aktualnijem od toga! A takvi će se grdno kod nas prevariti, jer će im taj (Marxov, a ne staljinistički, da se razumijemo!) socijalizam – kao što sam im to već nagovijestio prije dosta godina – "doći pod prozor", ako već i nije – jer su im dosada pod prozore dolazili samo diluvijalci s okolnih brda – i to u najskorije vrijeme. Socijalizam po svojim osnovnim zahtjevima – koji se zapravo u nekim zemljama Europe i te kako već respektiraju, pa i provode u djelo – smjera na *uređenje i razrješenje osnovnog socijalnog odnosa, a to je bitno klasni odnos* (premda bi ga naši nacionalistički "mudraci" htjeli "zaobići", i uvesti čak "novi" feudalni staleški odnos u Hrvatsku, no to je odista "malo morgen"!). Taj gorući problem suvremena svijeta, koji je dobio nove oblike s odnosom bogatstva i siromaštva, što nužno rezultira problemom svjetskog terorizma na svim stranama, postao je problemom čitavog čovječanstva danas. A upravo je Marx do u detalje predvidio kako uzroke, tako i posljedice tog kapitalističkog procesa razvitka, sa svim – danas toliko izraženim i vidljivim posljedicama, koje ugrožavaju sâm opstanak čovjeka na zemlji. Što se pak tiče Hrvatske (i ne samo nje na ovim prostorima), *pitanje odnosa rada i kapitala,* koje se tek počelo realno i aktualno postavljati, jer je dosada bilo "socijalistički" isuviše "prekriveno" i temeljito zaobiđeno, tek sada, na pretpostavkama uvođenja kapitalizma (iako ćemo to u pravom smislu još malo pričekati, jer smo sada tek na početcima "drumskog razbojništva" i prvobitne akumulacije kapitala) počinje igrati svoju *pravu igru.* Iza toga odmah se na "dnevni red" postavlja pitanje socijalizma. Pričekajmo još malo, sve će doći na svoje!

Kad već govorimo o tome, valja ukazati na ono što je samo spomenuto u vezi s Lenjinovim NEP-om, a riječ je ukratko o *nemogućnosti* preskakanja čitave jedne epohe (ne samo europskog) razvitka građansko-kapitalističkog načina produkcije i reprodukcije života, da bi se dospjelo do tog socijalizma. Kapitalizam je danas – upravo u tom smislu, a ne zato što bi iz njega pravio "glorifikaciju" – u Hrvatskoj i za Hrvatsku *historijski* (a u svojoj terminologiji rekao bih i – *povijesno!) nezaobilazno razdoblje,* koje se ne da naprosto "preskočiti," kao što se to htjelo pomoću socijalizma, te je tu bio i ostao – kao što sam ga ja nazvao – "pravi historijsko-povijesni kratki spoj", koji je rezultirao mnogim i katkada stravičnim životnim tragedijama u 20. stoljeću. U tom smislu možemo

taj naš "slijedeći" (jer ga još nemamo) kapitalizam, ako baš hoćemo, i – *nužno zlo,* ali svakako *nužno,* pa ćemo ga prije ili kasnije i imati (ne znam da li u drastičnijim oblicima, nego što su ga realno prošli narodi i zemlje Europe, jer je i tamo sve to skupa teklo, blago rečeno, "jako mučno i ljudski nedostojno"). Međutim, treba naglasiti da će to "nužno zlo" kao građansko-kapitalističko biti *svakako manje* (treba baš naglasiti: u svakom pogledu manje!) od bilo kojeg nacionalističko-populističkoga kretanja i poretka, ili pak ustaštva hrvatskog tipa, to je nesumnjivo. Socijalizam pak može se "roditi" samo u *najdubljoj unutrašnjosti* dokraja izgrađena i na vlastitim, a ne tuđim osnovama iscrpljena kapitalizma samoga. To pak ide – kao što se to lako vidi – teškom mukom i s mnogo žrtava i potresa. A možda će upravo to 21. stoljeće, na prag kojega smo upravo stupili, u koje krećemo i koje opet iznova "s velikim nadama očekujemo" (poput proslava svake "nove godine"!), biti put u razrješenje ključnog pitanja samoga kapitalizma u njegovoj srži, kako ju je analitički najdublje razotkrio i pokazao upravo Karl Marx! A s tim u vezi i same protivurječnosti *demokracije,* koja mu po mnogim bitnim momentima zapravo najdublje *protivuriječi,* iako se u mnogim glavama koje ne dopiru do biti same stvari čini obratno! Nisu, naime, kapitalizam i demokracija "sijamski blizanci", te će se i taj problem morati postaviti na dnevni red, kada dođe vrijeme i za to.

Na kraju, a u slijedu navedenog problema, valja naglasiti ovo:

Kada tzv. običan čovjek (pojam koji se uvijek iznova nameće kao svojevrsna *neodređenost,* te često postaje puka poštapalica jer se nikad ne zna, "što i tko spada pod to određenje"?), sa svojim "zdravim razumom", koji je najčešće posve "nezdrav", jer baš kao takav rijetko ili nikada *ne reflektira* ni o sebi samome, ni o drugome), govori o *komunizmu* (nekada drugačije, a sada – jer su mu to tako rekli na televiziji ili u novinama, koje, doduše, rijetko ili nikako ne čita – s "gnušanjem", naravno!), i o tim *"komunjarama"* (kako su to "na hrvatski" preveli današnji nacionalistički ideolozi i propagandisti), onda je to "po prirodi same stvari" još nekako "probavljivo", a Krist je na križu rekao i zavapio: "Oprosti im Bože, jer ne znaju što čine!", pa čak i djelomično bar shvatljivo! On siromah "ništa ne zna" (pa je čak u samo desetak godina "posve zaboravio" da mu je u onom bivšem "socijalizmu" bilo nekoliko puta bolje nego sada, i da je ljudskije živio i sigurnije se probijao kroz svoj mukotrpni život), osim onoga što mu serviraju sa strane, npr. s HTV, koja

poput pljuvačke truje sve oko sebe na najbezočniji hadezeovsko-ustaški način, tako da normalni ljudi – kojih je inače sve manje – kako kažu "dobivaju grčeve u stomaku", i sve je to nekako naravno "razumljivo", jer je to "naša hrvatska televizija"!

Kada, međutim, čitate ili čujete da o *komunizmu i postkomunizmu* na isto takav način "teorijski" deklamiraju (kao kad čovjek "popije čašu vode"), a riječ je dakako baš o *staljinizmu,* univerzitetski profesori, akademici (Bože prosti!) i intelektualci svih vrsta, pa i s "lijevim pedigreom", a kojima je k tome to i tzv. "struka", na primjer – filozofija politike, sociologija, politologija ili historija (novog vremena), onda se morate upitati ne samo o nivou tog "teorijskog i historijskog" raspravljanja nego i o pravim namjerama toga pričanja! Jer, to je onda "po svim parametrima" (kako se to deklamira veleučeno s te strane), zbilja nedopustivo niski nivo, koji gotovo zaprepaštava. Ti bi ljudi, naime, već po svojoj profesiji, a da ne govorimo o njima kao intelektualcima, morali znati, da ni toga komunizma, ni toga socijalizma i postkomunizma nigdje u svijetu *nije bilo i nema u realitetu,* osim ako je riječ o *ideji* socijalizma i komunizma i njima primjerenim teorijama. Najčudnije pritom jeste svakako to, da oni "nikada dosad nisu ni čuli za takvo nešto kao staljinizam" (!), te smo onda doista ostali na nivou tog "zdravog razuma", koji nam se svakodnevno "servira" iz novina i televizije (a današnji su tzv. mladi novinari ne samo kompletne neznalice, nego i lukavo "dobri" poslušnici svojih nacionalističkih i proustaških poslodavaca, kako na vlasti, tako i privatnih vlasnika medija).

Tako se i možemo i moramo pobojati, da će se i ti filozofi politike i ti naši "liberalni historičari" američke provenijencije također lako "rasprsnuti od zdravog ljudskog razuma" HTV-ovskog pedigrea, nedajbože?! To je međutim *obična sramota,* jer bi upravo ti i takvi intelektualci morali biti u prvim redovima – i to upravo borbeno! – gotovo prosvjetiteljskog posla na raščišćavanju te ideologijske nacionalističke demagoške magle, kako bi građanima objasnili što se to kod nas događalo pola stoljeća našeg života, i napokon tko je tko i što jeste zapravo što na ovim zaostalim i demokratski siromašnim područjima života. Ako ništa drugo – u svom vlastitom, upravo istinskom intelektualnom životu, radu i smislu vlastitog života. Inače će taj duhovni mrak trajat u nedogled! Zar tu nema ni trunke vlastitog dostojanstva i samosvijesti?!

MARKSIZAM – ŽIVA ILI MRTVA MISAO?

Nakon dosada rečenoga u vezi s boljševizmom, socijalizmom, komunizmom, a posebno sa *staljinizmom,* svakako se nameće pitanje samog *marksizma,* ili bolje: same *Marxove nauke i filozofije.* Nakon pada berlinskog zida, a kod nas nakon raspada bivše Jugoslavije, tj. čitavih ovih više od desetak godina, na sva se usta – najčešće dakako zlurado propagandistički – prežvakavala teza o smrti socijalizma i komunizma, pa je onda, posve razumljivo, i Karl Marx odmah postao *passé* i nešto u temelju prevladano! Konačno su mnogi "odahnuli", a naročito oni koji od toga istog Marxa nisu pročitali ni retka, a među njima su bili i jesu i oni koji su se decenijima busali u prsa kao komunisti i marksisti! A što se tu može?! Ali je ipak ostalo pitanje ne samo kako to doista stoji sa socijalizmom i komunizmom, a posebno s tim marksizmom? Zato se ovdje samo ukratko želim pozabaviti pitanjem: marksizam – živa ili mrtva misao?

Već smo u našem raspravljanju ukazivali na to, kako je iz raznih i već navedenih razloga bolje i primjerenije govoriti o samome Marxu i njegovoj misli, pa ćemo različite vrste marksizama u posljednjih stotinu godina za sada – ostaviti po strani.

Ovdje treba nakon prethodnog raspravljanja naglasiti još samo to da je Marxov pojam socijalizma i komunizma sve drugo samo ne neki apstraktni *kolektivizam* (poput npr. nacionalizma!). U njemu ne samo da *ne iščezava* čovjek-pojedinac (kao u staljinizmu), tj. u liku osobe i lič-

nosti (osobnosti), nego *upravo suprotno,* dolazi u prvi plan. U osnovi Marxova humanizma stoji borba za *dostojanstvo čovjeka* (a ne, dakako, za dostojanstvo *države* ili *nacije,* ili najnovije u Hrvatskoj za nekakvo dostojanstvo *"domovinskog rata")!* Mnogo se dosada na različite načine (za i protiv) pričalo – treba to baš tako reći: *pričalo!* – o Marxovu poznatom i čuvenom *Komunističkom manifestu* 1847-48), ali ga je vrlo malo njih doista pažljivo čitalo. Zato se mnogi iščuđavaju, kad im se kaže jedna kvalifikacija – koja se odnosi na samu polaznu točku i osnovu cjelokupne njegove nauke i životne preokupacije, kao na primjer to, da je Marx startao (i ostao dosljedan tome) kao *revolucionarni građanski demokrat,* a takvi nisu ni čitali, ili su jako površno i neznalački čitali, ili pak jednostavno nisu razumjeli jedan od bitnih Marxovih stavova u tom istom *Komunističkom manifestu:*

"Na mjesto starog buržoaskog društva s klasnim suprotnostima stupa udruživanje, u kojem je *slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvitka za sve."*

To je pisano u jeku građanskih revolucija u Europi na sve strane burne 1848. godine, te se Marx (zajedno s Engelsom, koji i sâm sudjeluje u jednoj od njih u Njemačkim zemljama i krajevima tog doba) uključuje u raspravu o svemu što se pred njim neposredno događa. Stoga taj navedeni stav izražava ne samo srž *građanske demokracije,* koja u Europi tog vremena zadobiva sve šire prostore i sve dublje korijene u nekim još polufeudalno ustrojenim zemljama, nego je njime iskazana *sama bit modernog europskog duha,* što ga je na najdublji način formulirao najveći filozof svih vremena Hegel. On je bit tzv. *moderniteta* kao novuma što ga je sa sobom donijelo novovjekovno građansko društvo kroz puna tri stoljeća svog uspona i napredovanja iskazao određenjem *beskonačne vrijednosti subjektiviteta,* tj. čovjeka kao čovjeka, koji je pro-izvoditelj svog svijeta i sebe u njemu, kao i *pravo subjektivne volje* na svoje puno stvaralačko i svako drugo *zadovoljenje,* te je upravo te elemente naglasio kao ono bitno u *razlici* spram starog svijeta i svih dosadašnjih društvenih i duhovnih oblika života.

Da bi se u vezi s rečenim shvatilo ono što Marx kao najbolji Hegelov učenik i kritički nastavljač usvaja od njega kao nešto nezaobilazno za razumijevanje same biti modernog (građanskog, a onda socijalističkog, koji nastavlja na ono njegovo najbolje) društva i svijeta u cjelini, valja ukazati na primjer na Hegelovu dalekovidnu i dosljednu kritiku Platona

i njegovu koncepciju tzv. "idealne države"! Ta se kritika prije svega i najdublje odnosi na ono što kasnije na svoj način neprekidno ističe Marx, naime na to što je Platon u svojoj državi podredio (i gotovo anulirao ili isključio ulogu) *pojedinca* i njegovu posebnost u cjelini države kao te "idealne zajednice", to jest što ga je "utopio" (odnosno: s njim posve *stopio)* u *apstraktnom kolektivitetu,* u kojemu se čovjek-pojedinac posve *eliminira.*

Da bismo potkrijepili ovu značajnu tezu koja upravo *čini epohu,* navest ćemo samo jedno od mnogih istih i sličnih mjesta iz Hegelove *Filozofije prava,* koje govore o tom "Platonovu bitnom nedostatku":

"Princip *samostalne i u sebi beskonačne ličnosti* (osobnosti) pojedinca, subjektivne slobode... ne dolazi do svog prava u onoj supstancijalnoj formi (misli se na sâm karakter Platonove države, op. p.) zbiljskoga duha. Taj je princip *kasniji* od grčkoga svijeta, a isto je tako i filozofijska refleksija, koja se spušta do te dubine, kasnija od supstancijalne ideje grčke filozofije." *(Fil. prava,* § 185).

Kad Hegel naglašava ono "kasnije" onda misli upravo na moderno građansko doba, u kojem do svog najdubljeg priznanja kako u duhu, tako i u realitetu, dolazi ta posebnost i pojedinačnost subjektiviteta, koji sada zadobiva tu "beskonačnu vrijednost". A to je ono bitno, na što Marx nastavlja i temeljito produbljuje u svojim djelima.

Ovdje samo usputno za konkretizaciju rečenoga: danas se nakon 2.500 godina taj (platonovski, i po Hegelu oštro kritizirani) kolektivni apstraktum u liku države (državnosti kao vrhunskog principa, kojemu treba sve podrediti, pa i sâm život čovjeka pojedinca) u Hrvatskoj glorificira i u sebe uvlači sav društveni i ljudski život sa stanovišta (hrvatskog) nacionalizma. Po tome bismo – imajući u vidu Platona i Hegelovu kritiku – sada živjeli još u starogrčko ili čak predgrčko doba, dakle u doba kad je taj i takav apstraktni rodovsko-plemenski kolektivitet bio još doista – historijska nužnost, pa ju je kao takvu filozofski recipirao još i Platon kao veliki mislilac ne samo tog doba.

Zato ovdje valja naglasiti, kako je jedan od bitnih momenata kraha i bankrota – a u najdubljoj suprotnosti ne samo s ovim građanskim duhom što ga Hegel podiže na nivo vrhovnog životnog principa modernog vremena, nego i s bitnom misli Marxove nauke – tzv. socijalizma, odnosno upravo *suvremenog staljinizma* baš to *etatističko poimanje* i prakticiranje socijalizma, u kojemu čovjek-pojedinac, njegova prava i slo-

bode, kao i njegove dužnosti kao državljanina, bio ne samo bačen u stranu kao nešto sekundarno i bitno nevažno, nego je temeljito ponižavan, nemilice maltretiran, uništavan, pa čak tretiran kao puko roblje u tzv. Gulagu, što je značilo ići ispod svega onoga što je sa sobom donio i još uvijek – bar načelno – na tome ustrajava građanski svijet u svojoj biti. U tome se pak staljinizam i nacionalizam posve *podudaraju,* te gledano s te strane (premda je to ono najmanje pri svemu tome!) nije bilo jako teško staljinistima "preko noći" pretvoriti se u gorljive nacionaliste (ako je riječ samo o – "glavama", ali posrijedi nisu bile glave, nego materijalni interesi, koristi, "društvene promocije", karijere i napredovanja). A sve to, dakako, ne samo da nema veze sa socijalizmom, nego sačinjava njegovu direktnu suprotnost i eliminaciju. Zato suprotno tome valja prije svega reći slijedeće:

U raspravi o našoj temi: *marksizam – živa ili mrtva misao?* treba već na početku napraviti – rekao bih: čak bitnu i odlučnu! – *razliku* između marksizma i Marxove nauke i filozofije. Kad bih ovdje htio početi s krajem, ili drugačije rečeno: s jednom malo drastičnijom tezom, koja ipak ne bi pogađala sve što se time imenuje, ali većinu svakako, onda bih mogao ustvrditi, kako je marksizam zato *mrtva misao,* što je (bio i ostao) – *marksizam!* U vezi s tom i takvom tezom – koja ipak u posljednjoj konsekvenciji dosta ogrubljuje samu stvar – da ne bismo ostali pri pukoj tvrdnji, treba naglasiti bar jedan argument njoj u prilog, naime da je sâm Marx rekao da on *nije marksist.* Pritom je on – na neke kritičke primjedbe sa strane s obzirom na njegovu vlastitu poziciju što se to piše i zastupa u njegovo ime još za njegova života – imao u vidu ono što je pisao njegov zet *Paul Lafargue* u Francuskoj, ali i neki drugi takozvani marksisti i socijalisti toga vremena (prije svega npr. Eduard Bernstein u Njemačkoj). Da je, međutim, Marx poživio, recimo, još koju stotinu godina, on bi se od raznih vrsta marksizama što su se pojavili unatrag stotinu godina (u teoriji i praksi, a ponajviše baš: praksi!), ne samo još odlučnije ogradio od svega toga i odrekao se marksizma, nego bi se – kao što se to kaže – prevrnuo u svom grobu!

Ovdje "u pasažu" ne mogu odoljeti tome, a da ne navedem jedan primjer, za koji sam uvjeren da bi trebao biti takav, da bar ponuka nekoga na razmišljanje, ali ne znam zašto (koji su tu pravi razlozi?) ta usporedba nikome nije vjerodostojna, a ona glasi kao pitanje):

Zašto je katolička *inkvizicija* (a to je bio naš takozvani "isusovački red"), koja je – pozivajući se i zaklinjući se na Isusovu nauku – na lomačama palila ljude i iz svojih redova, kao i druge "heretike" (vještice, na primjer, pa su te isusovačko-katoličko-pravovjerne lomače gorjele na sve strane po Europi dugo vremena), a da nikome ne padne na pamet da postavi pitanje *i same mogućnosti* dovođenja u vezu Kristove nauke (Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe, ali čak i neprijatelja) s tom *praksom* Inkvizicije? U kojemu smislu? Pa, vrlo jednostavno: *s kojim se pravom* Inkvizicija svojom "praksom" poziva na Isusov nauk? No, time bitno pitanje nipošto ne završava, nego slijedi dalje: nije li upravo praksa Inkvizicije *posve primjerena* Kristovoj bitnoj nauci? Možemo to čak pojednostavniti: Isus je naučavao upravo to, što je Inkvizicija provodila u djelo u njegovo ime, pa je i njezina praksa bila utemeljena na pravoj Kristovoj nauci?! I zašto sada svi na taj primjer odmahuju glavom kao nečim neodrživim ili gotovo smiješnim?!

Dobro! Recimo da zlodjela Inkvizicije ipak ne možemo dovesti u vezu s naukom Isusa Krista, jer napokon možemo u *Bibliji* sami pročitati što je on naučavao! A sad ja pitam: zašto se zlodjela učinjena u Marxovo ime tretiraju kao *autentična njegova* nauka i filozofija? Pa, ako i ne idemo na ta zlodjela (staljinizma kao *autentičnog* socijalizma u teoriji i praksi), postoje isto tako svakome dostupna djela Karla Marxa, pa se sve to: i ta teorija marksizma i praksa socijalizma kao staljinizma mogu vrlo – *jednostavno usporediti,* i izvući odgovarajući i primjereni zaključak! Ali to se nipošto ne čini i ne želi učiniti! Zašto? E, sad bi mogla i morala uslijediti čitava "ekspertiza", koja bi pokazala s jedne strane nizak intelektualni, nivo (dotičnih "kritičara"), a s druge strane ideološki animozitet sprama svega što stoji pod imenom Karla Marxa, iz jednostavnog banalnog razloga: taj "animozitet" ima najdublje ne samo tzv. ideološke, nego interesno-koristonosne korijene, koje nam taj Marx sa svojim staljinizmom stavlja u pitanje, e, pa nećemo tako! pa je tako bolje ostati pri poistovjećivanju Marxa i njegove autentične nauke (revolucije!), s najgorim zlodjelima što su učinjeni u njegovo ime kroz čitavo jedno stoljeće! Ali ipak nećemo dopustiti izjednačavanje Isusove nauke s tom Inkvizicijom (uz malu, "zadršku", za svaki slučaj: a možda je i trebalo spaliti te neprijatelje katoličke kršćanske vjere, tko zna, je li?!). I to bi bilo sve!

S obzirom pak na našu tezu o odnosu Marxa i marksizma, valja reći: usprkos tome što je nakon Marxa bilo vrsnih filozofa i teoretičara, koji

su znalački shvatili i produbljivali njegovu bitnu misao, i koji su se smatrali marksistima u cijelosti (a da nisu poput nekih "naših" preko noći odrekli se svega što su pisali i govorili decenijima, u javnosti, po školama i na fakultetima), ili bar djelomično (tzv. marksolozi), poput Lukàcsa, Blocha, Korscha, Gramscija, Marcusea, Adorna, Horkheimera, Habermasa itd. da ne nabrajam dalje, pa njihova djela ulaze u fundus i riznicu onoga najboljega stvorenog u tragu Marxove misli, treba pojam marksizma ipak čvrsto (kritički i analitički razložno) *odvojiti* od same Marxove bitne nauke. Stoga je u svakom slučaju bolje, točnije i pravednije marksizam *ne poistovjećivati* s autentičnom Marxovom mišlju!

Kad je pak već sâm Marx za sebe rekao da nije marksist (a u svakom slučaju i smislu – s pravom!), ondą i ja imam pravo da za sebe kažem da nisam marksist, iako sam dobro i temeljito proučio njegovo djelo (inače bih po toj istoj logici mogao i trebao reći da sam: i hegelovac, i fihteovac, i kantovac, i ničeovac, i blohovac... da ne nabrajam, a samo zato što sam studirao i proučio njihova djela, bar do izvjesne granice). Ovdje u vezi s tim treba svakako ukazati na najdrastičniji primjer s tim "marksizmom", i tu leži čitav taj problem, ali i prava historijska lakrdija, i još mnogo više od toga: *pravi pakao – i Staljin* se smatrao marksistom, i deklarirao se najboljim i jedinim pravim, autentičnim marksistom, dodajući tome još i – "lenjinistom", te su tako "veliki marksisti" 20. stoljeća bili i *Mao Ce Dong,* pa čak i *Pol Pot,* da ne nabrajamo dalje, pa vas od svega toga ne samo lako zaboli glava, nego, vas obuzme pravi strah i užas!

Ako se, dakle, želimo bar približiti naslovu naše teme, onda se njoj i može i mora pristupiti s ovim kritičkim uvidom u samu stvar. O čemu dakle želimo razgovarati? O Marxu *ili* marksizmu? ili možda i o jednome i drugome, da se vidi o čemu je riječ?!

Ja ću ovdje u vezi s rečenim pokušati ukratko ukazati *samo na neke* momente koji bi *u našem aktualitetu* mogli biti relevantni. Ako pak želimo govoriti o tome, da li je *Marxova misao i bit* njegove filozofije i nauke u cjelini danas *živa* ili *mrtva,* onda prethodno valja reći slijedeće:

MARXOVA JE NAUKA EPOHALNA MISAO DANAŠNJICE. Marx je svojim bitnim spisima, a prije svega *Kapitalom* razotkrio samu bit suvremene produkcije i reprodukcije našeg cjelokupnog života, na osnovama kapitalističkog ekonomskog i društvenog sistema, koji je danas postao, i sve više do kraja postaje – *globalan.*

Kada to kažemo, a ujedno u vezi s današnjim aktualnim postalim pojmom i problemom *globalizacije,* o rješenju kojega ovisit će po svemu sudeći sudbina čovječanstva u dogledno vrijeme, vrijedno je i svakako instruktivno podsjetiti na jedan interesantan moment: već je *Hegel* u svojoj *Filozofiji prava,* u §§ 243, 244 i 245 s jedne strane (dakle, prije Marxa) ukazao i savršeno iskazao samu bit kapitalističkog načina života, anticipirajući time ne samo Marxovu analizu – i to, što je gotovo začuđujuće, u tadašnjoj još kapitalistički posve nerazvijenoj Njemačkoj njegova vremena početkom 19. stoljeća! – a s druge strane svojom anticipacijom čitavog daljnjega kretanja, kad je izrekao gotovo "proročku" misao, da će se taj kapitalistički trend rasprostrti – *globalno!*

Kada, dakle, danas govorimo o Marxu – pa slušamo i čitamo sve te obezvređujuće ocjene njegova djela – onda moramo naglasiti za te i sve druge "kritičare" slijedeće: jedino je ta misao Karla Marxa *najdublje suvremena,* jer u njoj i po njoj živimo *svaki detalj* svojega svakidašnjega života! Prva glava *Kapitala* pogađa nas – govoreći sad metaforično – i pod našim krevetom (ako ga imamo?!) kad sanjamo naš noćni san, te nas *prati u stopu* (doslovno govoreći) na svakom našem koraku! Dakako, mi toga obično nismo i ne moramo biti svjesni, jer ne samo da to nismo ni čitali, još manje studirali i proučavali, nego i da jesmo ništa možda ne bismo ni razumjeli, poput tolikih ne samo građanskih teoretičara, nego i takozvanih komunista i socijalista, kao i vajnih *ekonomista,* koji su *Kapital* čitali i razumjeli kao *isključivo ekonomističko* štivo u najužem smislu riječi! Oni su govorili i pisali npr. o Marxovoj, marksističkoj i socijalističkoj *političkoj ekonomiji* (a da pritom nikada nisu pročitali, jer to nisu razumjeli! *podnaslov kapitala: Kritika političke ekonomije),* pa onda od Marxa nisu razumjeli doslovno – *ništa!* Da se ne govori o ovim našim današnjim hrvatskim naci-diluvijalcima, koji su i doslovno nepismeni (te nisu valjda u čitavu životu pročitali više od jedne ili dvije knjige!?).

A riječ je samo o tome, da Marx u svom *Kapitalu,* i ne samo u tom djelu, naravno, kritizirajući (građansku) političku ekonomiju kao modernu novovjekovnu *znanost* (s tadašnjim glavnim predstavnicima, engleskim ekonomistima Smithom i Ricardom na čelu, kojima odaje puno priznanje), ujedno vrši kritiku *čitave epohe* kapitalističkog načina produkcije i reprodukcije cjelokupnog društvenog i političkog života modernog svijeta *u njegovim temeljima!* Stoga njegova *kritika* političke eko-

nomije u oba ova smisla *nije više* nikakva politička ekonomija, a najmanje neko puko ekonomističko djelo, kako su ga "razumjeli" i građanski i ti tzv. marksistički ekonomisti svih boja.

Zato danas samo ti i takvi "veliki mudraci" mogu govoriti o Marxovoj nauci i filozofiji kao *pukoj ideologiji i mrtvoj misli,* jer im je jedini "argument" za tu njihovu tezu *poistovjećivanje staljinizma u teoriji i praksi s Marxovom naukom i filozofijom.* A da ih samo malo – i to javno – propitate o Marxu i takozvanome marksizmu, odmah bi se uvidjelo ne samo da nemaju pojma ni o čemu, a najmanje o Marxu, nego i taj njihov *bezobrazluk* da nisu ništa od toga pročitali, ali imaju pritom kao "iz rukava" svoje "meritorno" kritičko i ignorantsko mišljenje. Upravo se sada, početkom 2002. godine, u Hrvatskoj vodi "žestoka" diskusija o odnosu Vatikana i hrvatske države (s obzirom na tuđmanovski ugovor sa Svetom Stolicom od 1996), pa onda predstavnici zagrebačkog Kaptola, profesori teologije i urednik *Glasa koncila,* katoličkoga glasnogovornika u medijima, ono što je sa sobom donijela građanska francuska revolucija *u ime građanskog poretka,* koji ima da bude utemeljen i sproveden u djelo – a riječ je o jednom bitnome momentu nasuprot feudalnom poretku: *o odvajanju crkve od države* – proglašavaju one koji to danas zastupaju, ni više, ni manje nego – *marksistima i komunistima!* Najzanimljivije je pritom da nema nikoga u Hrvatskoj, tko bi ukazao na taj već dvjesta i više godina ustanovljeni odnos crkve i države u građanskoj državi kao takvoj!? To je, doduše, pitanje intelektualno-duhovnog nivoa i atmosfere u kojoj živimo, ali prije svega o *društvenoj klimi,* u kojoj se dopustilo da Katolička crkva "zajaši" ne samo državu, nego se nametnula kao jedini i glavni arbitar cjelokupnog života u Hrvatskoj, pa to ide tako daleko, da se i u dječje vrtiće uvodi "vjerski odgoj", tako da će se već od te dječje dobi mutiti glavice male djece, koja će onda izrasti u "prave katolike", a to onda svagda iznova (i deklarirano na sve strane) znači i u – dobre Hrvate!

Ovdje, međutim, valja naglasiti da je Marx bio najdosljedniji i najdublji misaoni nasljednik i kritički nastavljač (što mu priznaju i sami suvremeni građanski filozofi i teoretičari) velike građanske klasične njemačke filozofije (Kant, Fichte, Schelling, Hegel), te se njegova misao može shvatiti samo u tom povijesnom kontekstu. U tom je smislu ne samo Marxova, nego npr. i Hegelova misao danas *suvremenija* (jer najdublje i do same srži s tim našim vremenom komunicira), od svih današnjih

pomodnih filozofijskih – *izama,* a pod firmom tzv. *postmoderne,* koju još nitko do danas nije bio kadar *definirati,* ali su puna usta toga i tih fraza. Ovdje ću – dakako samo ukratko, jer nije mjesto za opširniju raspravu o tim problemima – pokušati "pomoći" tim današnjim "postmodernistima" svih vrsta i raspona, da im vrlo jednostavno "definiram" taj njihov postmodernizam ovako: ako je prema Hegelu (i dakako, ne samo po njemu) *moderna* ili *modernitet* misaoni i opće društveno povijesni, novovjekovni (može se kazati: građanski) napor za stavljanje i provođenje u život *čovjeka-pojedinca,* dakle čovjeka *kao* čovjeka s njegovim stvaralačkim potencijama *u središte* svekolikoga događanja, života, interesa i jedine vrijednosti, onda bi ta tzv. *postmoderna* po svojim intencijama i po samoj svojoj biti mogla biti samo – *negacija čovjeka.* I to po onoj također pomodnoj i posve nereflektiranoj i nepromišljenoj uzrečici i zapravo pukoj frazetini, koja nakon Nietzscheova "Bog je mrtav!", iskazuje svoju današnju "mudrost" svojom tezom "Čovjek je mrtav". A sve drugo tobože je jako – *živo?!* Valjda i oni sami?! Pa, što se već – ako već žele biti misaono i životno dosljedni, što se i traži od jednog istinski *kritičkog* stava, kakvu pozu takvi zauzimaju pred intelektualnom javnošću svijeta, – ne daju pokopati, imali bismo bar mira od njih?! Ali ta njihova "postmodernistička mudrost" kao puka deklamacija u prazno dopire samo toliko daleko, koliko dopire potreba za tzv. intelektualnom promocijom, ali da bi se u tom propalom svijetu bez čovjeka – ipak nešto malo i zaradilo kako bi se isto tako "postmodernistički" – *preživjelo!*

Kad smo malo prije rekli – kao metaforu – kako nam Marx još i danas "leži pod krevetom" (ili ako hoćemo: na krevetu!), želio bih malo razraditi i pojasniti tu "sliku" kao stav, jer u tome je *sama bit Marxova epohalnog otkrića najdubljih temelja svijeta i cjelokupnog života u kojemu i danas živimo.* Pokušat ću to pokazati na jednom na prvi pogled banalnom primjeru – *na pojmu stola,* što uostalom i sâm Marx uzima za primjer, ali na drugi način).

Da bismo se prethodno razumjeli, treba naglasiti da je riječ o Marxovoj spoznaji i otkriću, a onda i produbljenju tzv. *dvostrukoga karaktera robnog oblika* (što mu je omogućila upravo klasična filozofija, bez koje osnove Marx jednostavno ne bi mogao dospjeti do takvog – u biti *spekulativnog,* i povijesno najdublje promišljena – stava) – tj. do takozvane *upotrebne vrijednosti* i *razmjenske vrijednosti,* ili *jednostavno – vrijednosti.* U ta dva oblika pojavljuje se pojam – *roble.* Treba odmah naglasiti

nešto što se tzv. *zdravom razumu* nameće kao nešto ne samo nerazumljivo i nerazumno, nego i kao čista nebuloza, a to je Marxov stav, kako u pojmu robe kao (razmjenske) vrijednosti – *nema ni trunka materijalnosti ili tzv. fizičkih svojstava!* Zašto? Jednostavno rečeno: zato što ona određuje – *društveni i ljudski odnos* (pa je usputno rečeno upravo to jedini i pravi predmet – *kritike* političke ekonomije i kao znanosti i kao određenog stanja života građansko-kapitalističkog sistema kao *historijski specifičnog* načina proizvodnje i društvenih odnosa izraslih na njemu!). Ekonomisti *kao takvi* nikada nisu dospjeli do bitnog razumijevanja tog Marxova stava, pa su se kretali i dalje se kreću u horizontu tehnike proizvodnje-potrošnje unutar sistema koji za njih ostaje sâm po sebi kao takav – samorazumljiv. Zato isto tako nikada nisu misaono (a onda i djelatno, recimo kao marksisti) – *prekoračili* tu granicu do koje dospijeva i na kojoj počiva današnji svijet. Dakle, jedino u robi kao upotrebnoj vrijednosti (koju onda možemo "opipati", "držati u rukama", posjedovati i upotrebljavati na najrazličitije načine). Tako odmah dolazimo do drugog Marxova određenja u neposrednoj vezi s određenjem tog dvostrukog oblika robne vrijednosti, naime do tzv. – *fetiškoga karaktera robe i njegove tajne* (što je onaj podnaslov jednog od bitnih odjeljaka prve glave *Kapitala,* koji se obično preskače", jer tu Marx očito "trabunja" neke svoje "hegelovske besmislice", pa se to redovito jednostavno *ne čita!).*

I sada neposredno dolazimo do tog *"našeg stola",* o kojemu je bilo govora. Kad biste nekoga upitali, zna li što je to stol, on bi pomislio da ga ili zafrkavate, ili, ne daj bože, da ste malo "šenuli" pameću, te bi ubrzo otišao od vas "za svaku sigurnost"?! Stol od pamtivijeka služi u najrazličitije svrhe: od spremanja hrane i jedenja na njemu, do velikih okruglih stolova današnjice za sve moguće konferencije i diskusije za njima. U tom slučaju imamo – govoreći s Marxom – posla sa stolom kao upotrebnom vrijednošću. Međutim, a sada dolazi do izražaja onaj *drugi oblik* stola kao (razmjenske) vrijednosti, pa – kao što ovdje kaže Marx – taj stol može tada da počne plesati i skakati kao pri nekoj *spiritističkoj seansi,* te se ponaša kao da će zaplesati i skakati tako da je time potresen čitav naš život. O čemu je riječ?

Zamislite dvoje mladih ljudi koji su se neposredno vjenčali (a to se danas može ne samo u mašti zamisliti, nego sresti na svakom koraku: nemaju stana, pa u najboljem slučaju stanuju kod roditelja jednog od njih, ako naravno imaju tu sreću da im i njihovi roditelji – imaju stan,

te u tom trenutku, recimo kao podstanari, imaju samo dva kreveta i dva stolca na raspolaganju. Ali – *nemaju stola!* I tu sada taj čak još i nepostojeći stol postaje predmet te Marxove "spiritističke seanse", jer više nije riječ samo o stolu kao upotrebnoj vrijednosti, budući da ga ovo dvoje ni nemaju, nego sve drugo što tobože nema nikakve neposredne veze sa samim stolom: riječ je o neimaštini, nemogućnosti da se dođe ni do stola, a kamoli do svog stana, o nezadovoljstvu, muci, neprilici, tuzi, žalosti, nesreći, koja izaziva uzajamnu svađu, netrpeljivost među njima, optuživanje zbog "nesposobnosti" da se nađe posao... ili i obratno o eventualnoj "sreći", jer se stol možda može nabaviti, kupiti i zadovoljstvu time... Riječ je ujedno odmah o društvu i aktualnoj situaciji u kojoj se događa da nemaš novaca ni za jedan stol u kuhinji, na kojem ćeš jesti kao čovjek i spremiti jelo, kao i o nedostatku svega drugoga, potrebnoga za život. Odatle može – u ovom slučaju zbog jednog stola koji se nema – proizići velike razmirice u bračnom odnosu i svađa, kojima se katkada "ne zna" uzrok, razlog pa čak ni povod, kao i do pravih bračnih sukoba koji prijete razvodom, kao i do samog razvoda.

Pa, zamislite sad jedan mladi bračni par u krevetu uvečer (jer, krevet ipak imaju)! Umjesto da u ljubavnom zagrljaju rade ono što je u takvom slučaju normalno (i svakako potrebno, dakako!), ona se najednom sjeti stola, kojeg nemaju... a onda počinje seansa: kakav si ti to čovjek, nisi sposoban da zaradiš ni za jedan stol, na kojem bismo nešto pojeli, a kamoli za moje cipele i kaput, za koga sam se ja to udala, pa pogledaj kako izgledam i smrzavam se po tom snijegu u tim cipelama i bez kaputa! I što ću uopće s tobom?!... A onda počne i on sa "svojom seansom": pa, vidiš i sama dobro, plaća je mala, sreća da imam i taj posao, strpi se malo, odakle da smognem sredstva za taj tvoj prokleti stol i te tvoje cipele, daj se urazumi, moramo se još strpjeti malo... i tako počinju svađe oko stola i svega drugoga, čega (čak!) ni nemaju, pa gdje je tu ona "upotrebna vrijednost", koju bismo "držali u ruci"... i tako dalje?! A kao što vidimo, ipak taj stol nema nikakve veze s tom upotrebnom vrijednošću, pa je taj stol kao nekim "čarobnim štapićem" postao najednom (razmjenska) vrijednost sa svim svojim "mušicama", u kojoj nema ni trunka materijalnosti, ali ima žalosti ili radosti, pa razara bračnu tek uspostavljenu vezu... Jer, nećemo valjda reći da ta potreba, nesreća, tuga, svađa, ljubav, mržnja, neimaština, ili radost... itd. imaju u sebi i trunku materijalnosti ili fizičkih svojstava?!

A u tome što nam govori Marx je ne samo – kao što je rečeno – jedan historijski specifičan sistem produkcije i reprodukcije života novog vremena, nego čitav jedan svijet, koji je – da baš to sada naglasimo – *u biti isti onaj svijet*, koji se poput nezaustavljiva mehanizma reproducira unedogled do današnjeg dana, a kakvoga je pred sobom (a znano je dobro i iza sebe kad umre) imao *Karl Marx* prije stotinu i pedeset godina, polovicom 19. stoljeća (samo u drugačijim oblicima) i "pod našim krevetima" i iznad njih, kao i sa i bez stola.

I sada dolaze mudraci svih vrsta i opredjeljenja koji će nam tumačiti, kako je taj Marx (ovdje treba svakako "po hrvatski" dopuniti: – ta židovska komunjara i srbofil i jugonostalgičar, neprijatelj Hrvata pa nam zagađuje naš pravi i svijetli hrvatski dom, dakako!) – kako je taj Marx posve zastario, neaktualan, bezvrijedna misao 19. stoljeća, upravo mrtva misao, jednom riječju obični misaoni škart!

Već prije nekoliko godina poručio sam javno u polemici "novopečenom filozofu" i teologu, koji se "vratio u Hrvatsku da ovdje napravi reda (u filozofiji i znanosti): – Juri Zovku, neka se ne boji ni on, ni njegovi u Širokom Brijegu, jer im Marx neće doći u njihovu Herceg-Bosnu još najmanje brat-bratu pet stotina godina, ako ikada. Ovdje samo kratko objašnjenje tog stava: *Marx je mislilac građanskoga kapitalističkog sistema života i njegov najradikalniji kritičar*, pa kao takav s rodovsko-plemenskim sistemom života predhistorijskog tipa nema ne samo neposredne, nego *nikakve veze!* On je *par excellence* mislilac novovjekovne moderne Europe, te bez kapitalizma i građanskog svijeta u cjelini nema Marxa. On je razotkrio samu srž kapitalističkog mehanizma, po kojim se bitno nepromjenljivo kreće ovaj suvremeni život sve do naših dana (a kod nas još nipošto ne u "punom pogonu", te nam je zato toliko – tuđ!). I to je suvremeno kretanje na svim stranama i u svim svojim novim oblicima ostalo isto u *svojoj biti*. Neka nas pritom ne zavaraju te suvremene znanstveno-tehničko-tehnološke mogućnosti, jer se one perpetuiraju na stalno istim kapitalističkim temeljima i po istom principu do "rasprsnuća". I sa stalno istim rezultatima za čovjeka-pojedinca i njegov cjelokupni život. I tu i danas – *upravo globalno!* – taj stol i taj krevet nesmiljeno radi na isti način i po istome mehanizmu, dokle god funkcionira taj kapitalistički stroj u svojoj biti! Po toj ćemo logici, neumitnoj logici ovoga mehanizma *za profit po svaku cijenu* vjerojatno izgorjeti u toj takozvanoj – *ozonskoj rupi* prije ili kasnije te je neće nitko us-

pjeti "zatvoriti ili zakrpati", jednostavno zato što – *nije profitabilno!* Kapitalistički nas stroj neminovno vodi u katastrofu ili barbarstvo. Zato mislim da je Rosa Luxemburg još početkom 20. stoljeća imala pravo kad je izbacila devizu: *ili socijalizam, ili barbarstvo!* Socijalizam ovdje i za nju i zajedno s Marxom znači samo jedno: *učiniti samo jedan, ali bitni i temeljit iskorak preko ili iznad ovoga kapitalističkog mehanizma,* koji nesmiljeno i neumitno reproducira samoga sebe po istom jednom jedinom principu *super-profita i viška vrijednosti* (pa makar taj svijet propao, što svakodnevno potvrđuje ta tzv. globalizacija u interesu kapitala i njoj komplementarni svjetskim postali – terorizam). Sve ostalo, to jest sâm život, kao i sâm čovjek – to je pritom apsolutno nevažno, nebitno i sekundarno, pa onda ovi postmoderni "mudraci" u tom pogledu imaju – "pravo"! Tako da nam na toj osnovi preostaje još jedina utjeha (pored popovsko-crkvene) u devizi (bez deviza, naravno!): biti = imati!

No, kad već spominjemo Rosu Luxemburg, koja je prva i vrlo lucidno proniknula početkom 20. stoljeća ujedno i pravu poziciju, strukturu i sâm duh Lenjinova ruskog socijaldemokratskog (a kasnije komunističkog pokreta, i izvršila prvoklasnu, pravovremenu i dalekovidnu kritiku svih onih (kasnijih drastičnih) posljedica što su nakon Oktobarske revolucije 1917. godine uslijedile na osnovi lenjinskoga koncepta partije i pokreta (a što je Staljin poslije Lenjina "doveo do savršenstva"!), – vrijedno je navesti njezinu devizu, na osnovi koje je kritizirala boljševičko-socijalistički pokret za Lenjinova života. Ona je bila pravi nasljednik u tom smislu Marxova zapadnoeuropskog duha i demokratskog stremljenja u socijalističkom pokretu toga vremena, kad je naglasila: *"Nema socijalizma bez demokracije, ali nema ni demokracije bez socijalizma!"* Ona je točno uvidjela, da socijalizam može nastaviti samo na ono najbolje od građanskog svijeta, a prije svega taj građanski novovjekovni demokratski element, bez kojeg se u suvremenu svijetu ide ili u prazno, ili u diktaturu i despotizam (u ruskom slučaju u birokratizam i partijski etatizam). Ali je – kao što se vidi – ujedno naglasila i to, da ta "samo formalna", iako nezaobilazna, građanska demokracija postaje primjerena svojem imenu samo onda ako se "priduži" ili pretvori ujedno i u ekonomsko socijalnu demokraciju (a to znači upravo socijalističkog tipa). To je bila i do danas ostaje u tom kontekstu žarišna i ključna točka *svakog suvremena socijalističkoga kretanja,* koje vodi preko ili s onu stranu građansko-kapitalističkog ustrojstva cjelokupnog čovjekova života.

Zato se na ovim našim još zaostalim i demokratski nezrelim prostorima treba pledirati za borbu za *istinsku demokraciju,* i to tako da se prije svega ima u vidu ono najbolje u građanskoj historijskoj demokratskoj tradiciji (i da se podsjetimo: koja realno započinje građanskom revolucijom, prije svega francuskom od 1789. godine), a onda ono najbolje što je kritički razotkrio, proanalizirao i produbio Marx, pa sve do onoga što je dobro stvoreno na svim područjima ljudske djelatnosti i u nas i u svijetu do današnjeg dana.

Leszek Kolakowski, suvremeni poljski filozof, naš prijatelj i česti učesnik u radu Korčulanske ljetne škole (1964-1974), koji je emigrirao u Englesku i u Oxfordu do svoje mirovine (rođ. je 1929.) bio tamo profesor filozofije (a poznato mu je djelo u tri obimna sveska iz tog razdoblja *Glavni tokovi marksizma,* prevedeno u Beogradu 80-tih godina prošlog stoljeća), još je 50-tih godina, pod najmučnijom vladavinom tamošnjeg staljinizma, objavio kratak spis (od jedne stranice!) pod naslovom: *Što socijalizam nije?!"* Nabrojavši dvadesetak momenata staljinističkog sistema i načina života oko sebe kao ono što socijalizam *nikako nije,* postavio je na kraju pitanje: "A što onda socijalizam *jeste?",* i na to odgovorio lapidarno jednom rečenicom: "Socijalizam je nešto dobro!".

Može li se taj Leszekov socijalizam "kao nešto dobro" i *realizirati,* a da ne ostane na nivou pukog utopističkog (pazimo dobro: ne utopijskog, jer to nije isto!) koncepta ili "apstraktne čežnje" za boljim životom od onoga što ga imamo i živimo danas, to ovisi i uvijek će iznova ovisiti o svima nama, ako nam je istinski stalo do tog rečenoga – iskoraka u svijet dostojan čovjeka i homogen s njegovim vlastitim stvaralačkim mogućnostima, a prije svega, naravno, o mladim generacijama, ako će htjeti bitno promijeniti svoj dosadašnji način života, kako bi taj život dobio određeni *ljudski smisao!* Pitanje je samo jedno, baš kao krucijalno pitanje koje nam se stalno postavlja u "najboljim trenucima" našeg života: "A zašto smatramo da to nije i ne bi bilo moguće?"

Kolakowski je jednom (60-tih godina prošlog stoljeća) napisao, kako za *smisao života* (jer je to eminentno *praktičko pitanje!),* pita samo onaj, koji se odlučio ovo postojeće *promijeniti,* i koji taj smisao želi *realizirati.* Pretpostavka kao i "polazna točka" samog tog pitanja leži već implicitno u uvidu u *postojeći* besmisao života (te i samo pitanje: *postoji* li smisao života i koji je to? promašuje u svojoj biti, jer se smisao uvijek iznova tek treba izboriti i realizirati u vlastitom životu s drugima!). Onaj

tko se već dobro smjestio u postojeći (besmisao) poredak i u njemu odlično prosperira, *taj neće postaviti* pitanje o smislu života.

To "dobro smještanje u postojeće" asocira na ono što je Marx nazvao "udomaćenje u otuđenju"! A stvarno se mnogi dobro u njemu osjećaju. Kad sam raspravljao nekada sa studentima o tom problemu, ispričao sam im jedan "vrlo zoran" primjer s mojim nekadašnjim (već dugo pokojnim) prijateljem, novinarom i publicistom, a nekadašnjim partizanom u Hrvatskom zagorju.

Ostao je zahvaljujući ovome: kad su jedinicu opkolili ustaše i Nijemci u jednom selu, bilo je mnogo mrtvih partizana. Vidjevši što ga čeka, on je skočio u septičku jamu iza jedne kuće, i u njoj proboravio puna dva-tri sata, dok neprijatelj nije napustio selo. Njega tu nisu našli. I sve je bilo u redu. Ali tek tada je došlo do neprilika. Vani je bila studen od 10 °C ispod nule, i njemu je bilo toplo u govnu do grla. No, kad se vratio u jedinicu, svi su od njega bježali glavom bez obzira, jer je on i nakon toga što su ga seljačke djevojke dobro "ribačom kefom" strugale i oprale, smrdio još puna dva mjeseca. I svi su ga kroz to vrijeme izbjegavali.

Rekao sam mu, da je on baš "pravi primjer" Marxova određenja "udomaćenja u otuđenju", te je da je bio pametan, trebao u toj septičkoj jami ostati i dalje, jer bi mu bilo ljepše nego danas, na što se on od srca nasmijao. Pa, sad, ako netko baš hoće, može se baciti u tu životnu septičku jamu, bit će mu ne samo toplo, nego jako lijepo! Hvala mu lijepa na tome!

HUMANIZAM U MARXOVU TRAGU

Nakon prethodnog razmatranja, koliko je marksizam, a rekli smo da je primjerenije pritom govoriti o Marxovoj misli, živa ili mrtva misao, samo se od sebe nameće pitanje o samoj biti Marxove pozicije, i to naročito s obzirom ujedno i na razne kritike i "kritike" Marxova stanovišta u svjetlu – *humanizma.* Jer, "na tapetu" je stalno upravo taj Marxov tzv. antihumanizam, koji se nezaobilazno povezuje s onom praksom koja se poziva na njegovo ime, kao što smo to vidjeli. Zato je ovdje mjesto da se kaže nešto i o tom problemu.

Suvremena građanska filozofija i historija filozofije, koja dakako primjereno sebi čuva svoj filozofijski dignitet, a nije i ne želi biti puka ideologija, pogotovu ne u službi nekih konzervativno-reakcionarnih snaga zapadne Europe danas, imenovala je (poslije Hegelove smrti 1831. u Berlinu od kolere) tri najznačajnija filozofa 19. stoljeća: *Marxa, Kierkegaarda i Nietzschea.* To su prema toj ocjeni oni veliki filozofi i mislioci, koji su svojom filozofijom označili epohu, i čiji misaono-duhovni trag dopire sve do naših dana. To pak znači da su oni tj. njihova misao relevantna, pa onda i aktualna i za nas i za naše vrijeme, a odatle slijedi i zaključak da se tom mišlju trebamo pozabaviti i mi današnji, koji živimo u njihovu duhovnom tragu.

Kierkegaard se smatra začetnikom najnovije *egzistencijalističke* misli 20. stoljeća, a Nietzsche je s jedne strane "utemeljitelj" tzv. *filozofije života (Lebensphilosophie)* konca 19. i početka 20. stoljeća, a s druge je

strane on svojim nagovještajem *nihilizma* zapadnog svijeta i duha udario pečat najnovijem vremenu Europe, u kojem znaku po svemu sudeći zbiljski živimo. Što se pak Marxa tiče, najmanje je u svijetu do današnjeg dana poznata njegova filozofska misao, tako da je nisu ne samo studirali, nego ni ovlaš poznavali mnogi "stručnjaci", pa čak ni oni vajni "marksisti", što su se na nj pozivali i u nj zaklinjali (kad im je to "trebalo"), danas je takvih na sreću sve - manje. Samo usputno da se podsjetimo: Marxovi tzv. *rani radovi* pronađeni su bili u rukopisu i objavljeni tek 30-tih godina 20. stoljeća, a značili su pravo otkriće (naravno, za one koji su se interesirali za njegovo djelo!), i to je bilo ne samo prvo, nego i pravo upoznavanje s onim što se moglo nazvati Marxovom filozofskom mišlju u autentičnom smislu i obliku. Ono najvrednije u tome za produbljeno shvaćanje i razumijevanje same biti te Marxove misli i cjelokupnog njegova djela, bila su bar dva momenta: 1. upoznavanje njega kao pravog nastavljača, dubokog poznavatelja i primjerenoga kritičara Hegelove filozofije koja je otvarala epohu, kao najviši vrhunac građanske misli i duha uopće sve do današnjeg dana, što je za samog Marxa značilo najdublju utemeljenost čitavog njegova kasnijeg djela, i 2. duboko demokratski karakter njegove političke misli i htijenja tog vremena, po čemu se on oblikuje u revolucionarnoga građanskog demokrata, a onda i više od toga. To su njegovi spisi o "židovskom pitanju" i njegova kritika Hegelove filozofije države i prava, kao i neki drugi spisi sličnoga karaktera, vrlo dragocjeni za uviđanje dubine Marxove misli već u tim ranim njegovim godinama.

Drugo što ovdje treba bar spomenuti nalazi se u Marxovim tzv. pripremnim radovima za njegov *Kapital,* a to su spisi datirani s 1857-1859. godinom, koji su također bili pronađeni i objavljeni mnogo kasnije, sredinom 20. stoljeća, i koji su također bili pravo otkriće, iz razloga što se vidjela i tek sada (za neke) mogla spoznati filozofska utemeljenost Marxovih tzv. ekonomskih istraživanja i otkrića, posebno u njegovu glavnom djelu *Kapitalu.* To su tzv. *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie,* koji su "puni" eminentno filozofijske problematike. Odatle postaje jasno za one koji ga znaju čitati, da je *Kapital* isto tako i prije svega *filozofijsko,* kao i ekonomsko djelo prvog reda, te ga tako treba i čitati i shvatiti.

Time je Marx kao nijedan kritički mislilac epohe "zadro pod kožu" suvremena načina života čovjeka zapadnoeuropskih društava današnji-

ce. Kad bismo sad – a u vezi s onim što je rečeno u prethodnom našem razmatranju – htjeli posve pojednostavljeno i u nekoliko riječi pojasniti u čemu se sastoji ovo Marxovo ukazivanje na taj "fetišizam" života suvremena čovjeka i svijeta u cjelini, onda bismo to mogli s Marxom formulirati tako, da je riječ o tome, kako se *odnosi među ljudima u njihovu svakidašnjem životu pojavljuju ljudima kao odnosi među stvarima,* koji, međutim, sa svoje strane poput *više sile* ili *prirodnog zakona* izvan njih vladaju ljudskim životima i nad njima. Njihova vlastita proizvodilačko-stvaralačka umna i fizička moć, njihovi proizvodi i sama duhovna snaga, kojom nastaje taj čovjekov svijet i on sâm u njemu kao *njegovu proizvodu,* pretvara se u onostranu moć "nepoznate i nespoznate sile" poput onostranog božanstva, pred kojim smo posve nemoćni. To Marx naziva *otuđenjem i samootuđenjem,* a onda i *postvarenjem (Verdinglichung)* čovjeka i čitava svijeta, koji tako jest i nije *njegov* pravi i vlastiti svijet. On se stalno pojavljuje kao *tuđa onostranost,* poput himere, tj. samo u obliku – "vanjskog svijeta" kao njemu nečega neprijateljskoga, te se i sâm taj svijet imenuje samo kao nešto čovjeku tuđe i strano. Ili drugim riječima: *privatni* (a to znači: isključivo egoistični) interes i sve u vezi s njim podignut na nivo principa, tj. na razinu *jedinog i vrhovnog načela, i time nauštrb općeg interesa, koji neku zajednicu uopće omogućuje.* A time – kao što je rečeno – kapitalizam *protivurječi* demokraciji u samoj njezinoj biti.

Stoga, što se tiče ekonomista *kao* ekonomista svih orijentacija, a isto tako političara, kao i običnih ljudi koji se ne bave tim problemima, nego ih samo dobro osjećaju na "svojoj koži" i na cjelokupnom svojem životu, oni – kao što kritički ističe Marx – *shvaćaju kapital kao stvar* ili *puko sredstvo,* do kojega po svaku cijenu treba što prije doći, a ne kao *društveni* (a to ujedno znači: i politički, i kulturni i duhovni) *odnos* ili način života podređen stvarima oko nas (pa tu leži to postvarenje). Naši političari, ako se uopće smiju tako nazvati, jer su obični politikanti najnižeg ranga, shvaćaju kapital kao novčani zajam što će ga dobiti iz inozemstva u milijunima maraka, eura ili dolara.

Naglasili smo kako je najmanje poznata i respektirana filozofska Marxova misao. Međutim, Marx ne bi mogao doći do spoznaje same biti ustrojstva građansko-kapitalističkog sistema proizvodnje života (roba, novac, kapital), tj. upravo, kao što je rečeno, do najdubljeg razlikovanja tzv. upotrebne i razmjenske vrijednosti, da mu za to nije kao osnova po-

služila bitna misao klasične njemačke filozofije. U njoj i njome zbiva se revolucionarni misaoni prevrat prvog ranga, koji prodire do same srži modernog svijeta, te se već s Kantom dospijeva do spoznaje, kako u samom *pojmu predmeta,* da bi uopće bio moguć kao *pred-met* (ono subjektu-čovjeku predmetnuto), tj. kao nešto praktičko-proizvodilačko-stvaralačko tek uspostavljeno i kao takvo tek spoznato u istom tom činu. Hegel u tom tragu dolazi do svog poznatog stava, kako je filozofija *izvrnuti svijet (die Philosophie als verkehrte Welt),* izvrnut u tom smislu, što mu se misao ne kreće i ne zastaje na površini, nego mu prodire do ispod njegove puke pojavnosti, te je u tom tragu i sâm Marx otkrićem dvostrukog oblika robne vrijednosti ispod kapitalističke pojavnosti otkrio tu izvrnutost načina života, u kojem se *odnos pojavljuje kao stvar.* Marx je u *Kapitalu* izjavio kako je "koketirao" s Hegelovim načinom postavljanja pitanja i izražavanja, ali je to njegovo "koketiranje" bilo zapravo nešto mnogo značajnije i dublje od pukog načina formuliranja (pomoću dijalektike!).

Odatle onda, u toj perspektivi razmišljanja o mogućnosti jednog boljeg svijeta, u kojem će ta njegova "izvrnutost" postati čovjeku transparentna, a to znači da neće više (htjeti) živjeti u lažnom svijetu, Marxova je misao ujedno borba za čovjeka u najpunijem smislu te riječi. Toj je borbi, a na osnovi svog *realnog humanizma,* kojemu nisu više potrebne bilo kakve obmane i samoobmane, posvetio čitav svoj (zapravo mukotrpni) život, a *čovjekovo ljudsko dostojanstvo* bilo mu je vrhovni princip. Upravo je to bio osnovni poticaj, kojim je i teorijski i praktički htio iznaći put izlaza iz svih bitnih protivurječja suvremena građansko-kapitalističkog društva i svijeta u cjelini.

Ovdje je svakako i vrijedno i instruktivno navesti jedan izrazito humanistički Marxov stav, koji je inače malo poznat ili je pak uopće nepoznat, te ga zato i navodimo:

"Ako pretpostaviš čovjeka *kao* čovjeka, a njegov odnos prema svijetu kao ljudski odnos, onda možeš ljubav zamijeniti samo za ljubav, povjerenje samo za povjerenje itd. Ako hoćeš uživati u umjetnosti, moraš biti umjetnički obrazovan čovjek; ako hoćeš vršiti utjecaj na druge ljude, moraš zbilja biti čovjek koji djeluje potičući i unapređujući druge ljude. Svaki od tvojih odnosa prema čovjeku – i prema prirodi – mora biti jedno *određeno ispoljavanje* tvog *zbiljskog individualnog* života koji *odgovara* predmetu tvoje volje. Ako ti voliš, a ne izazivaš suprotnu lju-

bav, tj. ako tvoja ljubav *kao* ljubav ne izaziva suprotnu ljubav ako kroz *životno ispoljavanje* kao čovjek koji voli, ne postaneš *voljeni čovjek,* onda je tvoja ljubav nemoćna, ona je nesreća." *(Rani radovi).*

Na tim i takvim, upravo humanističkim osnovama dolazi Marx i do određenja onoga društveno-povijesnog daljnjega *kretanja-procesa* (a nipošto ne – kao što se to najčešće shvaća: *gotova društvenog oblika* ili s druge strane nekog *pukog ideala,* kao tzv. uzora kojemu treba težiti!) pod imenom – *komunizma.* Taj je pojam i sâm koncept kasnije na sve načine bio napadan sa svih strana sve do današnjeg dana. Toliko je toga u vezi s tim bilo obesmisleno, devalvirano, isfalsificirano i propagandistički oblaćeno, da je taj komunizam – kao što je to Marx prvom rečenicom svoga "Komunističkog manifesta" predvidio – postao pravi bauk: "Bauk kruži Europom – bauk komunizma!" Za koga bauk? Pa, naravno, sve do današnjeg dana za sve one koji su se dobro smjestili u postojećem eksploatatorskom društvu, koje egzistira na *otuđenu radu i životu* ne samo eksploatiranih, nego i eksploatatora (koji se ugodno osjećaju u onoj "septičkoj jami"!), dakle za sve one koji bi to i takvo stanje željeli zadržati i ovjekovječiti, jer im je – lijepo u njemu! I tu je čitava ta mudrost "odbojnosti" spram komunizma u Marxovu smislu, a koji je ostao potpuno stran svima, koji o njemu trabunjaju. A već smo govorili o staljinizmu kao onom sistemu, koji se izdavao za – komunizam i socijalizam, pa je kao takav s pravom postao – pravi bauk! Samo što to nema nikakve veze s Marxovim pojmom komunizma!

Ukazujući, međutim, na mogućnost i potrebu jednog boljeg, sretnijeg i smislenijeg društvenog i ljudskog poretka i života u njemu, Marx je o tom komunizmu, kako ga on shvaća, pisao slijedeće:

"Komunizam za nas *nije stanje,* koje treba da bude uspostavljeno, *nije ideal,* prema kojemu zbilja (realnost) treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom *zbiljski pokret* (odnosno zbiljsko kretanje), koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti toga pokreta ili kretanja proizlaze iz *sada postojećih* pretpostavki".

A zatim slijedi ovaj stav koji historijski locira rečeno:

"Komunizam je empirijski moguć samo kao 'najednom' ili istodobno proizvedeno djelo *vladajućih naroda,* što pretpostavlja *univerzalni razvitak* proizvodne snage i s njom vezani razvitak *svjetskog* saobraćanja."

No, s obzirom na to što se na *pojam komunizma* kako u njegovu teorijskom obliku, tako još i više ili prvenstveno u njegovu pokušaju pro-

vođenja u praksu u 20. stoljeću nataložilo toliko njemu ne samo stranih elemenata, nego prije svega onih koji ga temeljito opovrgavaju, vrijedno je i svakako instruktivno navesti nešto dulje navode iz originalnih i time autentičnih stavova samoga Marxa, koji upravo *anticipiraju* sve ono što se *u ime komunizma* zbivalo sa staljinističkom teorijom, a pogotovu praksom, kad Marx govori upravo o tzv. "primitivnom komunizmu":

"... on hoće da bude od svih posjedovano *privatno vlasništvo;* on hoće na *nasilan* način da apstrahira od *talenta,* itd. Neposredni fizički *posjed* njemu je jedini cilj života i postojanja; posao *radnika* ne ukida se, nego se proširuje na sve ljude; odnos privatnog vlasništva ostaje odnos zajednice prema predmetnom svijetu; ... Taj komunizam – time što svagdje *negira čovjekovu ličnost* – upravo je samo konzekventan izraz privatnog vlasništva, koje je sama ta negacija. Opća *zavist,* koja se konstituira kao *sila,* samo je skriveni oblik, u kojem se lakomost uspostavlja i zadovoljava samo na *drugi* način... Primitivni je komunist samo dovršenje te zavisti i te nivelacije s obzirom na *predstavljeni* minimum.

On ima *određenu, ograničenu* mjeru. Kako to ukidanje privatnog vlasništva ima *malo veze* sa zbiljskim prisvajanjem, dokazuje upravo apstraktna *negacija čitavog svijeta obrazovanja i civilizacije,* povratak – *neprirodnoj* jednostavnosti čovjeka *siromašna* i bez potreba, koji *nije* prevladao privatno vlasništvo, nego do njega još *nije ni dospio.*

Zajednica je samo zajednica *rada* i jednakost *plaće,* koju isplaćuje zajednički kapital, tj. zajednica kao *opći kapitalist.*"

A nasuprot tom i takvom sirovu, nezrelom "primitivnom komunizmu" naglašava Marx ovo:

"Komunizam kao *pozitivno* ukidanje privatnog vlasništva *kao čovjekova samootuđenja,* te stoga kao *zbiljsko prisvajanje čovjekove biti* od čovjeka i za čovjeka jeste stoga potpun, svjestan, i unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka nastali *povratak čovjeka k sebi, povratak čovjeka kao društvenog, tj. čovječnog čovjeka.* Taj je komunizam kao dovršeni naturalizam – *humanizam,* kao dovršeni humanizam – naturalizam, *on je istinsko rješenje* sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje borbe između egzistencije i biti, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. On je riješena zagonetka historije, i zna da je on to rješenje." *(Rani radovi).*

Eto, to je Marx, ako je riječ o – komunizmu! A sve drugo ili su puke neznalačke brbljarije, ili providna i zlurada, interesno usmjerena propaganda, za koju komunizam s pravom kao takav postaje i ostaje – *bauk!*

Nije navedeno, dakako, sve što bismo u Marxovim tekstovima mogli konzultirati o tom problemu, jer bismo produbljenu analizu za sve to mogli naći kako u *Grundrissima...*, tako i u *Kapitalu.* No, već ovi navedeni stavovi iz ranijih spisa pokazuju ono što bi se "narodski" reklo: "Nije ni vrag tako crn, kako ga farbaju!". A farbaju ga neprekidno svakog dana već preko stotinu i pedeset godina, na svim stranama svijeta, i to naravno prije svega oni koji su – kao sada u nas u Hrvatskoj – *zainteresirani* za održanje antiljudskog stanja stvari, u kojemu pljačkaju narod i građane nemilice do gole lože, i u čije se ime žestoko bore protiv tog "zla" komunizma (kojeg inače nigdje nema, ali dobro je vikati – unaprijed, da ga ne bi možda i bilo!). "Najzgodnije" je pritom, kad se i bivši "komunistički" generali i vojni komesari (poput Tuđmana) i njihova današnja nacionalističko-novoustaško-profašistička svojta svih boja na sva usta angažira protiv tih "komunjara" u borbi za svoj komadić kolača, a na grbači svih nauperiziranih slojeva ovog društva.

Što se pak *aktualne* situacije u Hrvatskoj (i ne samo u njoj) tiče, valja u vezi s rečenim naglasiti slijedeće: najžalosnije je pri svemu tome, i u svakom slučaju *degutantno,* kad se u nas pojave "kritičari" Marxa i tzv. komunizma, koji nisu pročitali nijedne riječi iz Marxova djela! Oni o komunizmu ni historijski, ni teorijski nemaju doslovno osnovnog pojma. Ti mali ljudski i misaoni *polutani,* koji za koricu kruha sa stola današnjih pljačkaša zemlje naveliko bljuju bezobrazne gluposti, blate sve oko sebe koji u čitavu tom obnovljenom ustašluku čuvaju još i mrvu svog ljudskog dostojanstva, prava je *ekološka* problematika hrvatskog društva danas, jer je riječ o *mentalnom zagađivanju* (da ne govorimo o duhu, kojeg ovdje nema, jer je posve iščeznuo iz svakidašnjeg života zajednice!) okoliša, što je mnogo gore od zagađivanja prirodne okoline. To su ljudski *razlomci* koji svoju *ništavnost* kompenziraju uvlačenjem u (svoje vlastito) blato svakog onoga koji želi misliti svojom glavom i živjeti život dostojan čovjeka.

Svojom se filozofijom i naukom u cjelini upravo Marx borio za promjenu takvog i sličnog društvenog stanja, koje proizvodi takve uvjete, u kojima se čovjek za svoje golo preživljavanje srozava na nivo hulje i gomile, na nivo koji čovjeka obezvređuje, obesmišljava, degradira i otu-

đuje i od *same mogućnosti* da iz sebe i u sebi izgradi bar minimum *čovječnosti,* što bi ga okvalificiralo da se postavi na vlastite noge (što je Ernst Bloch nazvao "uspravnim hodom"), to jest kao što bi rekao Hegel, – *na svoj um.* Ili kao što bi rekao Kant: "Sapere aude!", tj. imaj hrabrosti da iskažeš svoj vlastiti stav i da stojiš iza njega, i budi čovjek! Ako pak čovjek ne poštuje samoga sebe – što je najčešći slučaj – onda neće poštivati ni bilo koga drugoga!

AKTUALNO STANJE U HRVATSKOJ DANAS

" – Jedan ste od malobrojnih intelektualaca u Hrvatskoj danas koji je, bez straha, sve ove godine javno progovorio o totalitarnim stremljenjima u društvu. Kako tumačite da je ta skupina tako mala, dok velika većina šuti. U čemu je tajna hrvatskoga konformizma? Je li riječ o pukome strahu od vlasti, ili pak o usađenu uvjetnom refleksu, da se u odnosu spram vlasti mora biti "dobar i poslušan"?

– Ako pitate o hrvatskim intelektualcima, onda je činjenica da je njih svagda bilo vrlo malo. Zaostala zemlja poput naše ima shodno tome i malo istinskih intelektualaca. Zato je bolje govoriti o tzv. hrvatskom inteligentu, koji samo fingira status i habitus intelektualca, ali za to nema osnovnih pretpostavki: on nije slobodni građanski intelektualac, te mu je najviši intelektualno-moralni doseg da bude "nacionalni glasnogovornik", dakle "u službi naroda". Kad se pak *narod* poistovjeti s *nacijom,* a nacija s *državom,* a ta država s *domovinom* ili *zavičajem,* pa sve to skupa s *vođom* (poglavarom ili poglavnikom), onda je taj inteligent, samorazumljivo, služnik naroda-nacije-države-domovine-vođe, pa onda tako i živi i djeluje. I to je to! A i lakše se preživljava pod tim "dobro skrojenim" skutom, pogotovu kad se nema vlastite intelektualne "težine"! Gledano pak najopćenitije, a to znači u historijskom kontekstu, hrvatski konformizam proizlazi odatle, što hrvatski narod još nije *građanski oblikovani politički narod,* pa u tom i takvom stanju *građanin* još nije stupio realno na društvenu scenu kao odlučujući faktor cjelokupnog

života, te je još uvijek *dominantna* tzv. rodovsko-plemenska svijest koja još nije *individualizirana,* te kao takva nije uspjela dospjeti do nivoa (ovdje građanske, ali ni općenito) – *samosvijesti.* Bez te samosvijesti, međutim, teško se rađaju istinski intelektualci, budući da je to njihovo *znanje* – na što je ukazivao već njemački klasični filozof Fichte prije dvjesta godina – ne samo povezano s *moralnim habitusom,* nego i utemeljeno na njemu! A to znači samo jedno: da se intelektualac po svom pozivu mora zalagati i javno boriti za tzv. opće dobro, ili točnije rečeno: za *univerazlne vrijednosti* čovjeka, njegova svijeta i čovječanstva u cjelini. U takvim su, dakle, historijskim uvjetima poput naših i rijetke, recimo tako, snažne (intelektualne) individualnosti. A intelektualac je po svojoj biti i po definiciji baš *kritičko biće* (pa mu je to "glavni posao" života), prema sebi i prije svega, a onda i spram svega ostaloga (a u to je prvenstveno uključen njegov stav spram te svoje domovine i države!). Mi u tome jednostavno – *oskudijevamo.*

Što se pak tiče toga "hrvatskoga konformizma", teško da bi se u tome trebala tražiti neka velika "tajna". Krleža kao jedan od rijetkih hrvatskih intelektualaca (on je paradigma i u tome što je sâm bio – "neškolovan" u akademskom smislu!) velikog formata i zahvata, pisao je o tome čitave knjige: leži u tom hrvatskom biću nešto poslušno, podređeno, kmetsko *(Balade Petrice Kerempuha),* posebno spram tuđe, ali i svoje vlasti, pod kojom su Hrvati bili stoljećima – a vlast je svagda ta "tuđinska", pa i ova sadašnja "naša", koja ti ne da živjeti ljudski dostojan život. Pa su onda "v megli" slavni naši Zrinski i Frankopani dobrovoljno išli položiti glavu na panj u carski Beč, i tome slično (pa Hrvati slave njih, a ne naravno *Matiju Gupca,* tog seljačkog buntovnika, koji se "dignul protiv naše gospode", sram ga bilo!). Konformizam je tu preblaga riječ, jer je na djelu kao konstanta *pomanjkanje ljudskog dostojanstva,* budući da taj čovjek ni do samoga sebe ništa ne drži, pa ga onda svaka fukara (a naročito ako je "njegova, prava hrvatska", pa on sam kaže danas, da "hoće da ga pljačka njegov čovjek, tj. Hrvat", te nije riječ o njemu kao čovjeku koji želi ostati *rob* ili puki *objekt* pljačke, nego da pljačkaš bude – *Hrvat!* Tu ludilu nema kraja!). To će trajati vjerojatno još nekoliko stotina godina, sudeći po dosadašnjem historijskom iskustvu?!

– Hrvatska je danas mala, osamljena zemlja s rigidnom vlašću koja ne pokazuje dobre namjere ni prama vlastitom narodu. Za izolaciju Hrvatske, međutim, uporno se okrivljuje čitav izvanjski svijet i njegova ne-

sklonost hrvatskoj samostalnosti. Kako biste ocijenili takvu "filozofiju" vladanja? Što u današnjem svijetu znači insistiranje na zatvorenoj zajednici koja bi imala biti samodovoljna?

– Prije svega, nitko u Hrvatskoj nije valjda toliko slijep pri zdravim očima, a da ne bi vidio i znao gotovo notornu činjenicu, da je Hrvatska imala u svojoj borbi za samostalnost mnoge i dobronamjerne prijatelje, koji su joj u tome uostalom najspremnije pomogli. Inače se ne bi ni osamostalila, i to tako brzo. A što će ova *ovako primitivna* vlast kakvu sad imamo (a siguran sam da će i ona iza postojeće biti u bitnome *ista*, a da li i gora, to ćemo vidjeti!), kojoj je stalo samo do jednoga: do pljačke naroda, drugo činiti, nego na druge svaljivati sve svoje gotovo užasne političko-politikantske poteze najnižega ranga, kroz sve ove "osamostaljene godine"?! Demokracija znači otvorenost spram sebe i svega drugoga, a toga se najviše boje ovi ruralci koji su se dokopali vlasti i načina bogaćenja preko noći, a bez ikakva rada i sposobnosti. To je taj mozak za dvije marke kilo, kao što kaže jedan od tih u sadašnjoj vlasti. Ne vrijedi njegov ni te dvije marke. Zatvorenost od svijeta danas znači, jednom riječju, ne samo stagnaciju, nego i katastrofalno propadanje svih građana Hrvatske, kao i zemlje u cjelini, i to na svim područjima života. Zato nam je siromaštvo jedina "perspektiva".

– Hrvatski političari – i oni na vlasti i oni u opoziciji – često sebe nazivaju pragmatičarima. Taj je pojam, međutim, doživio u međuvremenu potpunu profanaciju, pa tzv. pragmatizam u Hrvatskoj politici danas gotovo isključuje svaku etičnost. Je li nužno da politika, kao pragma, bude lišena etičnosti i temeljnih moralnih načela?

– I u svom filozofijskom i u svakidašnjem smislu pragmatizam smjera na (opću ili pojedinačnu) praktičnu korist, te je u tome vrlo sličan tzv. utilitarizmu (u etici). Čak i kad su u pitanju opći interesi, ta takozvana – u ovom slučaju politička – pragmatičnost *ne mora* se pridržavati tih tzv. temeljnih moralnih načela. Korisnost kao takva (bez obzira sada na to što o tome mislili tzv. etički utilitaristi) ide mimo i s onu stranu etičnosti, tj. ne uzima ju nužno u obzir. Ako se dakle (hrvatski) političar poziva na pragmatičnost svoje političke akcije, onda on pri tome misli zapravo na svoju vlastitu korist što će je izvući iz svoje djelatnosti. A hvaliti se još time kao nečim pozitivnim ukazuje na, blago rečeno, neukus dotičnoga. A da su ti naši hrvatski političari zbilja "dobri i pravi pragmatičari", to je isuviše očito na sve strane. Zato i jesmo tu gdje jes-

mo! Jer svi se "vrlo pragmatično", nema što, pozivaju na hrvatski narod, a misle na svoju korist, i to u onom najbanalnijem smislu te riječi.

– *Kako komentirate to da se posljednjih mjeseci opozicijski prvaci i u svojim javnim istupima bave gotovo isključivo prizemnim objedama i tračevima na račun svojih (unutar)stranačkih protivnika? Što ta razina "dijaloga" govori o duhovnom stanju u Hrvatskoj uopće, a o opoziciji posebno?*

– Već je u vašem pitanju sadržan odgovor, a on se nadovezuje na ovo naprijed rečeno: to prije svega nije politika, nego politikantstvo, i to najnižeg ranga! Zatim je to jedno bijedno provincijalno stanje duha, u kojemu nijednome od tih vajnih političara nije stalo do bilo kakvoga općeg, dakle tog "narodnog interesa", a da se pri tom ne govori o interesu svih građana Hrvatske: riječ je samo o vlastitom interesu (karijere i dobrog života na laki način), kao i dobrog "plasiranja" u društvu. A o kakvoj je (plemenskoj) svijesti pritom riječ, najbolje se vidi u tome, da nijedna ta tzv. politička stranka i njihovi "prvaci" nisu javno u svojim programima objavili *za koje i čije se interese* zalažu u svojoj "političkoj borbi" u društvu?! A to je naše društvo najoštrije i duboko *klasno i interesno* raslojeno! To zato i *nije politika* nego mešetarenje. Ako bi se pritom htjelo ipak detektirati "prave interese" koji su danas *dominantni* u Hrvatskoj, onda bi se lako uvidjelo da Hrvatskom u cjelini vlada hercegovački (herceg-bosanski) lobi na čistoj rodovsko-plemensko-klansko-mafijaškoj osnovi, samo što su ti "politički predstavnici" tog lobija dovoljno lukavi, da to ne iskažu i "politički", nego se "posao" obavlja zakulisno.

Inače, u domeni te tzv. politike, tko koga tu zastupa? Nitko nikoga! Osim samoga sebe, a u Saboru svi "zastupnici" (koga i čega?) odlično žive kao plaćenici društva, dakle svih građana Hrvatske. Dakako, "u ime naroda", koji ovdje po drugi puta ostaje čista apstrakcija, jer u njemu postoje sasvim određeni pojedinačni i posebni interesi, pored onoga općega. A ni jedno, ni drugo ne vidi se ni na horizontu.

Što se pak tiče karaktera Sabora kao parlamenta u Hrvatskoj i njegovih "zastupnika", upućujem na izvornu knjigu Mauricea Jolya *Dijalog u paklu – između Machiavellija i Montesquieua* (Feral Tribune, 1997), u kojemu na jednome mjestu Montesquieu upozorava Machiavellija, koji tu zastupa antidemokratske stavove, da će naići na otpor za svoje poteze od parlamentarnih zastupnika, a Machiavelli mu pored ostaloga odgovara:

"... ukinuo bih besplatno obnašanje zakonodavnog mandata i uveo novčanu nadoknadu; *hoću da zastupnici primaju plaću,* da njihove funkcije budu na neki način *nagrađene.* Na tu inovaciju gledam kao na najpouzdanije sredstvo *vezivanja narodnih zastupnika uz vlast,* nema potrebe da vam sada to potanko razvijem, budući da se učinkovitost te mjere odveć lako razumije!?"

Vrlo jednostavno: dobrom plaćom i drugim privilegijama bivaju zastupnici *korumpirani* već samom svojom funkcijom, pa – "sve teče u najboljem redu", pa oni nemaju što izgubiti, osim tog unosnog – položaja. Pa će ga lukavo čuvati tako da – *ne rade ništa!*

– *Sjećate li se članka o "širenju lažnih vijesti" u Kaznenom zakonu SFRJ kojim se kriminalizirao tzv. verbalni delikt? Jeste li očekivali da će vlast u "slobodnoj i demokratskoj" Hrvatskoj podizati optužnice zbog delikta mišljenja? A to se danas događa na sve strane?!*

– Dakako, sjećam se vrlo dobro toga, jer sam i sâm bio optužen po tadašnjem čl. 52 a i b za "uznemiravanje građana". Nisam se tada mogao javno braniti u Hrvatskoj kao i obično, nego u Beogradu, te sam napisao kako "socijalističke građane treba stalno uznemirivati", da dođu k sebi i traže svoje prava i slobode, itd. No, doista nisam mogao pretpostaviti, da će staljinistički totalitarizam, ako propadne, naslijediti ustaško-fašistički totalitarizam nakon pola stoljeća, i da će biti i *gori i opasniji* od prethodnoga! Ali, ako se kod nas jedan staljinistički formirani general i komesar JNA (ako znate što je to uopće tada značilo!?) može pretvoriti u ustaškog ideologa i glasnogovornika (iako ne znam čemu se to zapravo čudimo, kad je na djelu isti duh?!), onda je tu zaista sve moguće. Kada sve to ne bi bilo toliko *povijesno dalekosežno tragično* (a po toj nas liniji, uvjeren sam, čekaju još mnoge teške i mučne, ne samo antidemokratske, nego i antiljudske stvari), i da pritom nismo, kao što jesmo, izgubili i ono malo smisla za humor što smo ga imali, mogli bismo tu našu današnju Hrvatsku zajedno s Leharom nazvati – "zemlja smiješka"!

– *Tuđman se ovih dana iz sve snage trudi da pobije samoga sebe, tvrdeći kako nikada nije s Miloševićem dijelio Bosnu, pa je u tu svrhu svoje obrane podignuta i serija optužnica, iako je ta Bosna općepoznata stvar i u inozemstvu. Ako Paraga diže optužbu u tom smislu Međunarodnom sudu u Haagu, smatrate li da je to antipatriotsko djelo?*

– Prije svega, ti hrvatski dužnosnici na čelu s predsjednikom javno su potpisali da će u svemu surađivati s Međunarodnim sudom u Haa-

gu! Nisu valjda pritom mislili da će se to odnositi samo na "one druge strane", a ne i na hrvatsku? Zato se u vezi sa svim time, a naročito s obzirom na *zločine* s hrvatske strane, bez obzira na koga se to odnosilo, smatramo: treba s hrvatskog naroda i hrvatskih građana u cjelini *skinuti kolektivnu odgovornost* za sve ono što se po direktivi iz centra činilo po Bosni, i ne samo tamo! A bilo kakva neumjesna obrana zločina i zločinaca na taj način nanosii i krivnju i sramotu za te čine na čitavu Hrvatsku (pa onda tom logikom i – na mene?).

Htio bih u vezi s tim ukazati na dvije stvari:

1. Čudi me koliko su ljudi zaboravni! Na primjer, kako se ama baš nitko ne sjeća (a masovno se to gledalo tada!) prvog televizijskog nadmetanja pred izbore 1990. godine, kad su nastupali Miko Tripalo, Ivica Račan, Željko Mažar i napokon Franjo Tuđman?! Kad je Tuđman stupio na pozornicu, prvo mu je bilo obraćanje javnosti pred televizijom na taj način, da je stavio šaku na geografskoj karti iza sebe i zajedničkog stola na mjesto republike Bosne i Hercegovine s riječima: "Zar ne vidite ovu nenormalnost, pa to je trbuh Hrvatske, i to treba kao prvo ispraviti!" – Dakle, *Bosna kao dio Hrvatske* bio je za njega u tom prvom nastupu na televiziji isto tako jedini i osnovni – *prioritet!* I što se sada svi iščuđavamo nad svim onime što se iza toga i iz toga – po Tuđmanovoj direktivi – događalo?!

2. Naša vajna "hrvatska opozicija" (ovo zbilja treba staviti u navodnike!) osudila je i samu pomisao da se spomene Tuđmanova pretenzija na Bosnu! Zašto? Ovo je sjajno: "jer time radi protiv interesa Hrvatske", ako se atakira na taj Tuđmanov čin! I nikome ne pada na pamet, kakva logika iz toga slijedi? Tuđman i HDZ jednako je bitni interes Hrvatske. Ili: što god radi Tuđman sa svojim hadezeovskim falangistima i pljačkašima, kakve ova zemlja još nije upoznala (a "sve po zakonu", naravno!), – to je u interesu Hrvatske, pa to tako treba prikazati i pred međunarodnom javnošću?! Pa, tko je tu lud, ili pokvaren?! Čemu ti i takvi tipovi sjede još u Saboru kao – opozicija? Mogu se svi radije učlaniti u Tuđmanov HDZ, pa onda ne bi trebalo ni dizati ruke za bilo kakav prijedlog, nego bi unaprijed sve bilo: ZNA SE! Jer, ako su za tebe Tuđman i njegova klika na vlasti, u svom pljačkaškom "nacionalno-patriotskom" pohodu na Hrvatsku, uz svesrdnu emigrantsko-ustašku podršku, "pravi interes Hrvatske", što onda glumiš pred narodom tobožnju svoju opoziciju? Što čekaš? Uđi U HDZ, ljubi skute vladaru i poglavniku, i budi

otvoreno, a ne potajno-furtimaški sluga okupatora! Da te ljudi prepoznaju!

– *Svjedoci smo gotovo svakidašnjih pokušaja redizajna povijesti, koji poprimaju čak i groteskne razmjere. Povjesničar Franjo Tuđman nedavno je iz bibliografije u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici dao ukloniti po svojim službenicima svoja "nepoćudna djela", u kojima veliča SFRJ druga Tita, narodnooslobodilačku borbu i tekovine bratstva ("Stvaranje socijalističke Jugoslavije", "Rat protiv rata"...). Kako to komentirate? Kako biste opisali čovjeka s takvim odnosom prema vlastitoj intelektualnoj prošlosti?*

– Intelektualnoj prošlosti? Kakva je to *intelektualna* prošlost? Vi ipak malo-puno pretjerujete! Opće je poznato, kako se sve to skupa, zajedno s Tuđmanovim "doktoratom" (dobivenim od sadašnjeg gorljivog hadezeovca Dalibora Brozovića u Zadru!) kretalo i događalo! To što vi govorite samo je dokaz, na kako niskom nivou živi i vodi se ova naša današnja hrvatska politika, kojoj osnovni ton i smjer, kao i glavni pečat svemu društveno-kulturno-duhovnom (čak i sportskom!) zbivanju u zemlji daje samo jedan, i to nedoučeni čovjek, koji intimno dobro osjeća šupljinu onoga što radi i piše. Samo jedan, ali važan detalj: za mene je zbilja nedokučivo, kako jedan zagorski seljačić – i odakle mu to? – dolazi u svom životu do toga, da se uopće sjeti Židova u *antisemitskom smislu* doživljaja, pa zatim ima potrebu da u svojim *Bespućima povijesne zbiljnosti* na taj način spominje Židove?! A onda – kao kandidat za predsjednika Republike! – javno i "s ponosom" izjavljuje, kako "je sretan što mu žena nije ni Srpkinja, ni Židovka!" Gotovo nevjerojatno! To je za mene neobjašnjivo! Onda pod pritiskom međunarodne javnosti, a da bi ga kao predsjednika jedne zemlje uopće primili u inozemstvo – on to poreče, baca van te inkriminirane stavove iz knjige itd. kao da popije čašu vode, i nikome ništa, kao da se ništa nije ni reklo?! Pa, kakav je to čovjek, koji još pritom želi biti i veliki političar (te ga takvim i smatraju ti njegovi adlatusi), i "povijesni čimbenik" u historiji Hrvata? Nije onda čudno – što pitate – što se on sada može i odreći nekih svojih djela iz prošlosti, kao što bi se vjerojatno – ako bi to bilo svrsishodno za njegovo daljnje "plasiranje" – i ako bi u tome vidio neku korist za sebe i svoju familiju, ubuduće odrekao i nekih sadašnjih stavova (recimo: o ustaštvu). To je to!

– *U toku sedam godina hadezeovska je vlast različitim postupcima koketirala s NDH i oživljavala njezin duh – od brisanja naziva Trga žr-*

tava fašizma, pokušaja "prenamjene" Jasenovca, davanja ulicama imena Mile Budaka, pa do toleriranja fašističkih simbola i uništavanja spomenika borcima-partizanima. Tuđman se nedavno ispričao službenom Izraelu, ali to nije učinio osobno, nego u ime "čitave demokratske Hrvatske". Nije li to jedinstven primjer u historiji – da se današnja Hrvatska zapravo tretira sljednicom NDH – pa se za fašističko-ustaške zločine danas ispričava narod koji je u svojoj velikoj vecini bio svrstan uz antifašistički pokret, i čiji je antifašizam bio priznat od cijeloga svijeta, pa i od samog Izraela?

– To je posve u skladu s gore rečenim. Kao što jednim potezom želi "ukloniti" svoja djela iz prošlosti, kao što se također jednim potezom u svojoj knjizi "odriče" stavova o Židovima, tako se i njegovo – ne samo koketiranje, nego i poticanje, odobravanje i toleriranje – ustaške ideologije i duha uopće u današnjoj Hrvatskoj, kao i svi zločini iz NDH žele prebaciti na drugoga. tj. na čitav hrvatski narod. Koliko je riječi bilo potrošeno kroz nekoliko desetljeća, da se s hrvatskog naroda spere ljaga optužbe za kolektivnu krivnju zbog ustaških zločina u NDH, a danas smo dospjeli dotle da nekadašnju najgoru kvalifikaciju: Hrvati = ustaše, danas moramo slušati oficijelno (a djecu o tome uče u školama kao nešto posve normalno!), kako je samo ustaša – pravi Hrvat!? Pa, to je doslovno ludo! A onda će opet predsjednik – da ni ne trepne – dati Izraelu i čitavoj svjetskoj javnosti izjavu, kako se narod (!) ispričava zbog ustaških zločina?! A u zemlji će i dalje biti sve po starom: ustaška ideologija na svim punktovima i područjima života. Svi to u Hrvatskoj plaćamo svakodnevno!

– Kako objašnjavate to što hrvatska opozicija i opet ne reagira i ne prepoznaje pokušaj predsjednika države da vlastitu krivicu (ovoga puta zbog oživljavanja i toleriranja ustaštva, o čemu ovdje govorite), prenese na čitav narod?

– Znate što? S vrlo malo iznimaka, čitava je ta naša hrvatska opozicija zapravo *po svom najdubljem uvjerenju*, a kao što vidimo i po svom javnom nastupu – nacionalistički (da ne kažemo i: proustaški, ako hrvatski nacionalizam u njegovoj biti i po svojoj pravoj "aromi" poistovjetimo s tim ustaštvom?!) ideološki formirana! Utoliko to nije baš jako čudno, jer nju to ne smeta, i čini joj se normalnim. Htio bih doista i javno upitati bilo koga da mi objasni: u čemu se ta opozicija zapravo bitno razlikuje od hadezeovske, dakle tuđmanovske politike? Ni po čemu! To

su same apstraktne fraze, kojima se vlastita politička pozicija želi prikazati opozicijskom u odnosu na HDZ. Ti dečki u Saboru – kao što smo naglasili – dobro žive, i što je na primjer – njih briga što gotovo četvrtina hrvatskog pučanstva u statusu umirovljenika kopa po kantama za smeće i skuplja po placu otpatke salate, da bi doslovno – preživjela!? Ispod svakog i najminimalnijeg ljudskog dostojanstva! I koji to naši političari uzimaju kao *pravu sramotu* za čitav jedan narod, dok nadezeovsko-hercegovački lopovi kupuju istodobno najskuplje automobile i žive kao carevi?! Već na osnovi toga tu bi vlast trebalo srušiti, a te vajne opozicionare rastjerati da se nikada više ne pojave na toj političkoj pozornici! A gdje je danas ta "metla", koja bi pomela to smeće sa scene?! Pa kada tuđmanovci sudskim putem (pomoću svojih vlastitih sudaca i advokata, koji su za to dobro plaćeni!) utjeruju velike pare za "duševne boli" tih lopova, onda se – je li!? – ta opozicija s tim – potpuno slaže?! Ma, kakva opozicija!

– *Smatrate li da je oklijevanje hrvatske vlasti da zločince iz rata u BiH imenuje i izruči u Haagu, također pokušaj nametanja kolektivne krivnje cijelome narodu? Ili je identifikacija s nacijom u Tuđmanovoj glavi već prešla granice normalnoga?*

– Općenito uzevši, postoje takvi historijski trenuci, u kojima narod – hoćeš-nećeš doista mora preuzeti na sebe jedan dio krivice. Njemački narod nije tako lako mogao skinuti svoj dio krivice za hitlerovska, nacistička besprimjerna zlodjela. To je veliko suvremeno iskustvo što se poput mementa nadvija nad *šutnju naroda,* koji vidi ili bi morao vidjeti, kuda vodi određena politika postojeće vlasti. Pustimo po strani onu hegelovsku, kako svaki narod ima takvu vlast, kakvu je zaslužio, jer nije sve baš u tome (tj. ako mu se nametnu silom neki uzurpatori!). Ali, da bi u našoj današnjoj općedruštvenoj i političkoj situaciji trebao biti na djelu bar minimalni građanski otpor vlasti, koja toliko drastično upropaštava gospodarstvo i cjelokupni društveni život pred očima naroda, koji dobro vidi da se tu pljačka ono što je on decenijima privređivao i stvarao, odričući se često maksimalno, to je sigurno!

– *Neke su opozicijske stranke u svoj naziv prilijepile odrednicu "socijalna", no tko se u nas uopće bavi socijalnim pitanjima? Kako biste, u najkraćem, opisali trenutni socijalni raskol hrvatskog društva (s legaliziranim pljačkama i novim "tajkunima" s jedne strane, te osiromašenim*

masama s druge strane)? Mislite li da su točne procjene koje predviđaju mogućnosti socijalnih nemira na ovim prostorima?

– Mislim da bi bilo vrlo čudno kada do toga ne bi došlo! Ali, kada? Hrvatski je narod toliko "strpljiv" i poslušan, da će se na njegov "bunt" trebati još malo – pričekati! To je moja procjena. No, situacija je bremenita prije svega određenim kritičkim stavom protiv postojeće vlasti, a onda iz toga može proizići negodovanje koje – u pretpostavci jednog demokratskog raspleta – može dovesti do pada i vlasti i takve politike. Jer, ništa, doslovno ništa – osim te enormne pljačke na sve strane – nije se od postojeće vlasti učinilo ili poduzelo, da se ovo užasno ekonomsko i socijalno stanje bar minimalno popravi i poboljša. Čini se da su na vlasti pokeraši, koji misle samo na to da će s opljačkanim blagom pobjeći preko granice! A o ovim našim "socijalnim" strankama sve je obična lakrdija (poput na pr. HSLS-a, što je najordinarnija nacionalističko-proustaška stranka, koja "živi" od "nacionalnog osjećaja naroda", a toga ima i previše, pa tu nije i ne treba u prvom planu biti socijalni problem, dostatan je nacionalni!), tako da je taj "s" u imenu samo lijepa etiketa za robu koja se prodaje. Čak štoviše, te i takve stranke taj bi eventualni javni bunt građana od strane tih "socijalno deklariranih" stranaka mogao biti ne samo dezavuiran, nego i ugašen! One se bore samo za – hrvatsku naciju! Pa, što god se pod tim mislilo!

– Prije nekoliko godina postojale su ocjene kako će se nacionalizam "prirodno" ispuhati. Hrvatski se nacionalizam još nije "ispuhao", premda se sad sve agresivnije inducira od strane vlasti, kako bi se sačuvala (jedina) službena ideologija. Slutite li hrvatskom nacionalizmu skori kraj, ili pak mislite da će on još duže vrijeme određivati društvene prilike i našu sudbinu?

– To vam je kao kad počne gorjeti vatra, a vi je promatrate i kažete: – Već će se ona negdje ugasiti sama od sebe. A vjetar još više puše u nju. Slični su tome naši svakogodišnji dalmatinski požari, pa sve ode k vragu. Sama se vatra neće ugasiti, a pravi su vjetrovi za nju još vrlo jaki. Iskreno mislim da se hrvatski narod još nije izdovoljio svojim nacionalizmom, svojom državom koju obožava i državotvornošću, kojom ga ideološki hrani i "napumpava", napaja na sve moguće načine svakodnevno postojeća vlast, koja u rukama ima za sada još uvijek prvoklasno manipulativno sredstvo, kojim je dobrano zajašila narod. To je nažalost ta naša *tužna historijska činjenica*, koja – filozofijski rečeno – još nije

shvaćena kao moguća *u-činjenica*, a to znači da bi se možda moglo učiniti nešto drugo i bolje, što bi u rezultatu nadomjestilo tu puku činjenicu i proizvela nova i ljudskija činjenica vlastitog života. Ovako ostajemo taoci jedne još uvijek rodovsko-plemenske arhaične svijesti i načina života, koja priječi da se zakorakne u suvremen tokove života.

Kad bi se na fenomen hrvatskog nacionalizma pogledalo s njegove realne historijske retrospektive, mogli bi se naći i uvjeti, i razlozi i razni povodi i za njegovo nastajanje i za njegovo istrajavanje na ovom tlu, bar posljednjih stotinu i pedeset godina "buđenja nacionalne svijesti" i domoljublja, odnosno rodoljublja. U osnovi leži opravdana težnja za potvrđenjem svoga *nacionalnog identiteta*, pri čemu hrvatski narod nije i ne bi trebao biti iznimka među tzv. većim i naprednijim europskim narodima, jer su više-manje svi (a neki i s velikim zakašnjenjem i mukotrpno) prolazili tim putem. Međutim, mene je uvijek iznova čudilo – iako mi je poznat utjecaj obiteljskog i društveno-aktualnog "odgoja" i snaga indoktrinacije kao danas – kako se ta današnja mladež nakon pola stoljeća može toliko zagrijati za ustaštvo danas?! (Interview za "Feral Tribune, 1. IX. 1997. g.).

ČOVJEK JE RE-EVOLUTIVNO BIĆE

– Kako gledate na činjenicu da su nakon uspostavljanja samostalne Hrvatske, naprosto, da se tako izrazim, Marx i marksisti izbačeni iz hrvatskih univerziteta? Oni koji su na Marxu i marksizmu stekli svoje doktorate (a takvih nije malo), oni koji su prije svojim "marksiziranjem" (politiziranjem) "davili" sve oko sebe, ti su odjednom preko noći "zaboravili" na svoje dosadašnje radove, knjige i predavanja?

U tom kontekstu, zanima nas Vaša ocjena općeg stanja kod nas danas, u proteklih desetak godina posebno?

– Nešto ste već pitanjem odgovorili što se tiče Marxa i marksizma ovdje kod nas. Valja samo dodati i naglasiti da ovdje kod nas, a to se tiče i ostalih tzv. socijalističkih zemalja (Istočne Europe prije svega), zapravo i nije bilo baš toliko tih marksista. To su bili karijeristi svih boja, koji su se "šlepali" uz postojeću, treba to ovdje naglasiti, upravo staljinističku vlast i ideologiju, i njoj primjerenu praksu, jer je to bila vladajuća ideologija. Tim "marksističkim" polutanima i nedoučenim mediokritetima nije stoga bilo teško preko noći odbaciti tu svoju službenu koprenu i ljušturu, jer nikada i nisu bili neki marksisti. Nema tu ništa nova pod suncem! Ti vajni "marksistički" ekonomisti, na primjer, nikada nisu čitali, a da su i čitali, ništa ionako ne bi razumjeli I. glavu *Kapitala,* koja svojom filozofijskom i povijesnom dimenzijom zadire u najdublje slojeve suvremena kapitalističko-građanskog svijeta današnjice. Tako čak nisu razlikovali (s Marxom naglašenu!) političku ekonomiju od Marxove kritike političke ekonomije, tj. kritiku same srži kapitalističkog svijeta u cjelini. Oni su bili naprosto – ekonomisti, ali naravno uz atribut "socijalistički", te je svagda ispalo – "drveno željezo".

Danas se ti nekadašnji vajni marksisti, što ih spominjete, javno odriču tog svojeg marksizma i tih svojih knjiga i doktorata, pa je to, dakako, ružno gledati, jer je sramotno! A sâm Marx mora u ovom uspostavljenu stanju proustaške provenijencije kod nas posljednjih desetak godina prolaziti tako, da bude "bačen u smeće", jer je duhovno i kulturno smeće sada na vlasti, pa to ideološko smeće pritom još deklamira o – Europi! A u toj se Europi na univerzitetima izučava i predaje Marxova filozofija i nauka kao nešto najviše i najvrednije što je Europa postigla u 19. stoljeću, pored na primjer filozofije Hegela, Kierkegaarda i Nietzschea. Ovo je bila i sada "čvrsto" ostaje zaostala provincija, a jedino su "praksisovci" nekada "davno" (1964-1974) pokušali da se realno približimo toj Europi, bar u filozofiji.

Danas je u filozofskim krugovima "najaktualniji" i svakako "najvredniji" za razumijevanje naše suvremenosti postao Frane Petrić (Petriš – Franciscus Patricius, 1529-1597), sa svojim kompilacijama tadašnjeg novoplatonizma i aristotelizma (to vjerojatno "ide zajedno"?), jer nam samo ta problematika iz 16. stoljeća (pored toga što su Hrvati samo to imali od filozofije u svojoj historiji!?) može biti "duhovna orijentacija" ili aktualno rečeno: "duhovna obnova" u suvremenu svijetu danas! Dakle: s Petrićem u svijetlu hrvatsku budućnost! To je, dakako, vrlo komotno, i ne zahtijeva neki ozbiljniji angažman u odnosu na probleme oko nas, pa su onda ti "sveučilištarci" u dobrom zaklonu od svih mogućih problema i "izlaženja na agoru". A da bi čitava ta "intelektualna stvar" bila suvremeno kompletirana u našem stilu, onda se kao "najaktualniji" problem postavlja – čak ni ne etika, nego – *bioetika,* jer to je sada vrlo pomodno, zar ne? A riječ je o svjetskom problemu – ekologije, tj. zagađivanja okoliša, što se ni na koji način ne može rješavati nekim – etičkim instrumentarijem, jer je, najopćenitije rečeno, na djelu problem kapitalizma, koji će svijet nužno "zagaditi" toliko i tako temeljito, da ćemo se svi skupa – zagušiti! Zato predsjednik SAD-a G. Bush ne želi o tome – ni govoriti! I onda ovi polutani, koji ne znaju ništa ni o etici, deklamiraju o toj bioetici (te su konačno na opće divljenje javnosti našli svoje "toliko značajno polje rada"!), pa je to već teško slušati i gledati. A ako ćemo o filozofiji, eto, lako nama, imamo mi "Petrićeve dane" svake godine, mi ćemo se vratiti svojemu Platonu, pardon: s Plotinom i novoplatonizmom krenuti u svijetlu budućnost i riješiti "idejno" sve naše, naročito hrvatske probleme, zar ne?!

– Društveni sistem bivše Jugoslavije u mnogo čemu razlikovao se od društvenog sistema zemalja iza "željezne zavjese". Ali to svejedno nije spriječilo da taj sistem, zajedno sa svim svojim OUR-ima, radničkim savjetima, pluralizmom samoupravnih interesa, Ustavom iz 1974. godine, bratstvom i jedinstvom i ostalim ne samo parolama, siđe s povijesne pozornice. I to tako, što je taj silazak bio popraćen potocima krvi. Koji su po Vama glavni uzroci propasti Jugoslavije i socijalizma, onakvoga kakav je bio?

– Kad pitate za uzroke, a to znači "zaorati" nešto dublje, onda ovdje treba posebno pitati o Jugoslaviji, a posebno o socijalizmu. Mislim da upravo tu leže neki odgovori na vaša pitanja. Jugoslavija je – i prije revolucije i iza nje – bila zapravo ipak heterogeno područje, s isto tako vrlo različitim, čak i historijskim problemima u razvoju, te je to bilo stalno osnovni problem unutar cjeline. Teško je bilo sve to "staviti pod jednu kapu", jer su tu nastavali ne samo različiti narodi, nego i narodnosno neoblikovana plemena sa svojim rodovskim strukturama života i svijesti. Narodnooslobodilačka borba i revolucija od 1941-1945. to je samo djelomično uspjela "raskopati", u dobrom smislu te riječi, naime u pravcu prevladavanja nekih bitnih zaostalosti i društvenih anahronizama, ali su oni dublji historijski slojevi ostali *ispod toga* (što je dosta razumljivo) gotovo nedirnuti. Već su u onoj kraljevskoj Jugoslaviji ostali neraščišćeni bitni, prije svega nacionalni problemi, koji su vukli u raspad zemlje svojim unutrašnjim suprotnostima po svim šavovima.

Titova je politika taj raspad uspjela bar zaustaviti, te je time čitavo to područje bilo pedeset godina "spašeno" od rasula po svim linijama. Bratstvo i jedinstvo, za koje je Tito s pravom dalekovidno stalno naglašavao, da ga treba "čuvati kao zjenicu oka svoga" (katkad je to, doduše, zvučalo patetično i sentimentalno pretjerano, ali se krvavo obistinilo u posljednjem desetljeću 20. stoljeća!) bila je doduše ta spasonosna "formula" i svakidašnja parola, koja je morala (treba naglasiti: baš *morala,* i to je pri svemu tome bilo – dobro!) držati na okupu cijelu zemlju. Ali različite silnice, a tu mislim prije svega na one nacionalno-plemensko-rodovske, pojačane nacionalističkom ideologijom i neprekidnom indoktrinacijom masa na sve strane, koje vuku za sobom tu žilavu i zaostalu tzv. "tradiciju" (navodnici su tu zbog pitanja: tradiciju *čega,* što to ta plemena nose sa sobom kao tu neku "dragocjenu tradiciju", osim svoje apsolutne historijsko-povijesne zaostalosti, tj. materijalnog i duhovnog si-

romaštva najgore vrste?!) prethistorije, bile su prejake za ono što se ne samo socijalističkim parolama, nego i realnim zahvatima u to još rudimentarno tlo htjelo "premostiti" (bolje: *preskočiti!).*

Ili jednostavno rečeno: čitavo to tzv. jugoslavensko tlo bilo je isuviše historijski, ekonomski, socijalno, politički, kulturno i duhovno zaostalo, *a da bi bilo primjereno bilo kakvom* zbiljskom kretanju u taj socijalizam! Jer, socijalizam je prema Marxu moguć samo kao jedan, ali bitni iskorak iz najvišeg stupnja razvitka kapitalističko-građanskog ustrojstva društva (pa ako se na tom stupnju i u tim najrazvijenijim zemljama ne dogodi, onda ga neće ni biti, nego možda nešto posve drugo i drugačije!), te se ni kod nas, ni kod drugih istočnih zemalja, na čelu sa zaostalom polufeudalnom Rusijom, nije mogla naprosto "preskočiti" *cijela jedna epoha* (ako ne i – dvije?). I tu leži taj – kako sam ga ja nazvao – "kratki spoj", pa onda i mogući, a sada i realnim postali *krah* cijelog tog – možemo sada reći baš tako – "socijalističkog eksperimenta", koji je pri svemu tome nažalost bio još i – staljinizam u teoriji i praksi, koji ga je totalno kompromitirao (čak i kao – ideju).

Jugoslavensku pak tragediju (koja će dalekosežno "tištiti" cijelo to područje i sve "osamostaljene" narode na ovom tlu još možda i čitavo stoljeće unaprijed!), uzrokovao je pritom još i "nedovršeni" Drugi svjetski rat, pa su ustaše u Hrvatskoj na čelu s Tuđmanom, s jedne strane, a velikosrpska četnička ideologija na čelu s Miloševićem (bolje reći s velikosrpskom inteligencijom na čelu!), s druge strane, upravo *težili za ratnim obračunom,* pa je zbog samoga karaktera tih dviju – ja bih bez pretjerivanja dodao: – *diluvijalnih opcija u sukobu,* sve završilo u najstrašnijem krvoproliću. Na djelu su bile dvije sukobljene *profašističke struje,* a to mora odvesti u najstrašniju katastrofu. I to je bio rezultat, čije ćemo posljedice na ovim prostorima osjećati još nepredvidljivo dugo.

A ono bitno pri svemu tome ostaje: mi svi skupa živimo na jednom užasno zaostalu tlu, u svakom pogledu, pa ništa dobra tu ne možete očekivati, jer se čitava ta historijska situacija pretvara u – *sudbinu.*

– Zadržimo se još malo na tim tragičnim devedesetima! Tko je mogao predvidjeti što će se sve na ovim prostorima dogoditi? A dogodilo se ono najgore. Pod tim svakako mislim i na jedno Vaše predviđanje iz – 1985. godine, kada ste u razgovoru za beogradske "Književne novine" rekli i ovo: "Drumovi će poželjeti Turaka..., to jest, naše će društvo u danom trenutku poželjeti ljevice, ali nje više neće biti (barem ne u dovoljnoj snazi da pos-

tane glavni subjekt situacije). A onda, jao si ga nama i pomagaj!" – I tako "riječ postade djelo"! Što se kod nas doista dogodilo s ljevicom, da je ona prestala da bude ikakav "subjekt situacije"?

– Moram ovdje prije svega učiniti dvije "korekture" u Vašem pitanju: prvo se tiče ljevice kao subjekta situacije, a drugo odmah u vezi s tim ono "prestala biti". Mi istinske ljevice takoreći nismo ni imali u Jugoslaviji. Tu može – pravednosti radi što se tiče ove moje teze – biti riječi samo o grupicama i pojedincima što su bili: "lijevo orijentirani". A ljevice kao neke društveno-političke snage naprosto nije bilo. Tragedija je upravo i bila u tome, što je taj takozvani lijevi pokret u liku jedne komunističke partije bio do srži natopljen i tako duboko impregniran staljinizmom, a staljinizam je bio historijski i sadržajno – najgora desnica, ili bolje rečeno – kontrarevolucija na djelu (u odnosu na mogući socijalizam), kako teorijski, tako i praktički. A to se odnosilo ne samo na te tzv. istočne zemlje tzv. "realnog socijalizma", nego i na Jugoslaviju, kao i na sve tzv. komunističke partije i pokrete Zapada, tako da je to bilo katkada ružno promatrati! Sjetimo se samo stava svih zapadnih kompartija spram Informbiroa i Titova odlučnog "ne" Staljinu 1948. god. i kasnije!

Prije Drugog svjetskog rata i velike prijeteće opasnosti od Hitlerove nacističke prijetnje cijeloj Europi i svijetu, doista nije bilo izbora, te se nužno postavila drastična alternativa: ili Hitlerov nacizam, ili Sovjetski Savez, jer su zapadne zemlje u tom trenutku bile ne samo nenaoružane i politički obezglavljene (sjetimo se samo Chamberlainova putovanja k Hitleru u München!), nego su čak neke Hitlera i naoružavale (a u svojim su redovima imale "oduševljene poklonike" Hitlerove politike kao vlastiti – uzor!). Tu je, uostalom, na našim stranama ležao i otvoreni spor i dilema: Tito-Krleža 1939. god. (u Šestinama kraj Zagreba). Međutim, poslije rata sve je bilo ili je trebalo biti – posve jasno, što se znalo već i prije rata: Staljinova strahovlada, Gulag i milijuni žrtava komunista u Sovjetskom Savezu (Sibir-Kolima), pa se i dalje *tamburalo o komunizmu i socijalizmu,* a bilo je jasno da je na djelu – staljinizam, što je zapravo – obična sramota, i ta kvalifikacija traje sve do danas. I to vam je bila ta istočna i zapadna "ljevica" (kod nas i u svijetu).

Zato na Vaše drugo pitanje: nije ljevica *prestala* biti subjekt bilo čega, jer je nije ni bilo! I to je to! Tako – zadržimo se na toj našoj "socijalističkoj Jugoslaviji" – nikakva ljevica tu nije imala šanse, jer nje kao

neke društveno-političke snage nije ni bilo, niti je na bilo koji način – osim rečenih idejnih grupa i pojedinaca, koji su bili pod neprekidnom paljbom tih staljinističkih "ljevičara" na vlasti – bila na djelu, osim s mukom filozofijski i teorijski (pa su nas "praksisovce" ti velemajstori "ljevičarskog licemjerja" onda "s pravom" nazvali – "apstraktnim humanistima", jer smo praktički od njih stavljeni ne samo na margine društveno-političkog života, nego doslovno u – aut, sa stalnim prijetnjama hapšenjem). Zato su ti "šverceri vlastita života", koji su čeznuli samo za vlašću i lagodnim životom "u ime socijalizma" (!), u partiji i izvan nje i mogli tako lako i "preko noći" raskopati i uništiti sve što je s mukom stvarano pola stoljeća u Jugoslaviji! A ti vajni "komunisti", tj. članovi Partije u Hrvatskoj (kao i u Srbiji) preko noći su također postali članovi Tuđmanova nacionalističko-proustaškoga pokreta HDZ-a, dok su takvi isti u Srbiji svesrdno podržali i pomagali Miloševića i ušli (čak kao glavni ideolozi!) u njegovu partiju sa "socijalističkim pedigreom"! A rat su htjele i ustaše i četnici (a prije svega njihovi "ideolozi" u redovima tzv. inteligencije), te se onda i nije moglo dogoditi nešto drugo, nego što se dogodilo. A i pored toga ono što zapravo nitko nije mogao predvidjeti, bilo je to zvjerstvo, kojim su se ti razulareni diluvijalci na ovim našim prostorima iživljavali na nedužnim žrtvama! Ipak čovjek nema toliko mašte, da bi predvidio takve stvari, premda sam već 1990. godine slutio takvu mogućnost kad sam objavio članak (u Karlovcu) pod naslovom *Bojim se pokolja!*. Čini mi se da smo gotovo svi u tome bili "uljuljani" tim socijalizmom kao nekim realitetom, koji je tobože trebao kroz pola stoljeća bar donekle "pacificirati" te naše elementarne prethistorijske mentalitete (ovdje hotimice izbjegavam onaj stereotip: "balkanske"), pa se nije vjerovalo u to, da bi se ta naša "slavna rapsodija" u liku pakla od 1941-1945. godine mogla – ponoviti. Sada znamo da je to na ovom tlu uvijek iznova moguće (ako nas ne zaustave iz inozemstva, kao što do sada nisu!).

– *Čini mi se da je erozija zahvatila i ljevicu u svijetu? Koliko danas ima stranaka koje se nazivaju socijaldemokratskima i socijalističkima, a da one to uistinu nisu! To lutanje kroz historiju, prije svega socijaldemokracije, nije neka novost, ali se ono u zadnjih nekoliko godina odvija pod snažnim utjecajem teorije "srednjeg puta" – poznatog britanskog profesora Anthony Giddensa. Ta teorija nastoji, kao što je poznato, spojiti "nespojive suprotnosti" – liberalizam (mislim na ekonomski) i socijalnu demokraciju. Ali što onda uopće, nakon toga, ostaje od ljevice?*

– Vaše pitanje završava upravo onime što tu preostaje: krpanje! Iz zakrpine ipak neće i ne može proizići nešto – novo. A ono što jedan britanski profesor sebi nešto "zakrpa" u svojoj glavi, ne mora biti baš jako relevantno za objektivno kretanje u svijetu. Ono pak malo "lijevoga" u svijetu (možda samo u Europi?) već se odavno utopilo u taj moćni trend suvremena kapitalizma, koji svijet vodi do njegova rasprsnuća u očitoj katastrofi koja je već pred vratima? Ne mora se nitko složiti s mojom "povijesnom ocjenom suvremena historijskoga kretanja" do danas, ali vladavina je svagda stalno bila na strani – *desnoga!* Da li to leži ujedno i u "samim genima" čovječanstva, ja to ne znam, ali "fenomenologijski" se to dade deskribirati. Činjenica je nepobitna: sve što je u historiji naginjalo na *lijevo* i *progresivno,* to je završavalo na lomačama, u tamnicama i logorima na svim stranama svijeta. I tu leži jaka doza rezignacije, što ne znači da neće biti tih "lijevih" i dalje, pa i kod nas.

– Često ste u svojim djelima isticali, da je Karl Marx par excellence filozof revolucije. Je li uopće moguć tzv. miran prijelaz društva u socijalizam? Ili pak možemo reći da je revolucija "naša sudbina", sve dok živimo u "carstvu nužnosti"? Pritom revolucija ne mora biti nasilna, zar ne?

– Da, revolucija ne mora biti nasilna! Ali tamo gdje je postojeći poredak doveo čovjeka do "nule", do eksplozije će stalno dolaziti, pa i nasilno. To se ne da nikakvim teorijama predvidjeti (pa je u tom smislu i "teorija revolucije" krivi i unutrašnje protivurječan pojam). Ovdje bih samo paušalno, jer za jedan takav razgovor i nije drugačije moguće, htio reći ovo: za razliku od životinje koja je identična sa svojom prirodom (vrstom), pa za nju bitno važi darvinovski pojam *evolucije,* čovjek je već svojim prvim historijskim korakom morao *prekoračiti* taj evolutivni put razvoja, te je proizvodeći (svagda nove!) uvjete svog života i sebe u njima postao po svojoj biti – *re-evolutivno,* tj. zapravo revolucionarno biće. Taj i takav pojam revolucije kao re-evolucije leži dakle u samim temeljima svijeta (ne treba reći "čovjekova", jer je u samom pojmu svijeta čovjek *već impliciran,* jer je on svjetovno biće, a to znači da više nije puka priroda, nego *humanizirana* priroda). On je time po svojoj biti upravo *u-topijsko biće,* jer taj svoj *topos* (mjesto pod suncem) on nigdje naprosto ne nalazi *gotovim* poput životinje, nego ga mora upravo – proizvesti ili stvoriti. Time je on postao svjetovno biće (biće *svog* svijeta kao proizvoda). Mnogi, pa čak i filozofi koji ostaju na nivou "zdravog razuma", ne mogu stoga shvatiti Marxovu misao (što je proizišla iz stu-

diranja klasične filozofije i njezin je rezultat), kako "čovjek proizvodi prirodu", a ta "proizvedena priroda" nije ništa drugo do li čovjekov svijet, u koji je priroda "uvučena" i povijesno "prerađena" i za čovjeka modificirana priroda.

Odatle može slijediti zaključak, kako je čovjek stalno upućen na to da *re-evoluira* sebe i sve oko sebe, tj. revolucionira uvjete svog života (pa to stalno i čini), bilo mirno ili nasilno.

– U svijetu, posebno kod liberalnih teoretičara, izjednačava se fašizam i komunizam. Tako se između ostaloga tvrdi da je "komunizam" pokosio više ljudskih života od fašizma. Međutim, između komunizma i fašizma, zar ne, postoji bitna povijesna razlika?

– Samim time što ste taj pojam "komunizma" stavili u navodnike, djelomično ste odgovorili na svoje pitanje. Ako se ovdje podsjetimo na odgovor što smo ga dali na pitanje o ljevici, onda je očito da se tu ideološko-propagandistički svjesno miješa *staljinizam* i *komunizam,* tj. sve do njihova izjednačavanja, pri čemu onda (pa ni to nije nipošto slučajno, jer će tim "liberalima" fašizam uvijek biti "bliže srcu" nego komunizam!) fašizam biva "svakako bolji" od komunizma. Mogli bismo ovdje biti i malo grublji i reći: fašizam je samo "produžena ruka" liberalizma, ili – "nježnije" – njegov zakoniti nasljednik i pravi rezultat. O tome sam pisao na drugim mjestima, pa ovdje ne treba duljiti. Jednom riječju, Marxov pojam komunizma ne samo da je dijametralno suprotan fašizmu kao posljednjem stadiju kapitalizma, nego je njegova najdublja negacija i povijesno prekoračivanje. Fašizam je pak – strašno je kada to danas nakon svega moramo još i – *dokazivati,* kao da smo doista već svi poludjeli!? – najočitiji i na djelu dokazani – *pakao* života ovdje na zemlji (a ako postoji i na "drugom svijetu", teško da bi ga Danteov mogao nadmašiti, jer je to još u usporedbi prava – *romantika!* Tu je mašta slabija od života, nažalost!

– Kroz historiju je bilo slučajeva da su određeni režimi za svoju zločinačku i genocidnu politiku imali legitimnu podršku, bilo otvorenu ili prešutnu, u narodnim masama. Sjetimo se samo Hitlerove Njemačke, Mussolinijeve Italije, Francove Španjolske, pa zašto ne i – Tuđmanove Hrvatske. Uzmimo samo za primjer taj "sveti domovinski rat"! Koliko je u tom ratu počinjeno zlodjela, a da su ona čak i kod takozvane intelektualne elite prešućivana. Kao profesor etike, smatrate li da u društvu može i mora postojati (relativna) kolektivna moralna odgovornost?

– Ne znam, možemo li se složiti i jako ozbiljno uzeti s onom Njegoševom (na vlastitom iskustvu stečenom i zapravo duboko rezignirajućom) "sentencom" – "Pučina je stoka jedna grdna!", ali dva momenta iz vašeg pitanja ostaju da se konstatiraju kao svojevrsne "činjenice": 1. masa je podložna (baš kao masa da se razumijemo!) opčinjenosti velikim majstorima propagande svih vrsta (vidite, koliku moć ima obična televizija svojim "finim" i smišljeno doziranim ideološkim podvalama i indoktrinacijama s ove naše "demokratske" HDZ-HTV, koju sam nazvao: Hrvatska Talibanska Vidjelica). Sjećam se dobro toga: kao 15-godišnji gimnazijalac slušao sam na ulici preko uključena radija Hitlerove govore, pa sam točno osjetio da to govori jedan *opasni luđak,* ali upravo tim luđaštvom on je opčinio mase ne samo u Njemačkoj, nego i u svijetu! Tu čak ni tzv. psihologija masa nije dostatno uvjerljiva, da bi dokraja proniknula taj snažni utjecaj na čovjeka-masu, pa su odatle lako vidljivi svi "rezultati" fašističkog pakla 20. stoljeća. Valja pritom dakako svagda imati na umu i određenu društveno-političku, a naročito ekonomsku situaciju, koja je kao takva (nezaposlenost, siromaštvo, represija svih vrsta, besperspektivnost života itd.) bremenita – fašizacijom (poput ove naše danas, pa to npr. Račan i njegovi "ne vide", ili ne žele da vide, ili ih nije briga, oni će kao i do sada u budućoj "opoziciji" opet dobro živjeti!).

A što se tiče drugog momenta ovdje: možda ipak malo pretjerujete ovime: "intelektualna elita" (što može biti "zgodna poštapalica"!), ako je riječ o toj "čuvenoj" hrvatskoj inteligenciji (ovdje hotimice pravim tu bitnu razliku: Hrvatska je imala i ima *inteligencije,* bar donekle, to su oni "školovani" (narod kaže: "učevni", pa čak i "duševni"), ali vrlo malo *istinskih intelektualaca.* Evo vam lapidarnog odgovora: intelektualac koji šuti o pitanjima i problemima od *općeg značenja i interesa,* nije ili prestaje biti – *intelektualac!* I to je to, a ako je takav još i "dušom i tijelom" na strani najcrnje desnice (kod nas ustaštva), onda je to *lakrdija i opasnost najgore vrste!*

– *U bivšoj Jugoslaviji radnici su imali velika prava, ali su ih svejedno tako olako prokockali. Što se sve događalo u tzv. pretvorbi i privatizaciji, a da naši radnici nisu organizirali niti jedan generalni štrajk, veće demonstracije i slično? Uza sve to, radnici (mislimo na one niže kvalifikacije) uglavnom su i "materijalna snaga", vjerno biračko tijelo ekstremne desnice, u masovnim razmjerima.*

Što je, profesore, Marx smatrao pod pojmom "proletarijata"? I tko je po Vašemu mišljenju u budućnosti – "subjekt revolucije"?

– Sve ste točno opisali, i tu ne treba ništa dodati! Ostaju naravno pitanja. Nije žalosno samo to što se ti radnici nisu ni najmanje pobunili zbog pljačke tuđmanovske kamarile i tih "domoljubnih lopova", nego je zaista nevjerojatno da su kroz nepunih deset godina "posve zaboravili", kako su već dobro živjeli u onom "socijalističkome mraku", kada su sebi gradili kuće pomoću kredita, kupovali stanove i imali sva prava (samoupravna prava, pa sada tim lopovima "hrvatske provenijencije" dopuštaju da im se javno na sve načine sprdaju s tim "njihovim samoupravljanjem", i nitko – doslovno nitko od tih radnika nema petlje da im dade javnu pljusku, to je žalosno!), kao nikada dosad u historiji, pa su sada na ulici i pjevaju "svoju himnu": – *Bože, čuvaj Hrvatsku!* a sami je nisu bili u stanju – sačuvati! Njima je dosta što su im rekli – *Imamo Hrvatsku!*, pa nisu pitali tko to ima Hrvatsku kao svoje privatizirano vlasništvo? A sami sada nemaju ni gaća na sebi! I to je prava, ne samo materijalna, nego kao što vidimo i duhovna – katastrofa, da čovjek ne povjeruje! Eh, taj Njegoš, baš nije lijepo od njega!

Jedini mogući odgovor na vaše pitanje s obzirom na ono "proletarijat" glasi: mi još nismo ni imali pravog proletarijata, za što je potreban i viši stupanj svijesti, odnosno baš – *samosvijesti*, kojom se u djelo provodi i brani i svoj i opći društveni – ovdje: zajednički! – interes! Kao što je sve na ovom tlu (historijski, a to dakako znači i vremenski) zaostalo, to se odnosi i na ovaj – kao što ga ja nazivam – "ljudski materijal"!

Međutim, bilo bi ipak malo "prekratko", kad bismo ovdje na vaše pitanje o pojmu proletarijata ostali na rečenome! Kad pitate što Marx misli pod pojmom proletarijata, valja reći pregnantno: *proleter je posljednja (historijska) stepenica do njegova pretvaranja u čovjeka.* To povijesno znači: on je "odriješen" svega, pa sve sada stoji do njega – do njegova uma i njegovih ruku, ali i hrabrosti (koja je "dijete" samosvijesti) i ljudske odluke na život dostojan čovjeka. Već je prvi "proleter" među modernim filozofima, njemački filozof Fichte, još prije dvjesta godina izrekao stav: "Gospodari postoje zato što ima robova" (koji to žele i ostati, a da ih ne sruše), pa u toj izreci leži velika povijesna istina. Ako ima bilo kakvoga smisla Marxov stav, da *proleteri nemaju što izgubiti, osim svojih okova,* (a trebalo bi dodati, ali je to već u tom stavu implicirano: i *svog ljudskog dostojanstva!),* onda je upravo u tome rečeni smisao. Ako

pak za to još taj proleter nije (ni povijesno, ni individualno, ni životno, tj. duhovno) – "zreo", onda će i dalje (čitavim svojim životom!) nasjedati svim mogućim lopužama i njihovim nacionalističkim floskulama (ili već nekim "druge vrste", svejedno!). *Ako ne želiš biti čovjek, nitko ti neće i ne može pomoći!*

– *Može li čovječanstvo uopće doseći komunizam, ili je s kapitalizmom nastupio "kraj povijesti"? Naime, antropološki pesimisti tvrde da je čovjek po prirodi zao, homo homini lupus, odnosno nesavršeno biće, i da stoga nikad ne može doseći savršeni društveni poredak, u kojemu bi bio homo homini homo (Bloch). Ako je tome tako (a smatramo da marksisti ne misle tako), ostaje nam još samo težnja k savršenstvu, praksa?*

– Čovjek je konačno i ograničeno biće, i kao takav nikad neće dosegnuti savršenstvo (a tko je ikada "definirao" i mogao to odrediti, što bi se pod "savršenstvom" imalo razumijevati? Nitko!). Jedino su *Bog* (po svojoj definiciji, i ako postoji, a svatko za sebe sama mora i može donijeti *odluku* da vjeruje u njegovo postojanje, kao i sve ostalo u vezi s tim!), i *životinja* savršeni! Ova posljednja teza najčešće zbunjuje gotovo svakoga, tko ne promisli o čemu je riječ: životinja je savršena u svojoj *vrsti,* ona *jest* priroda i ne može biti nešto drugo od onoga što *već* jest (darvinovski ona može samo "evoluirati kroz milenije"). A ako se to ne shvaća, onda napravite samo jedan "pokus", pa kažite životinji: "Ti treba da budeš nešto drugo i bolje!", pa će se odmah uvidjeti pravi smisao teze o njezinu savršenstvu. Savršeno je ono, što ne može biti ni drugačije, ni bolje! Čovjek, međutim, nije više životinja, a nije ni Bog, pa zato i ostaje po svom bitnom određenju – nesavršeno, konačno i ograničeno biće. Sada to možete uzeti i s *optimističke* i s *pesimističke* strane (kako vam se sviđa, ali na samoj stvari ne mijenja to doslovno *ništa!).* Hegel je taj čovjekov status i habitus smatrao njegovim izvrsnim djelom, te je u svojoj kritici biblijskog stava o protjerivanju Adama iz raja, jer je "spoznao dobro i zlo", ocijenio kao ono najbolje što mu se moglo dogoditi, jer je sada *nužno* postavljen na svoje vlastite noge, i time upućen na izboravanje svoje *slobode,* odriješen od rajsko-životinjskog vegetiranja dotada. Zar to ne asocira na položaj ovog proletera, o kojemu smo govorili?!

Međutim, vi ste u svom pitanju ovdje komunizmu dodali više nego što bi to tako mislio sâm Marx, i što bi se to pod time uopće moglo razumijevati: Marx je pod komunizmom mislio *ne neko savršeno društveno uređenje,* (kad se kaže "društveno uređenje", onda već u tom pojmu

leži nesavršenost, jer je društvo neprekidni proces promjene, i tu nema nikakve gotovosti, a samo nešto posve gotovo može biti savršeno!), i isto tako niti nekakav *ideal* koji bi se imao postići i realizirati jednom zauvijek (pa je i to implicirano u prethodno rečenom!), u smislu nekog *stanja* koje će se time postići. On pod komunizmom shvaća *nužni* (a to znači praktičko-djelatni i smisleni) *iskorak* iz tog postojećeg (kapitalističkog građanskog) ustroja života, i to pomoću *radikalne kritike* koja nas jedino odvodi s onu stranu svih tih (u prvom redu klasnih) protivurječja cjelokupnog života što ga svakodnevno živimo. Dakle, iskorak iz stanja (koje se želi petrificirati i ovjekovječiti), u kojemu je čovjek otuđeno i poniženo biće, kojemu su njegovi vlastiti proizvodi (svih materijalnih i duhovnih oblika) izmakli iz ruku i nadvili se nad njim poput strane, više sile ili "prirodnih zakona" (koji onda u tom obliku izgledaju kao neizbježni, neumitni).

To pak znači zadatak na čovjeka da se izbori za sebi dostojan život na najvišem, dosada dostignutom, povijesnom stupnju života. *Kritički stav,* spram sebe i svojih postojećih uvjeta života *prva je pretpostavka* za to. A to znači: *ne miriti se* sa svim što naprosto postoji i što ti drugi nameće za svoje vlastite interese. To je pitanje bitne čovjekove zrelosti i borbe za *bar minimum ljudskog dostojanstva.* U tom je smislu ne samo promašeno, nego i gotovo smiješno, rekao bih: šarlatanski, govoriti o "kraju povijesti", jer to ne znači doslovno ništa! Nema kraja povijesti – čovjek je sâm to povijesno događanje u njemu samome i oko njega – ukoliko čovjek sâm svojim djelom ne uništi i sebe i svoj svijet, atomskom energijom ili tim ekološkim zagađivanjem svijeta i atmosfere, bez koje ne može živjeti i poživjeti!

– *Što sada pišete i spremate za objavljivanje?*

– Želim, ako me zdravlje posluži, dovršiti započetu knjigu pod naslovom *Etika.*

(Razgovor za "Hrvatsku ljevicu", Zagreb, januar 2002. godine, sugovornik Filip Erceg).

"IZBJEGAVANJE ZAMKE UTOPIJE"?

– Posle dvanaest godina došli ste u Beograd. Kakvi su Vaši utisci – o Sajmu knjiga, Filozofskom fakultetu, Vašim kolegama i studentima?

– Sjećam se točno dana kad sam u Beogradu održao posljednje predavanje prije raspada Jugoslavije, ali ne kao obično na Filozofskom fakultetu – gdje sam inače godinama održavao predavanja iz predmeta Etika dva puta godišnje (tzv. skraćene semestre), nego na Kolarčevom narodnom univerzitetu. Bilo je to predavanje *Francuska revolucija i filozofija*, a u povodu 200. godišnjice Francuske revolucije. Predavanje sam održao 21. decembra 1989., i to na molbu mojeg dobrog prijatelja Dobroslava Smiljanića, koji je tada radio na Kolarcu. Onda su došle ove godine, u kojima su Jugoslaviju "pojeli skakavci" do temelja.

Na Sajam knjiga u Beogradu u oktobru 2001. godine bio sam pozvan kao gost od strane organizatora Sajma, posebno od g. Branislava Gojkovića, a ujedno sam bio gost i Ministarstva kulture Srbije (a posebno od strane gospođe Gorice Mojović, supruge mojeg prijatelja Dragana Mojovića, s kojim sam imao lijep interview 1990. godine u *Borbi.*) Iznenađenje je pritom za mene bilo u tome, – a što ja u tom trenutku nisam znao – što je g. Gojković bio nekada također moj student i slušao moja predavanja, pa smo se onda sreli kao "stari prijatelji". On je, sjećajući se mojih predavanja onda u društvu mene hvalio i malo "preuveličao", što mi je ipak bilo drago kao naknadno priznanje! Ovo želim naglasiti stoga, što u Zagrebu, gdje sam na Filozofskom fakultetu predavao pune 43 godine, nikada sve do danas nisam dobio takvo priznanje,

kao sada u Beogradu od mojih nekadašnjih studenata i kolega s Filozofskog fakulteta. Zato smo se u prijateljskom i vrlo ugodnom druženju tada šalili, kako bih ja zapravo trebao ostati u Beogradu, jer bih se tu u "starom društvu" bolje osjećao!

Na Filozofskom fakultetu u Beogradu djeluju kao profesori filozofije moji stari i dragi prijatelji i drugovi Zdravko Kučinar, Mladen Kozomara i Simo Elaković, koji su za vrijeme mojeg boravka u Beogradu poduzeli doslovno sve, kako bih se osjećao "kao kod kuće" (a bilo je još bolje!), pa sam im i ovim putem posebno zahvalan za sve to! Osim toga bio sam lijepo primljen i ručkom s njim počašćen od dekana gos. prof. Živana Lazovića, tako da je s te strane moj boravak na Fakultetu bio ugodan. No, kad već i to pitate, gotovo najveće iznenađenje doživio sam, kad sam u velikoj sali Filozofskog fakulteta održao predavanje (što ga je organizirao kolega Kučinar), pa je dvorana bila gotovo puna kako studenata, tako i kolega i zainteresiranih građana. Iznenadilo me da su me došli slušati i upoznati studenti koji me dotad nisu poznavali (čuo sam samo da čitaju moje knjige, što mi dakako imponira, te sam ujedno poklonio biblioteci odjeljenja za filozofiju neke moje knjige što sam ih donio sa sobom). Moj boravak na Fakultetu bio je dakle – kao što se to kaže – izvan svakog očekivanja, te sam zbog toga bio iskreno radostan!

Sajam knjiga bio je pak za mene (nakon tolikih godina izbivanja) posebno iznenađenje! Prije svega toliko novih knjiga, naročito filozofske originalne i prijevodne literature, s kojom se skromno hrvatsko izdavaštvo jedva može usporediti. A osim toga, toliki interes publike, koja je na Sajam pristizala iz cijele Srbije i u tolikom broju, da se doslovno nije moglo prolaziti kraj izložbenih štandova!

Na Sajmu sam, osim toga, sreo neke svoje stare prijatelje-izdavače, kao mojeg dobrog prijatelja Jagoša Đuretića (iz "Filipa Višnjića") i Simona Simonovića (iz "Rada", a kojega znam još iz nekadašnjeg "Nolita", u kojem sam nekada objavio tri knjige, kad je glavni urednik bio moj prijatelj Miloš Stambolić). Posebno je pak bilo iznenađenje susret sa Zoranom Stojanovićem, također mojim nekadašnjim studentom, koji sada ima svoju izdavačku knjižarnicu u Novom Sadu, a koji mi je tom prilikom ponudio objavljivanje jedne moje knjige. Dakle, sama ugodna iznenađenja, koja su me doista veoma obradovala!. Moram naglasiti za mene radosnu stvar: od nekih sam izdavača, a naročito od Gojković-Marićeva "Platoa" dobio na dar oko 50 knjiga, pa sam sve to – uz mnogo

primjeraka moje knjige *Šverceri vlastitog života,* koju mi je (nešto skraćenog teksta) izdao moj prijatelj Nebojša Popov, u izdanju "Republike", tako da sam sve to jedva prevezao do Zagreba.

– *Ako biste usporedili zagrebačku i beogradsku filozofsku scenu danas, što biste posebno istakli?*

– Mogu ovdje samo ukratko istaknuti, da nekadašnja tzv. zagrebačka filozofska škola više ne postoji. Taj smo nadimak (od naših inozemnih prijatelja i sudionika Korčulanske ljetne škole) dobili za vrijeme desetogodišnje djelatnosti i izlaženja časopisa PRAXIS. No, to je sada u svakom pogledu prošlost. Riječ je, dakako, o nama, tj. o tzv. starijoj generaciji, ujedno pravih osnivača časopisa i škole. Koncem januara ove 2002. godine umro je Predrag Vranicki, pa sam sada ostao – "posljednji Mohikanac" te generacije. A što se tiče filozofskog života u Hrvatskoj danas, on je prilično umrtvljen, dok odnosi među filozofskim djelatnicima liče na "rakovu djecu". Filozofija pak nema kao nekada bilo kakvog utjecaja na društveni, politički i kulturno-duhovni život u Hrvatskoj. I izdavaštvo filozofijske literature dosta je skromno, premda ipak postoji (a knjige su dosta skupe). U tome se – po svemu sudeći, koliko sam to mogao u kratko vrijeme boravka u Beogradu vidjeti – filozofski život u Zagrebu ne može mjeriti s ovim u Beogradu, iako i tu ima specifičnih problema.

– *Šta biste iz današnje perspektive rekli o ulozi PRAXIS-a i Korčulanske ljetne škole?*

– Na to i mnoga druga pitanja sličnoga karaktera o djelatnosti i sudbini PRAXIS-a i Škole opširno sam pisao u mojoj knjizi *Šverceri vlastitog života,* jer mi je to pri pisanju bio primarni zadatak. S te je strane najbolje i najprimjerenije za svakoga koga to interesira da pročita tu knjigu (koja inače još nije dostupna čitaocima u Hrvatskoj, jer cjeloviti rukopis već preko godinu i po čeka na izdavača). Mogu ovdje samo dodati da je ta "praksisovska generacija" – rečeno bez ikakve skromnosti – učinila za našu filozofiju dosada najviše u ovoj sredini, te je kao takva bila priznata i u Europi i u svijetu. Danas više toga nema, pa će trebati još malo (ako ne i puno?) pričekati, da se netko sličan opet pojavi na filozofskoj sceni. A Korčulanska je škola bila nekada stjecište najprominentnijih suvremenih mislilaca 20. stoljeća u svijetu, pa je i ta mogućnost zatrta u temelju.

– *Zašto u svojoj navedenoj knjizi beogradske praksisovce stavljate pod navodnike? Nije li to antijugoslavenski?*

– Ovo je i dobro i aktualno pitanje, i zahvalan sam Vam što ste ga postavili u ovom našem razgovoru! Tako se ta stvar može baš ovdje u Beogradu razjasniti i raščistiti. U mojoj knjizi na tome sam mjestu učinio nekoliko ne samo grubih grešaka, nego i očitih dezinformacija. Na sve to skrenuli su mi pažnju kolege s Fakulteta u Beogradu, koji su me prijateljski oštro iskritizirali zbog toga, te sam sve to uzeo na znanje, a onda sam u rukopisu za hrvatsko izdanje unio velike ispravke. Bio je to više nego propust, jer sam obijedio Mihaila Markovića i Ljubomira Tadića ni krive, ni dužne za nešto što oni nisu učinili, naime za njihovo odlaženje (rekao sam u knjizi: "Na poklonjenje") Radovanu Karadžiću na Pale, a to nije bila istina.

Moram, međutim, ovdje ukazati na to – iako je to dosta slaba isprika s moje strane, priznajem – da sam sve te dezinformacije dobivao nažalost *upravo iz Beograda* (što sa svoje strane ukazuje na posvemašnju zatrovanost sredine u kojoj živimo i u Beogradu i u Zagrebu, pa je i to "pravi prilog" ovom uzajamnom nacionalističkom ludilu bez granica!). Nešto slično pisalo se čak i u hrvatskim novinama, te su se dezinformacije "dobro dopunjavale"! Moram priznati još nešto, a to se onda odnosi i na ovo vaše pitanje: Ne samo za mene lično, nego i za sve moje drugove i kolege iz PRAXIS-a (još za vrijeme njihova života) ovdje u Zagrebu, bilo je dvostruko neugodno iznenađenje s obzirom na javnu i gotovo žestoku ideološku podršku Miloševićevoj politici (a nije to bila samo politika, nego zločinstvo spram Bosne i Hercegovine i Hrvatske, i pokolj nevinih ljudi u masovnim razmjerima na sve strane, da se ne nabrajaju ta zvjerstva!), što se međutim – a tu i leži pravi povod za moje reagiranje s onim navodnicima nad "beogradskim praksisovcima"! Za nas je to bio pravi šok, kad ne samo intelektualci, nego k tome još i tzv. praksisovci daju javnu podršku takvim zvjerstvima, što ih mora osuditi čitav svijet (što sada i čini u Haagu), pa se to jednostavno ne da opravdati ni na koji način!

No, time se taj moj stav ne da posve opravdati, i to iz jednostavnog razloga, što nije vodio računa o svim drugim suradnicima kako u časopisu PRAXIS, tako i učesnicima u radu Korčulanske škole, koji se u Beogradu nisu na taj način kompromitirali. A to su bili – neka se sada ovdje i to javno navede – Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Andrija Krešić, Veljko Korać, Miladin Životić, pa onda i mlađi kolege: Zdravko Kučinar, Simo Elaković, Mladen Kozomara, kao i kolega Aleksandar Kron i

neki drugi. Neprilika je za nas u Zagrebu bila baš u tome, što su zbog npr. Markovića i Tadića *svi praksisovci ka takvi* bili zlurado izvikivani po medijima kao *velikosrpski ideolozi i pristaše Miloševićeve politike* (pa se to s namjerom posvemašnje kompromitacije u javnosti svega što su praksisovci radili nastavlja nesmiljeno i do danas, jer to je bila i ostala "prava hrana" za nacionalističku propagandu na svim stranama!). Zato sam i morao Markovića i Tadića "skinuti" s te "praksisovske liste", eto, to je čitava stvar!

Moram u vezi s rečenim dodati – a o tome je bilo riječi u čitavu ovom mojem tekstu – da za mene *nacionalistički* ili *partijski intelektualac* jeste, postaje i ostaje – *drveno željezo,* ili lijepo rečeno *contradictio in adiecto!* A kritiku nacionalizma potrudio sam se izvršiti i u ovoj mojoj knjizi, pa neka beogradski studenti i to pročitaju!

Što se pak u vašem pitanju tiče mojeg eventualnog "antijugoslavenstva", s obzirom na one navodnike, moram naglasiti (a to sam učinio i u knjizi), da sam bio onaj u PRAXIS-u, koji se neprekidno zalagao za što čvršću zajedničku suradnju filozofa i sociologa tadašnje Jugoslavije, i to prije svega s namjerom da se baš na tom nivou zajednički obranimo od republičkih i savezne birokracije, da nas – kao što sam to stalno naglašavao – ne zabiju lakše u zemlju u svojim "republičkim ergelama"!

– *Kakvo je Vaše stanovište o kritičarima filozofije uma, prije svega o Ničeu i Kjerkegoru, s obzirom da se nikad ranije o tome niste eksplicitno izjasnili?*

– To je opširna tema, i ne može se s nekoliko riječi ovdje apsolvirati, a da je ne ogrubimo na taj način! Moram samo naglasiti, da sam pozitivno i s velikim uvažavanjem pisao o Nietzscheu u mojoj knjizi – *Praksa-vrijeme-svijet,* usprkos tome što se s nekim, možda i bitnim njegovim stavovima ne moram složiti, pogotovu što se tiče onoga što nazivate "kritičarima uma". A to se odnosi još i više na Kierkegaarda, za koga tvrdim da ili nije pažljivo čitao, ili nije shvatio Hegelovu filozofiju – npr. kad Hegelu predbacuje da u svojoj filozofiji odbacuje ulogu i značaj čovjeka-pojedinca, a upravo na to stavlja Hegel težište svojim naglašavanjem "beskonačne vrijednosti subjektiviteta"! Kierkegaard to i mnogo toga još ("pravo subjektivne volje" itd.) nije vjerojatno u Hegela ni – "našao", pa onda njegova "egzistencijalistička kritika" (kao što je ocjenjuju suvremeni filozofi) ide u – prazno!

Smatram, naime, da je najviši nivo ne samo građanske novovjekovne, i ne samo njemačke, nego i svjetske filozofije sve do današnjeg da-

na dostigla misao klasične njemačke filozofije, te sam o tome (ne naravno pukim tvrdnjama, nego opširno i argumentirano!) pisao u svojim knjigama i raspravama. Određeno nerazumijevanje te "filozofije uma" od strane Nietzschea i Kierkegaarda proizlazi, po mojemu mišljenju, odatle, što s jedne strane nisu dokučili samu bit te filozofije, a s druge strane što klasična filozofija biva predstavnik uspona i revolucionarne misli građanstva ("teorija Francuske revolucije", kao što je s pravom nazvana), a Nietzsche i Kierkegaard više to – jednostavno rečeno – nisu, pa je tu na djelu i drugo vrijeme i drugačija, njemu primjerena misao. Time, dakako, nipošto ne želim obezvrijediti ili čak anulirati njihov veliki misaoni prilog i doprinos stvaranju temelja i moderne i suvremene filozofije, samo što to ipak ostaje fragmentarno. Uostalom, pogođene su suvremene ocjene, po kojima se među glavnim predstavnicima filozofije 19. stoljeća spominju upravo Kierkegaard, Nietzsche i Marx, pri čemu među njima Marx "ima prvenstvo" (po mojemu mišljenju – s pravom, jer on čini epohu).

– *Savremena marksistička stremljenja ne samo da su vrlo različita, nego često i međusobno suprotstavljena. Tako imamo mislioce poput Altisera i Lefevra, analitički marksizam, kao i raznovrsne problematike socijalizma tržišta. Naročito je zanimljiv Gorcov model koji, suočavajući marksističku misao sa izazovima "duha vremena", nastoji da izbjegne zamku utopije. Šta mislite o tome?*

– U takozvanome marksizmu bilo je u ovih stotinu i više godina doslovno "svega i svačega"! To ide tako daleko, da na primjer na pitanje, jeste li marksist, ne znate što biste zapravo trebali odgovoriti. Jer, "marksisti" su bili i takvima su se smatrali i deklarirali mnogi, sve tamo od Paula Lafarguea, Marxova zeta, zbog čijih je nekih napisao i stavova sâm Marx bio prisiljen izjaviti da "on nije marksist", pa do Staljina, Mao Ce Donga, te se valjda i Pol-Pot smatrao marksistom, da se ne nabraja dalje. Zato i sâm s oprezom odgovaram na to pitanje, te se u tom smislu ne želim "paušalno" deklarirati marksistom, iako pored ostaloga mislim u tragu klasične njemačke filozofije i Marxove bitne misli, i naravno, ne samo njih, jer se filozofirati ne može bez i mimo čitave (naročito europske) historije filozofije.

No, kad ste pri tom nabrajanju već spomenuli na pr. Althussera, već sam u svojoj knjizi opisao slučaj s njim, kad smo mu vratili tekst poslan PRAXIS-u, jer smo smatrali da to prije svega nema blage veze s Mar-

xom (pa i marksizmom), a osim toga bilo je to pisano na užasno niskom filozofijskom nivou! Bio je to spoj plitkog pozitivizma i staljinizma, odnosno tzv. dijamata. Lefebvre je pak pisao duhovito na "francuski esejistički način", i to se dalo čitati, jer se to ipak približilo duhu marksizma. – Kada pak kažete "marksistički" u sintagmi – "analitički marksizam", onda bi se to sportski nazvalo – "greška u koracima", te se na to može i mora odgovoriti kako je to upravo ono – "drveno željezo", jer takvo nešto jednostavno ne postoji i ne može postojati. Već sam u nekoliko navrata argumentirano o tome pisao, te ne želim ponavljati, ali Vam (kao studentici filozofije) za orijentaciju želim reći samo ovo: uopće ne postoji nešto takvo kao – "analitička *filozofija*", jer je već od Kanta jasno (i od njega temeljito u *Kritici čistog uma* izvedeno i duboko promišljeno), da postoji – u ovoj terminologiji iskazano – samo *sintetička filozofijska misao,* iako filozofija i analizira, ali prije toga – kao što bi rekao Kant – ima već pred sobom (sintetizirani) predmet, koji je prethodno bio – proizveden i uspostavljen, da bi se imalo što – analizirati! Takozvani "analitičari" ne mogu bez Kanta ni dospjeti do filozofije, pa se njihov posao kreće i može kretati samo u horizontu puke – *teorije!* A i klasična filozofija i Marx dostatno su pokazali granicu teorije *kao* teorije!

Što se pak tiče André Gorza, valja samo u vezi s Vašom formulacijom, naglasiti: kad netko kao filozof, pa onda još i deklarirani marksist, želi da "izbjegne zamku utopije" (ovo je zapravo "jako zgodno!"), onda taj isti može doduše i dalje "filozofirati" (ima takvih mnogo!), ali taj nema pojma o onome što govori i što se pod tim pojmom *utopije* ima razumijevati (pa ne samo da nije ni privirio u opus jednoga Ernsta Blocha, nego ni u čitavu najnoviju relevantnu, baš marksističku, ali i građansku literaturu!), nego pored toga – što je svakako važnije – nije shvatio samu bit Marxove filozofije i cjelokupne njegove nauke, tj. – upravo *revolucionarne* nauke! Koga to zanima, može elaboraciju te teze i teme naći naširoko razrađenu i u mojim knjigama, a ovdje samo jedna, ali bitna teza: ne samo pojam povijesnoga, nego je sama bit čovjekova u tome, da je on par excellence – *utopijsko biće,* okrenuto u ono buduće kao moguće, inače ga ne bi ni bilo, ne bi se ni "pokrenuo", a najmanje bi bio i mogao biti – *stvaralačko biće,* pa bi "svisnuo" u ovom samo i jedino postojećem (otuđenom svijetu). Dakako, samo još jedna primjedba (ne samo za Gorza, nego ujedno za mnoge koji o tome žele da go-

vore, a ne potrude se da nešto i nauče!): nemojmo poistovjećivati ono *utopističko* s istinskim pojmom – *utopije!*

– *Izgleda da odvajanje filozofije od političke zbilje danas ima osoben smisao. Treba li filozofija još uvijek da se angažuje u zbilji oko sebe? Ima li nade za – "povijesno mišljenje"?*

– Ako se netko želi baviti filozofijom, a da "leđa okrene zbilji", oko sebe, onda je bolje da se bavi "čehanjem perja", ili npr. filatelijom. To nije opasno, mnogo je komotnije, ne zahtijeva truda, pa mu čak nije neophodno "zaoštriti svoj um", ako ga ima, a može se postati dobar "teoretičar" i ugledni erudita u svome "fahu"! Takozvanih zdravorazumskih filozofa (tzv. pozitivisti i analitičari, koji zaista "čehaju perje" svojim – kako to oni sami dobro nazivaju – "pričanjem priča"!) bilo je i do sada kao pljeve na svim stranama. Pitanje je, međutim, samo jedno: čime se to zapravo ima ili može baviti filozofija, ako ne čovjekom, njegovim životom i zbiljom oko njega, to jest – da pojednostavnimo stvar – pitanjem o smislu svoga vlastitog života?! Inače, o čemu će nam "pričati priču" (a zašto onda ne pišu beletristiku, možda imaju talenta baš za tako nešto, neka pokušaju!?) ti vajni "neangažirani filozofi" koje – kako kažu – "ne zanima praksa", a pod praksom obično podrazumijevaju svakidašnju politiku, koja nije čak ni to, ako uopće žele da ih kao filozofe netko čita?

Ako se pak ne želi samo brbljati o filozofiji, ili pak javno paradirati svojom tobožnjom učenošću i "teorijskom potkovanošću" u smislu prakticiranja neke "l'art pour l'art – filozofije" kao tzv. "čiste teorije", onda se moramo okrenuti i sebi samima i tim bitnim – upravo povijesnim, ne samo historijskim problemima. A kad se "odmahuje" na ono bitno povijesno – podrazumijevajući pod tim posve krivo ono puko historijsko kao neku "ljušturu" koja nas tobože koči u našem "filozofskom" stvaralaštvu – onda se, dakako, ne samo ne vidi, jer se to ne da "vidjeti", nego ne razumije da je sâm čovjek u sebi i po sebi samome, kao "ansambl društvenih i ljudskih odnosa" to pravo – *povijesno događanje!* Dopustit ću sebi u vezi s rečenim ovdje navesti jedan oveći citat Herberta Marcusea iz njegove knjige *Hegels Ontologie und die Theorie der Geschichtlichkeit* (2. izd., 1968), za ove "mudrace" koji pod pojmom povijesnog misle ono puko historijsko. Interpretirajući Hegelov pojam povijesnosti *(Geschichtlichkeit,* što ga je sâm Hegel prvi uveo u njemački jezik!), Marcuse kaže:

"Odatle je Hegel otvorio jednu posve novu dimenziju: *univerzalnu povijesnost bića.* On je time oslobodio put za prvo bitno shvaćanje *povijesnoga.* Događanje konačnog bića (ovdje se misli: *čovjeka,* op. M. K.) nije razvitak konačnog bića prema bilo kakvom određenom ili neodređenom cilju, uopće nikakvo događanje ka – prema..., nego neko događanje u samome sebi; ono je biću imanentno. Konačno biće *nema* povijest, nego *jest* povijest". (str. 63).

Prema tome, ako se filozofija bavi ili želi baviti *čovjekom,* onda se ona hoćeš-nećeš bavi ujedno i – *poviješću,* koja je – kao što vidimo – "događanje čovjeka u njemu samome"! Utoliko i pričanje (treba reći baš: puko pomodno pričanje onih koji o tim problemima nemaju doslovno minimalnog pojma!) o tzv. "kraju povijesti" *ide mimo same čovjekove biti,* ukoliko se, naime, kao što je rečeno, time ne misli jedna danas doista moguća atomska svjetska kataklizma, u kojoj će i taj svijet i čovjek s njime "otići k vragu" (po liniji kapitalističke "globalizacije"). Zato, na Vaše pitanje, valja odgovoriti: uvijek "ima nade" i za povijesno mišljenje, ako baš ne iščeznu *svi* filozofi s ovoga svijeta (dok on postoji). Ako nekoga "ništa ne zanima", to je njegovo pravo – ima ih zbilja dosta takvih među nama), pa neka doma spava i odmara se, a zašto bi se baš takvi bavili filozofijom?! Nadam se – a tako je bilo dosada u cijeloj historiji – da će se na ovom svijetu uvijek pored ostalih naći i koji – *uman čovjek,* koji će ozbiljno (htjeti) razmišljati o onome bitnome – *o smislu vlastitog života* (a to će biti – kao što kaže Kolakowski – onaj koji će ga htjeti ne samo *naći,* nego i *izboriti* se za njega!)! A to je upravo ta eminentno – *filozofijska* problematika!

(Razgovor za časopis "Izokrenuti svet", Beograd, 2002. godine, sugovornik Bogdana Koljević).

SADRŽAJ

PREDGOVOR 5

ŠTO JE TO – "DOBAR NACIONALIZAM"? 7

"DOMOLJUBNA ETIKA" 23

ETIKA I NOVINARSTVO 34

BIT EUROPSKOG DUHA 47

ZLO OKO NAS 60

MOŽE LI "VIŠE MORALA" SPASITI DRUŠTVO? 68

VLADAVINA PRAVA KAO OSNOVA MORALA 73

DEMOKRACIJA I REVOLUCIJA 87

JE LI EDIP VEĆ IPAK STIGAO
NA OVE NAŠE PROSTORE? 91

STANUJE LI DUH U HRVATSKOJ DANAS? 95

TALIBANSKA SUBRAĆA PO DUHU I DJELU 98

NOVI BARBARI NA DJELU – KNJIGOCID 102

BARBARSTVO I ZLOČIN DRUGIH –
NAŠA ISPRIKA? 108

OBAVEZUJE LI USTAV (REPUBLIKE HRVATSKE) SVAKOGA GRAĐANINA? 115

KAKVA DEMOKRACIJA? 119

NACIONALIZAM ILI DEMOKRACIJA 123

NACIONALNOST NIJE I NE MOŽE BITI POLITIČKI PROGRAM 134

BOLJŠEVIZAM – SOCIJALIZAM – KOMUNIZAM? ... 138

MARKSIZAM – ŽIVA ILI MRTVA MISAO? 148

HUMANIZAM U MARXOVU TRAGU 163

AKTUALNO STANJE U HRVATSKOJ DANAS 171

ČOVJEK JE RE-EVOLUTIVNO BIĆE 182

"IZBJEGAVANJE ZAMKE UTOPIJE"? 194